

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १६

जुलाई : 2021

अंक : १

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुખ

अजयसिंह चौडाण
तंत्री/प्रकाशनमंत्री

संपादक
भरत महेता

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

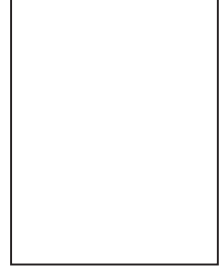
પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માહિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____
અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____ / ચુંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ /
લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : રાજા, આઘો હટ ને તડકો આવવા દે, પ્રકાશ ન. શાહ 7
- ◆ કવિતા : ‘પોષ્ટ ઓફિસ’, ગુણવંત વ્યાસ 10 ત્રણ ગઝલ, ચંદ્રેશ મકવાણા 13 આશરો મળી ગયો, ભરત વિંજુડા 14 બદલો, ભરત વિંજુડા 14 હસ્તિનાપુર કાવ્યો, યજ્ઞેશ દવે 14
- ◆ વાર્તા : કલ્પતરુ, દીના પંડ્યા 18 ટાઇમપાસ, રાકેશ દેસાઈ 23
- ◆ નિબંધ : કાશી : અસ્સીઘાટનું રમણીય ઐશ્વર્ય, જનક રાવલ 30
- ◆ કાવ્યાસ્વાદ : ‘સંતરાની માફક પૃથ્વીને આમ નિયોવ્યા જ ન કરાય...’, કેસર મકવાણા 37 સુરેશ જોષીની કવિતાનો આસ્વાદ : ૧, રાજેશ પંડ્યા 40
- ◆ અભ્યાસ : હસિત બૂચ : હરિયાળી મ્હેકના કવિ, નિર્ઝરી મહેતા 44 નિરંજન ભગતના અનુવાદો, શૈલેશ પારેખ 51 ‘કાયાકલ્પ’ : મંગળ ભાવનાની મધુર મનોહર કથા, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ 55
- ◆ સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : સ્વાતંત્ર્યના સાત દાયકાના કચ્છને સાચવી લેવાનો એક સંશોધિત દસ્તાવેજ પ્રયાસ, પરીક્ષિત જોશી 62 શૂદ્રોનું સત્ય : ‘શૂદ્રપર્વ’ નટુભાઈ પરમાર 65 ‘ઉજાસ’ વાર્તામાં બોલીકર્મ : એક તપાસ, ડૉ. દિનેશ પટેલિયા 71
- ◆ કેફિયત : મારી વાત, મારી રીતે, નવનીત જાની 78
- ◆ અને છેલ્લે : ભરત મહેતા 84
- ◆ પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 87
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત : 88
- ◆ આ અંકના લેખકો : 89
- ◆ આવરણ : કનુ પટેલ

થાય છે, થોડી વાત ઉમાશંકર વિશે અને મિશે જ કરું, નોળિયાને જેમ નોળવેલ. સંકેલાતું એકસોદસમું અને ઊઘડતું એકસો અગિયારમું (જુલાઈ ૧૯૨૧ : ડિસેમ્બર ૧૯૮૮) આમેય ઠીક સંધિ લઈને આવે છે.

‘સમગ્ર કવિતા’ની પ્રસ્તાવના લખવાનું બન્યું ૧૯૮૧માં, પોતાને સિત્તેરમે, ત્યારે શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો એની કેફિયતનુમા તપસીલ આ ક્ષણે સાંભરે છે :

‘ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો. શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો ? સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયમાં, સંસદમાં, દેશના મૂર્ધન્ય સાહિત્યમંડળમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં, - એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં, તો ક્યારેક માનવમૂલ્યોના સમકાલીન સંઘર્ષોની ધાર પર, કોઈક પળે બે ડગલાં એ સંઘર્ષોના કેન્દ્ર તરફ પણ.’

આ જ પ્રાસ્તાવિક વચનોમાં, વાંસોવાંસ, એમણે સંઘર્ષનો જે મહિમા એક સર્જકને નાતે કર્યો છે તે અહીં ઉતારવા જેવો છે :

‘...સ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક ન્યાય, માનવીય ગૌરવ જેવાં મૂલ્યોની સ્થાપનાના કંઈ ને કંઈ સંઘર્ષમાં ઓછેવત્તે અંશે ગૂંથાએલા હોવું એ જાણે કે કાવ્યરચનાની પૂર્વશરત નહીં તોપણ ભૂમિકા જેવું રહ્યું છે. આ બંને વસ્તુઓ સર્જનકાર્યની વિરોધી જેવી લેખાતી હોય છે, મને એવી લાગી નથી - કહો કે મારે માટે એ બાબતમાં પસંદગીને અવકાશ જ નથી.’

આ, ‘પસંદગીને અવકાશ જ નથી’ એ મિજાજ નવનિર્માણ દિવસોમાં અને જયપ્રકાશ પ્રેરિત લોકસંઘર્ષના દિવસોમાં એક સાથે - એક પા ગૂહમાં (રાજ્યસભામાં) તો બીજી પા શેરીઓમાં બહાર આવ્યો હતો. જોકે અહીં એક સક્રિય ને સચ્છીલ નાગરિકસહજ એમની રાજકીય સહભાગિતાની સુવાંગ ચર્ચામાં જવાનો ખયાલ સ્વાભાવિક જ નથી; પણ શેરી, સરિયામ રસ્તો, સરવાળે જનમોઝાર એવી જે એમની હાજરી ને સામેલગીરી એની જિકર સાભિપ્રાય કરવા ચહું છું.

૧૯૭૫ના માર્ચ-એપ્રિલમાં કોઈક દિવસે અમે સાથીઓ અમદાવાદના માણેક ચોકમાં ધરણે બેઠા હતા, કોઈ પક્ષીય ધોરણે નહીં પણ રાજકીય અપસંસ્કૃતિ પરત્વે નાગરિક પુણ્યપ્રકોપના નિદર્શનરૂપે. ઉમાશંકર પણ ધરણાર્થીઓ પૈકી હતા. એમને જ્યારે

સંબોધન માટે વિનંતી કરી ત્યારે એમણે ચીલેચલુ ભાષણ નહીં કરતાં કાવ્યપઠનનો રાહ લીધો. લાગે છે, પ્રસંગવશ એમનામાંનો જનકવિ અને લોકશિક્ષક એ રીતે બહાર આવી રહ્યો હતો. રચના હતી પણ મજાની, ‘પશુપંખીનો માનવમેળો.’ અહીં એ આખી નહીં ટાંકતા ઝલકરૂપે થોડી પંક્તિઓ સંભારું છું :

શુકનમાં જ આ કૂકડો મળ્યો, બપોર-ઢૂકડો બોલે / ગોગલ્સ ચઢાવી ઘુવડ
પધારે - દિવસે રાત મનાવે / ખચ્ચર ભાડે ભર્યા સભામાં માઈક સંભાળે ગર્દભ /
પોપટ કહે હું ગુરુ વડેરો, ભેંશ ત્યાં શિષ્યશ્રેષ્ઠ / વનમાં સિંહ સદાવ્રત ખાતો ફોટા
નિત્ય પડાવે / ઘોડો ખોડો, કોયલ મૂંગી, ગરુડ ઘવાયલ-પાંખ / ન્યાયાસન સર
કર્ચું વાનરે, વરુની ચાલે વકીલાત / થયો ગીધ નિર્લોભી સેવક, વાઘ બન્યો
રખવાળ / કહે શિયાળ, મુખ્ય પ્રધાન હું, ભૂંડ ચઢી બેઠી ગાદી / ચામાચીડિયું
પાટલીબદલુ આવ-જા જા-આવ કરે / રાજ્ય પલટે, પલટે કાર્ચીડો, સદાસલામત
ઠરે.’

રાજ્યસભાની મુદત પૂરી થઈ અને વિધિવત્ દિલ્હી છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એટલે કે એપ્રિલ ૧૯૭૬માં ‘અલ્વિદા દિલ્હી’ રચાયું છે. પણ એનું પ્રકાશન પ્રગટપણે પઠન રૂપે થયું જાન્યુઆરી ૧૯૭૭માં – અમદાવાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે યોજેલ કવિસંમેલનમાં, જ્યારે કટોકટી હળવી થવામાં હતી. કવિનો નય આમ પઠન થકી પ્રકાશનનો જે જોવા મળે છે તે લોકો સાથે સંધાનની એમની દિલી કોશિશ બલેક કશિશને આભારી હશે એમ લાગે છે.

હમણાં વિધિવત્ દિલ્હી છોડવાની વાત કરી પણ એ પછી સાહિત્ય અકાદેમીના ચુંટાયેલા અધ્યક્ષનું દાયિત્વ નભાવવાનું આવ્યું એટલે શાસન-સંધાનના પ્રસંગો સ્વાભાવિક હતા. મને યાદ છે, એમણે વાતવાતમાં કહેલું, શિક્ષણ મંત્રી પ્રતાપચંદ્ર ચુંદરે પૂછ્યું કે આપની શું સેવા કરી શકું ત્યારે ઉમાશંકરે એમને કહ્યું કે તમારા ખાતાના સેકશન અધિકારીને એટલું સમજાવશો કે અકાદેમી તે એમની તાબેનો ઈલાકો નથી. (યાદ આવે છે, અલેક્ઝાંડર જોગ ડાયોજીનસના એ ઉદ્દગારો કે રાજા, આઘો હટ અને તડકો આવવા દે.)

૧૯૮૨-૮૩ની વાત. એમની અકાદેમી અધ્યક્ષતાનો સમય પૂરો થવામાં હતો અને ગુજરાતમાં માધવસિંહ સોલંકીની સરકાર હસ્તક રાજ્ય સ્તરની અકાદેમીની વાત હતી. ‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ’ વતી પ્રભાષ જોશી (અને હું) એમને મળ્યા તો હતા અકાદેમીના એમના કાર્યાનુભવ અને એકંદર દર્શનને જાણવાસમજવા; પણ ભેગાભેગી મેં પૂછી નાખ્યું કે ગુજરાતમાં નવી રચાતી અકાદેમી જોગ આપની સલાહ શું છે. મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય તે પહેલાં તો કવિ મુસ્તાકઅલીની પેઠે અડધી પીચે હતા : Keep off the government. (સરકારથી છેટા સારા.). દેખીતી રીતે જ, એ સ્વાયત્તતાની પરિભાષામાં ગયા વગર એનો ઈશારો કરી રહ્યા હતા.

મોકળાશ અને ખુલ્લાપણાનો એમનો જે મિજાજ, જાહેર જીવનના સંદર્ભમાં એટલે સ્તો મુનશીબદ્ધ પરિષદના લોકશાહી માળખા માટે એ લડ્યા. ક્યારેક ગાંધીજી સાથે આદરપૂર્વક પણ મતભેદની ભૂમિકા લીધી હતી તો નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી ટાંકણે પરિષદમાં મુનશી સામે ઝંડો સાલ્યો હતો. મુનશીજીનું યોગદાન મોટું હતું અને ઉમાશંકરને એની ખબર કે કદર નહોતી એવું પણ નહોતું. પણ પ્રશ્ન લોકશાહી બંધારણની ભોં ભાગવાનો હતો.

ગોમાત્રિની શતાબ્દી પછી છ દાયકે, આ વરસોમાં પરિષદ એક બાહ્યાભ્યંતર પડકારમાંથી પસાર થઈ રહી છે. સંસ્થાકીય લોકશાહી જરૂરી નિયમો પાળતે છતે નકરા ઔપચારિક માળખામાં પુરાઈ ન રહે અને ગુજરાતમાં જ્યાં અક્ષરજીવન ને જાહેર જીવન મળે છે ત્યાં સર્વત્ર મોકળાશ ને ખુલ્લાપણું પ્રવર્તે તે પાયાનો મુદ્દો છે. અને હા, સાહિત્ય પદારથ સરકારી વ્યાખ્યાનો મોહતાજ ન હોય તે ન જ હોય.

જરી થોભો અને જુઓ. આ પેલા ઉમાશંકર કહેતા સંભળાય છે : રાજા, આઘો હટ ને તડકો આવવા દે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

‘પોષ્ટ ઓફિસ’ (કથાકાવ્ય) | ગુણવંત વ્યાસ

(ઝૂલણા)

પાછલી રાતને આભ ભૂરા તળે, વાયુ ફૂંકાય ને શે’ર ઊઘે;
કો’ ઘરે હાથઘંટી તણો નાદ ને, કો’ ગલી કૂતરાં ધીમું ભોંકે.

એ સમે શાંત વાતાવરણ ચીરતો, ડાંગને ઠોકતો નાદ ઊગે;
જે પળે ને પળે શે’રને વીંધતો, એમના થાનકે રોજ પૂગે,

(મંદાકાન્તા)

નાના-નાના ટમટમ થતા તારલા આભ શોભે;
મારી નાખે, મનુજ-મન જેવી જ આ ટાઢ રોજે.
ડોસો ધ્રૂજે, ડગમગ પગે તોય વ્હેલી પરોઢે;
ઊઠી, સીધી સડક પર થૈ, પોષ્ટઓફિસ થોભે.

સુપ્રિન્ટેન્ટો, કમિશનર, દીવાનસાહેબ જેવાં
નામો સાથે નિત દિન સુણે નામ : ‘કોરમેન ડોસા!’
ઊઠે; દેખે : ખડખડ હસે લોક નાપાક પાછા!
‘ગાંડો’ કે ને સખત પજવે, ચીડવે; શત્રુ કેવા!

(શાર્દૂલવિકીરિત)

પૂર્વે જીવતરે અલી અજબનો પાકો શિકારી હતો.
પંખીઓ, પશુઓ વળી જળચરો મારી અને જીવતો.
મારે તેતર ને સસાં નિત નવાં ઝીણી નિગાહે કરી;
માછીમાર તણો કદી ખુદ બને સાથી, અલી પારધી.
સીંચ્યો જે રસ યૌવને નસનસે, ડોસો થતાં ઓગળે;
સંધ્યા જીવનની થતાં મને ચળે, પુત્રી તણા કાગળે.
પુત્રી સાસરિયે હતી; ખબર કેં આવી ન’તી આ દિશે;
આથી રોજ અલી ટપાલઘર જે પૂછે ટપાલો વિશે.

(વસંતતિલકા)

ડોસા વિશે અવનવી કથની કથે સૌ.
ગાંડાપુરાણ કથતાં મિનિટો વિતાવે!

* ધૂમકેતુના ઋણ-સ્વીકાર સાથે

(અનુષ્ટુપ)

‘કો’ક થાનકનો દોષી, કાં પાપ નડતાં હશે!
કરેલાં ભોગવે આથી, અલી ગાંડો થયો હશે!’

(પૃથ્વી)

પછી, દિવસ કેં સુધી નજર ના ચડે આવતો.
પછી, કઉતુકે ચડી નજર ઊભરે હાંફતો:
હતો સમય એમનો મરણ-પાસ આભાસતો.
જરા હળુક બોલતાં નિજ દશા કથે ખાંસતો:

(શાર્દૂલવિકીરિત)

‘નોંધો નામ તમે મરીયમ લખો; આવે ટપાલો કદી!
કાલે જો હું ન હોઉં તો ખપ પડે; - બોલે અલી બાપડો.
ગુસ્સે માસ્તર થૈ તપે-ધગધગે, ‘ગાંડો’ કહી પીડ દે :
‘જા, જા! કાગળ આવશે ક્વચિત જો; ખાઈ નહીં જાય કે!’

(મંદાકાન્તા)

ધીમે-ધીમે કદમ ભરતો ચાલતો થાય ડોસો,
છેલ્લી-છેલ્લી નજર કરતો પાંચઑફિસ છોડે.
આંખો બંને જળસભર થૈ; ઘેર્યનો અંત આવે:
‘ક્યાંથી પ્હોંચે મરિયમતણો પત્ર; જ્યાં કાળ થોડે!’

(શાર્દૂલવિકીરિત)

(શિખરિણી)

હતી પુત્રી દૂરે. તબિયત જરા નાજુક હતી.
હતા તેથી દુઃખી, મદભર પિતા ચિંતિત હતા.
હતી ઝંખા, આવે ખત-ખબર કેં તે તરફથી.
હતા સામે પત્રો, વિધવિધ જણોના; ખડક થૈ!

જરા રંગે રૂપે કવર જુદું જે હાથ ધરતાં,
તહીં અંગે લાગે અજબ ઝટકો વીજ સરખો!
અલી કેરા નામે અચરજ સમો કાગળ હતો!
નકી એની પુત્રી મરિયમ તણો! આ વિધિ ખરો!

(અનુષ્ટુપ)

અધિકારી તણો જોસ્સો, કડક દાબ પીગળે;
સદગુણી સમો સાચ્યો, સહજ બાપ ઊભરે!

(શાર્દૂલવિકીરિત)

‘ક્યાં છે, માણસ આ અલી? ખબર કેં? - પૂછે લક્ષ્મીદાસને;
જેણે કો’દિ’ અલી કને, ઉપર જે, લીધા હતા રૂપિયા!

(વસંતતિલકા)

‘સાંજે તપાસ કરું જૈ!’ - વળતા જવાબે
થોડો વિચાર કરતાં થયું : આપું જાતે!

(શાદૂલવિકીડિત)

આખી રાત વિચાર કાગળ વિશે કીધા કર્યા જાગતાં;
ઊઠીને ભળભાખળે ઝડપથી પૂગે કચેરી પિતા.

આવે આજ અલી અહીં તરત કે જાતે જ આપી અને
જોઈ કાગળ વાંચતાં અનુભવું શાતા મને ને તને.

(પૃથ્વી)

થયો સમય પાંચનો, હળુક બે ટકોરા પડે.
અલી પગથિયે હશે : તરત બારણાં ઊઘડે.

(અનુષ્ટુપ)

અલી ડોસો નમી ઊભો, લઈ ટેકણ લાકડી;
પરંતુ માનવો જેવી, નહીં તેજલ આંખડી!

(સ્લઘરા)

નોખી, સાચ્યે અનોખી, ભયભિત કરતી આંખ જોઈ ડરે જ્યાં;
ફાટી આંખે નિહાળે અચરજ : લખમીદાસ આવી ચડે ત્યાં !

(શાદૂલવિકીડિત)

લક્ષ્મીદાસ કહે : ‘અલી મરણ જે, પામ્યો ઘણાં માસ થ્યાં!’
ઊભો એક પિતા વિચાર કરતો : ‘થ્યો ભાસ કે સાચ ત્યાં?!’

*

(શિખરિણી)

મનુષ્યો પોતાની નજર ગર, છોડી અવરની
નિગાહે જોવે તો અરધું જગ તો, શાંત જડશે!

(શાદૂલવિકીડિત)

સાંજે કાગળ લે અને કબરની કોરે જતા બે જણા;
શ્રદ્ધાને શરણે જઈ, કબર પે મૂકી, નમે ભાવથી.
ઝંખે પત્ર પિતા હવે વલવલે, ઝૂરે જુદા ઘાવથી,
પશ્ચાતાપ, વહેમ ને અચરજો - ત્રણે જલે તાપણાં!

ત્રણ ગઝલ | ચંદ્રેશ મકવાણા

૧.

ખભે કોથળો કેડે બાળ
મળે નહિ રસ્તાની ભાળ
દેખનહારા દૂરથી દેખી
દેતા મા દીકરીની ગાળ
પચ્ચીસ વ્હેત જગા તો આપો
અમે ચણ્યા છે પચ્ચીસ માળ
ભૂખ વણે છે આંતરડાંમાં
કરોળિયાની જાણે જાળ
પડતું મેલ્યું પાટા માથે
બૈરા છોરા બન્યા વરાળ
એક તરફ ફેંકાઈ રોટી
બીજી તરફ ઢોળાઈ દાળ
ધૂબકો માર્યો ધબ્બ કૂવામાં
માએ કાપી નાખી નાળ
શિયળ વેચવા ચાલી મમતા
વિખરેલા ગૂંથીને વાળ
સરહદ પર વિંઝાયા દંડા
કંકુ વરણું થયું કપાળ
ઈશ્વર અલ્લા થયા ધૂમંતર
સ્મશાન થઈ ગઈ ધરા વિશાળ
જજો તારું નખ્ખોદ કરમડા
થજો શેઠિયા શઠ કંગાળ

૨.

એટલેથી વાત ક્યાં અટકી ગઈ?
ગામ ગ્યું ગોરસ ગ્યું મટકી ગઈ
આંગણે આવેલ શાહુકારની
ગાળ ના ખટકી શરત ખટકી ગઈ
ફોકને આપીને રમવા ઘૂઘરો
શ્વેત સાડી માચડે લટકી ગઈ
જ્યારથી પેન્શનનો વારસદાર ગ્યો
કેક જણની ત્યારથી કટકી ગઈ?
ગઈ તો છો ગઈ ટોચ 'નારાજ' એ
પણ તને ખીણમાં કા પટકી ગઈ?

૩.

તોફાનમાં છે દરિયો થોભી જા નાવ હમણાં
મારી મુકીને ચિંતા ખુદને બચાવ હમણાં
બોલે છે તોતા માફક સૌ હાવ-ભાવ હમણાં
ઠાંકી દે જલ્દી ચહેરો, આંખો છૂપાવ હમણાં
પાછા જીવંત થાશે અકકેક ઘાવ હમણાં
પાછો ફરી એ ચહેરો સામે ન લાવ હમણાં
આ સૌ અનાથ ક્ષણના રોપા છે ઓક્સીજન પર
નહિ આંખમાં એ ઉછરે છાતીમાં વાવ હમણાં
હમણાં હું મારી ચરણો યુમી રહ્યો છું
તારો આ પથ્થરોનો ઈશ્વર હટાવ હમણાં
બે ત્રણ ઘડી શું બેત્રણ કલ્લાક વાત કરને
હું પણ તો ઓ ઉદાસી નવરો છું સાવ હમણાં
બે ત્રણ ઘડી શું બેત્રણ કલ્લાક વાત કરને
હું પણ તો ઓ ઉદાસી નવરો છું સાવ હમણાં
માંદા ચૂલાને અંટસ થઈ ગઈ છે હાંડલાથી
સીદ્ધો રસોડે દોડી 'નારાજ' આવ હમણાં

૧. આશરો મળી ગયો | ભરત વિંજુડા

ફૂલોની એક જાતનોય આશરો મળી ગયો,
ગુલાબ શોધતો હતો ને મોગરો મળી ગયો!

તને જ સંભળાવતો રહ્યો હું કાવ્ય એ ક્ષણો,
કોઈ કવિને જાણે કે મુશાયરો મળી ગયો!

નીચેય છે મકાન ને ઉપર બીજાય છે ઘણાં,
કરી શકું હું ચડઉતર એ દાદરો મળી ગયો!

બધાય પાન વૃક્ષનાં થઈ રહ્યાં'તા સ્થિર ને
હવા પડી રહી હતી ને વાયરો મળી ગયો!

મળી કડી જો એક તો હું ગણગણ્યા કર્યો અને
હું ગણગણ્યા કર્યો તો બીજો અંતરો મળી ગયો!

અનુભૂતિ પ્રણયની એવી થાય પાછી કઈ રીતે,
તપાસ ખુદમાં જો કરી, એ છોકરો મળી ગયો!

૨. બદલો

જનાબ બેસો અને વાતનો વિષય બદલો,
યુગોથી ચાલી રહ્યો એક તે સમય બદલો

સમસ્ત વિશ્વને ચાહી લીધાં પછી અંતે,
પ્રભુનું નામ લો ને એ રીતે પ્રણય બદલો!

યુવાનીમાંથી તમે વૃદ્ધ થાવ છો એમ જ,
શિશુ બનીને હવે એની સામે વય બદલો!

જુદાજુદા જ બધાને થયા છે સંવેદન,
સમજવા માટે પરસ્પર બધા હૃદય બદલો!

મિલાવો હાથ, ગળે ભેટો કે પ્રણામ કરો,
મળો છો ત્યારે મિલનમાં તમે વિનય બદલો!

દશે દિશાથી સૂરજ ઊગવાની વાત કરો,
હંમેશાં પૂર્વમાંથી થાય તે ઉદય બદલો!

હસ્તિનાપુર કાવ્યો | યજ્ઞેશ દવે

હસ્તિનાપુરનો નૃપાલ સંતુષ્ટ નથી
સ્વર્ગીય શારદાદેશથી દૂર દક્ષિણે સમુદ્ર સુકત
પ્રાગજ્યોતિષપુરથી દારિકા સુધી
ફેલાયેલા વિશાળ સામ્રાજ્યથી.

તેને તો જોઈએ છે પેલાં

પાંચ ગામ.

સો મણ મશરૂની તળાઈમાં પણ

અનીદ્ર છે નૃપાલ

આંખમાં ખટકે છે

પેલાં પાંચ ગામ.

*

હસ્તિનાપુર રાજવીએ

દોડાવ્યાં છે તેના મંત્રીઓ સંત્રીઓ

પરિજનો પગી પસાયતાઓને

અમરપટ્ટો લાવવા

પૃથ્વી પરના રાજ્યે રાજ્યે નગરે નગરે
શોધવા નીકળી પડ્યાં છે બધાં

- જે ઘરે મરણ ન થયું હોય તે ઘરેથી
રાયનો એક દાણો માગી લાવવા
બુદ્ધે મોકલેલી પુત્રશોકથી વ્યથિત
પેલી કિસાગૌતમીની જેમ.

વરસો થયાં કોઈ પાછું ફર્યું નથી.
પાછા ફરે તો
નિશ્ચિત છે તેમનો વધ
અને રાજવીનો તેજોવધ.

*

હસ્તિનાપુરના આકાશમાં
કેમ ચકરાઈ રહ્યાં છે શ્વેત બાજ અને ગીધ?
કુરુક્ષેત્ર તો અહીંથી દૂર છે.
કે હસ્તિનાપુર જ છે કુરુક્ષેત્ર?

*

હસ્તિનાપુર તો ત્યાં જ છે
જુના હસ્તિનાપુરો પર ઉભેલું
તો પણ કેમ લાગે છે
કે
હસ્તિનાપુર છે
અત્ર તત્ર સર્વત્ર.

*

શો ફેર છે હસ્તિનાપુર અને મગધના સમ્રાટમાં?
મગધનો સમ્રાટ
કલીંગ જીતીને આલીંગે છે સન્યસ્ત.
અને હસ્તિનાપુરન રાજવી તો
છે માત્ર પાંચ ગામથી ત્રસ્ત.

*

હસ્તિનાપુર
પ્રતીક્ષામાં છે
તેના ચાણક્યની.

હસ્તિનાપુર
કેમ બની રહ્યું લાગે છે
વરાહપુર?

*

હસ્તિનાપુરના વૃદ્ધ રાજવીને
હવે કોઈ ભય નથી
ન બાહ્ય શત્રુઓનો
ન આંતર
પણ
રાજવી ભયભીત છે

- લમણે કુટેલા ધોળા વાળથી.

પણ
કોઈ ઉછીનું આપવા તૈયાર નથી
પોતાનું યૌવન.

*

હસ્તિનાપુરે જોઈ હતો એક રાજવી
જેના ન્યાયઘંટનું દોરડું
લટકતું રહેતું તેના રાજદ્વારની બહાર.
એક એવો રાજવી જોયો હતો
જેમે આશ્લેષમાં લઈ બધા પંથ
કંડાર્યો હતો એક પથ.
એક એવો રાજવી પણ જોયો હતો
જે સિંહાસનને રજની જેમ ખંખેરી
નીકળી પડ્યો હતો મહાપ્રસ્થાનના
મહાભિનિષ્ક્રમણના પંથે.

ભયાકાંત હસ્તિનાપુર

હસ્તિનાપુરને હવે કોઈ ભય નથી.
કલીંગ કોસલ મગધ માલવદેશથી કે બંગવંગથી કોઈ ભય નથી
નથી ભય ગાંધાર કે સિંહલદ્વિપથી.
છતાં ભય ઉછરી રહ્યો છે હસ્તિનાપુરમાં.
હસ્તિનાપુરને હવે ભય છે
હસ્તિનાપુરનો.
નૃપ આશંકિત છે કે દેશદ્રોહીઓ શત્રુઓ ઉછરી રહ્યાં છે

હસ્તિનાપુરમાં.

ગુપ્તચરો પાસે પણ અફવા સિવાય કોઈ માહિતી નથી.

એકમેકને જુવે છે બધા સાશંક નજરે

ગુપ્ત ભયથી કે ગુપ્તીના ભયથી.

પ્રત્યેકને લાગે છે પ્રતિહારીનો પડછાયો આવી રહ્યો છે પાછળ.

ઉન્મત્ત સંભોગ પછીની કલાંતિમાં પણ

છદ્મનીદ્રાનો ઢાંગ રચી દંપતિ

આખી રાત ભરે છે એકમેક પર પહેરો.

બહાર નીકળતાં જ દરેક

છળી મરે છે પોતાના જ પડછાયાથી.

આમ જ એકદિવસ

હસ્તિનાપુર હારી જશે હસ્તિનાપુરથી.

પછી

નૃપ પાસે રહેશે રાજ્યનું એક શુષ્ક કંકાલ

પણ નૃપ જાણે છે

કે

કાયા નહીં કંકાલ જ હોય છે અનુસાશિત

કંકાલને દાટી કે બહાવી શકાય છે

નૃપનું હવે કંકાલ પર સાશન.

નૃપને કોઈ ફેર નથી પડતો

-જ્યાં સુધી આસન છે અને શાસન છે.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

મનુ ખખડધજ બારીની પાળીએ મોં ટેકવી તારાઓથી ભરેલા આકાશને જોઈ રહ્યો. લાંબો દિવસ બેઠાબેઠા પૂરો ને હવે લાં...બી રાત. કામ વગર સતત કળતા પગને એ દબાવવા લાગ્યો. અત્યારે રાતપાળી હોય તો એ કાળી ફરસવાળા કારખાનામાં બરડોવાળી કામ કરતો હોય. ધમધમ કરતું રાક્ષસ સરીખુ મશીન ચાલું હોય. ઊભાં તાબુત જેવું બોઈલર ભખ... ભખ... કરતું ધુમાડો ઓકતું હોય. લાઈનસર લાઈટના ધોળા-પીળા પ્રકાશ વચાળે નાના-મોટા દાંતાળા ચકરડાં ને સરકતાં પટ્ટા. ઊની ભેજાળી હવામાં ઉડતાં કાળામેંશ ધૂળિયા કણો ઊંચે આવેલી વા-બારીમાંથી બહાર જવા દોટુ મેલે. ઝાંપા પાસે બીડી ફૂંકતો ખાખી લૂગડાંવાળો બહાદૂર. ને સામે કાટખૂણિયા પતરામાં મોં છુપાવી બેઠેલા લોખંડી પ્રાઈમસ પર ઉકળતી ચા. બાજુમાં ડબલરોટી, ટોસ્ટ, ખારી, સેવ-ગાંઠિયાના પડીકાં, સીગરેટ-બીડીના પાકીટ, માવા-મસાલા ને પાણીના ઝૂલતાં પાઉચ. નીચે નાનાં-મોટાં ખોખાઓ ને એની વચાળે બેઠેલો જાડિયો ભોલું. આ ટાણે તો એ ચાના ઘૂંટ ભરતો હોય. મનુના નાકમાં ચા પળે ઉકળતી ચાની સુવાસ પેઠી કે એની નજર ફરી સામે મંડાઈ. અવાજો વગરના રસ્તાઓ ને આ પાર મૂંગોમંતર વાસ. એમાં દેશમાં જવા ઘાંઘા થયેલા સાથીમજૂરો. શું થશે, કેમનું થશેની ચિંતાનું છોગું માથે ફગફગાવતાં સૌ કોઈ નાનાં-મોટાં પોટલાં બાંધી પોતપોતાના ગામ જવા ઉતાવળા થયા છે. એમ તે વહુ-છોકરાઓ હારે બાયકા બાંધી તૈયાર બેઠો છે. લાગ આવતા સટ નીકળી જવું. મનુએ ઘડિયાળમાં જોયું. દિવસપાળી હોય તો આ ટાણે સુલેમાન હારે ‘પેકીંગ’માં બેઠો, ના, કામ કરતો હોય, નાનાં-મોટાં ખોખાઓ પર ધબ કરતાં તારીખ, વારના સિક્કા મારી, નામ-ઠામવાળા લેબલ ચોંટાડવાના. પછી એક બાજુ ખોખાઓ ખડકી દઈ, ગણવાના. લીલા ટેમ્પાનું ભોંપુ વાગે કે ખોખા માથે ઉપાડી ટેમ્પામાં લાઈનસર ગોઠવી દેવાના.

મનુના માથે આ પળે ખોખાઓનું વજન હોય એમ ડોક એક બાજુ નમી ને આંખો ભાર ઝલી થઈ. કાચીપળમાં એ નીંદરમાં સરી પડ્યો. ત્યાં ફરી પાછી ભગવાનની જેમ અચાનક પ્રગટ થયેલી વીજુને ધારીને એ જોવા લાગ્યો. ચાંદા જેવું મોં; કાનમાં પિત્તળીયા ઝૂમણા, નાકમાં લાલ મોતી ઝૂલાવતી વાળી, ઘેરદાર ઘાઘરી, કસોવાળો કમખો ને પીળી ઓઢણી ફરકાવતી વીજુ વંડીની પાળીએ બેઠીબેઠી શેરડીનો સાંઠો છોલે છે. આંખો નચાવતી એ પૂછે છે – ‘કાં ભણેશ્વરી મનુલાલ મજામાં છોને?’

‘અલી લડધી થૈઈ તોય તારી ચાળાઈ નો ગૈઈ. સાડી સત્તરવાર સાચું કે હું ભણેલો છું. આખું એક વરસ બસમાં ઠેબાં ખાતાં કોલેજ કરેલી. ભૂલી ગૈઈ? તારી જેમ અમે કાંઈ

દસમા ધોરણમાં ફુલ્લી નાપાસ થાતાં ગામના નપાણિયા કૂવામાં ચોપડા-નોટ્ટુ ઝાંકી આવ્યા નથી, સમજી?’

‘બવ ભણ્યાનું અભેમાન સાડું નૈઈ. કો’ક દિ’ હેઠાં ખાબકશો ને કથોરું વાગી જાશે તો સેવા કરનારી વીસનાખી તો હજી ગોતવાની બાકી છે, ઈ ભૂલવું નૈઈ, મનુલાલ.’

એકાએક મનુના સાદમાંથી અકડાઈ જતી રહી — ‘વીજું-વીજળી, હું તને કોઈ દિવસ ભૂલું? તારા જેવી છોકરી ગામમાં એકેય મળે નહીં. અલી તું મારી હારે... મારી હારે...’

મનુની જીભ ઝલાઈ. એ નીચું જોઈ ઊભો રહ્યો. ત્યાં વીજુએ એના પર શેરડીનો ઘા કર્યો. સાઠો વાગ્યો કે નહીં, એ જોવા આમ તેમ માથું ફેરવ્યું કે એમાં નીંદર ઉડી ગઈ. પણ ટાઢા ડામ જેવા વીજુના બોલ એમ કાંઈ ભૂલાતા હશે? લાંબો હાથ કરતાં વીજું કહે — ‘અલ્યા મનુ, તારી હારે, ઝાડી-ઝાંખરા ભર્યા વગડા સમો સંસાર આ વીજુરાણી કોઈ દિ’ માંડે નૈઈ. આપડે તો લીલાલે’ર કરાવે એવો ઘણી ખપે. એની પાહે મુબાઈલ હોય, ટી.વી. હોય, ફટફટીયું હોય — એવા ઘણી હારે ચાર ફેરા ફરવાની, સમજ્યો?’

વીજુની ચોખ્ખી ‘ના’થી એ દુઃખી થઈ ગયેલો. જગુ પાસે બેસી હૈયું ઠાલવ્યું તો મુંડી હલાવતો એ કહે — ‘દોસ્ત, રૂપિયા-પૈસાના સાટામાં પ્રેમના મૂલ કરનારી અસ્ત્રી કોઈ દિ’ ઘર-ઓરડાં અજવાળી શકે નહીં. બાકી મને તો એક વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી વર્તાય છે કે તારી કાચી પાકી, અંધારા ઘેરી ઓરડીમાં આવનારી ને ટકી રહેનારી તો માતર, સામો ગામની બુંદા. તારી માએ જ તારા સાટુ એને’-

-વાત સાંભળતાં પોતાની ગરીબી પર દાઝે વળતો એ ઘર ભણી નાઠેલો. મોં ફુલાવી, લાલ આંખે ઓઘરાળી ભીંતે બાપુના લટકતાં પહેરણ ને એના પર ભેરવેલા માથે બાંધવાના ફટકાને જોઈ રહેલો. આમ તો નાનપણથી એને જોતો આવ્યો છે. મા એને હટાવતી નહીં. ના હાથ લગાડવા દેતી. એ કહેતી — ‘છોકરાઓ, ઈ છે તો તારા બાપુ રાત દિ’ ઘરમાં આપડી ભેળા હોય એવું લાગે છે ને હૈયે ઠારકો વળે છે.’

જો કે આમ તો એને બાપુ ગમતાં. જળી ગયેલો બે હાથનો મેલો ફટકો જાણે જરીયન રેશમીયો સાફો હોય એવા ભાવથી બાપુ એના માથે વીંટાળતાં. બુદ્ધિ કે પછી બળ-બાપુ પાસે એ બેમાંથી કાંઈ ના મળે. એ કારણે ઘરમાં અડો જમાવી બેઠેલી ગરીબીને હટાવી શકેલા નહીં. એવા બાપુ પર એ નારાજ રહેતો. પણ નારાજગી ઠાલવવા જેટલી ઉંમર થાય એ પહેલા તો કાચા પાકા ખોરડાને ત્રણ દીકરીઓ ને છેલ્લે એના સરીખો દીકરો આપ્યાનો ગર્વ કરતાં એ ચાલી નીકળ્યા.

માએ પછી નાની ઉંમરમાં આછું પાતળું ઘર ગોતી બહેનોને વળાવી દીધી. અઢાર પૂરાં થતાંમાં તો મા એની પાછળ પડી ગયેલી. — ‘એમ અધમણિયું માથું હલાવ્યે પાર નો આવે, મનુ. નકરા રૂપને શું ધોઈ પીવું છે? બુંદા છોને તારાથી બે વર્ષ મોટી રૈઈ. પણ એની પૂંઠ જો-પહોળીને પકતી છે. નક્કી ઈ દીકરા જણવાની; સમજ્યો? અમાડું ડોશી-શાસ્તર ખોટું નો પડે. વળી આપડે મહેલ-મોલાતું થોડાં છે? આઈયા તો રોટલા સાટે

ઢીઢેવાળી રાત-દિ'ને એક સરીખા ગણી કામ કરનારી જોરાતી વહુ ખપે.'

મનુ આંખો મીંચી ગયો. બંધ આંખોમાં ચૌદ વરસ પહેલાના માના બોલ પાછળ બુંદા ઉભરી આવી. હાથમાં દાતરડું, કેસરીરંગી ઘાઘરીનો કછોટો વાળ્યો છે. ખલતું પોલકું ને અઢી હાથના ઓઢણાથી માથું ઢાંકી વધેલા છેડાને કસીને કેડે વીંટ્યો છે. એના બે દાંત નીચલા હોઠને દબાવતાં આગળ નીકળી આવ્યા છે. તેમાં ઉઘાડી રહેતી મોંઢાડને કારણે બાઘા જેવી લાગતી કાળી દુબળી બુંદા પછી ઢમઢમ ઢોલના અવાજો વચ્ચાળે ક્યારે ઘરમાં આવી ગઈ. એની સુધ ના રહી. એમ જ રાત દિવસ કામ કરતાં એણે બે બે દીકરા જણ્યા. દીકરાના રંગરૂપ જોયા કે એનો અણગમો કપૂરની જેમ ઉડી ગયો. જાણે મા પાસેથી દીકરાઓએ તો રૂંવાડુચ ચોર્યું નથી. મોટા રમલાનો જન્મ થતાં માના હરખનો પાર નહીં. દસ દિવસની મજૂરીના રૂપિયા પૌત્ર પર ઓળઘોળ કરી એણે આખા વાસમાં પતાસાની થાળી ફેરવેલી. પણ નાના દીકરાના જનમ ટાણે દુકાળીયું, નબળું વરસ-તેમાં ગોળનું દડબું વહેંચવામાંથીય ગઈ. માને એનું ભારે દુઃખ. ઢીલા સાઢે કહે — 'મનુ, વહુ પનર વાસાનું નાવણ કરી લે, પછે મોટા શે'ર ભણી રોટલો રળવા લમણો વાળો, ભઈલા. તો દિ' વળશે. ને ભેળા છોરાઓના ભાયંગ ખુલશે. બાકી આઈયા તો આ ભવની ભૂંડી ભૂખ ભાંગવા નરી વેઠ કરતાં આયખું ખૂંટાડવાનું થાહે.

'મા, તુંય હાલને. સુખે દુઃખે ભેળા રહીએ તો સટ્ટ દિવસો વહેંતા થાય.'

'ના દીકરા, મારી ચિંતા નો કરીશ. મારે તો આ ખોલરું ને આ ગામ ભલું.' મા પછી ઓઘરાળી ભીંતો લટકતાં પહેરણ-ફટકા ભણી નજર કરતાં વાતનું સંઘાણ કરે — 'આઈયા તારા બાપુ પાછા એકલા થૈઈ જાય હો.'

દૂબળું ઘર ને વર-તે છતાં માની બાપુ પ્રત્યેના પ્રેમની દીવડી ઝગતી ને ઝગતી. વસમો સમય કે પછી સંજોગો એને ઓલવી શકેલા નહીં. મા ગોવર્ધનધારીની જેમ મોભને ટેકો દેતી, જણ્યાની સુખાકારી માટે મારગ ચીંધતી અડીખમ ઉભી રહેતી. પછી તો ફટાફટ બાયકા બંધાયા. માએ આંખોના પાણીને આંખોમાં ઉતારી રોટલા ઘડ્યા. ફળફળતાં રોટલાની સુવાસ આ પળે મનુના નાકમાં પેઢી. — 'મા, રોટલામાં ભલા સુવાસ કોણ ભરી દેતું હશે?' નાનપણમાં માને પૂછેલો પ્રશ્ન-તે યાદ આવ્યું.

માથે હાથ ફેરવતાં મા કહે — 'મનુબેટા માના હાથ રોટલા ઘડે કે એમા પ્રભુ સુવાસ ભરી દે હો. પછી જણ્યા મોટા થાય. ઈ વરે-પરણે કે એની વહુના હાથમાય ભગવાન સુવાસ ભરે હો. અસ્ત્રી માતરને ઈ ગુણ ને ગણ મોટો-શેકાતાં રોટલા ભેળી હૈયાની મીઠાશ ભેળવવાની એની આવડત ને કારીગરી અદકી ને અનોખી. એમા રોટલો દેવરો (દેવ) બની જાય. ખાય એને રુંએ રુંએ દેવરાપણું ભરે, બોલ.'

માની વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય થતું. કમાલ છે. અભણ માના હૈયાની સૂઝ-સમજદારીના ક્યાંય મૂલ થાતા નથી. મોભથીય મુઢી ઊંચેરી લાગતી માને એ જોઈ રહેલો. ચાર ચાર જણ્યાને કેડવાળી પોષતી મા, એના પોતરાઓની કઠણાઈ જોવા તૈયાર નહોતી. એટલે તો એને શહેરમાં ધકેલવા રાજ થયેલી.

પછી માના હાથના રોટલા ને ખાટી કઢીના સ્વાદ ભેળી સોડમ માણી, બે ચાર પોટલા માથે મૂકી બુંદા, બે દીકરા ને ગોપુ, નાથીયો ને જગુ જેવા ભાઈબંધો હારે ગામ છોડેલું. બળ્યું એ વાતનેય દસકો પૂરો થયો, એની ખબર નો પડી.

પણ વાત તો હવે આજની છે. કારખાનાના પૈંડા થોભ્યા કે કામ બંધ. બસ, માથે ઓરડીની છાપરી ને ચાર ભીંતડા વચાળે ગોંધાઈ રહેવાનું. એમાં માના હાથના રોટલાની સુગંધ લાગલગાટ યાદ આવીને માને મળવાનો ઓરતો મનમાં ફટ દઈને બેઠો થયો. બસ હવે તો ગામ ભેળા થઈ જવું. એણે બુંદા સામે વાત મૂકી કે એ તરત તૈયાર થઈ ગઈ.

‘બળ્યું આઈયા લોટ-તેલ-મસાલાના પડીકા મલે છે. પણ એમ કાંઈ મે’નત વગર્યનો રોટલો રોજ કેમ ખવાય?’

પછી કામ ને દામ વગર નિમાણા થઈ ગયેલા ભેરૂઓ હારે એય તે પગપાળો નીકળી પડ્યો. બુંદા ને બે છોકરા પાછળ હાલ્યા આવે છે. ત્રણેયના માથા પર નાના-મોટા બાયકા છે. નાનાએ જિદ્ કરી પાણીની ભંભલી ઉપાડી છે. એના હૈયે ઉમંગ ઠાંસીને ભર્યો છે. બુંદા છોકરાઓને કહે છે — ‘ગામમાં તમારા દાદીમા છે. એ ઉના ઉના રોટલા, ધી-ગોળ ખવારશે. મજાની વાર્તાઉ કરશે. ગાણા શીખવારશે ને ફરવા હો લૈઈ જાહે.’ વાત સાંભળતાં રાજુ હરખભેર નાનેરી પગલીઓ ઉપાડે છે. દીકરાને જોતાં બુંદાએ ઓઢણીથી આંસુ લુંછ્યા. કાલે રાતે કથરોટમાં ડબ્બો ઉંઘો વાળ્યો તો માંડ બે દોથા લોટ. એના રોટલા ટીપી લૂગડામાં બાંધી, છેલ્લે માથે મેલ્યા.

‘આજ તો સવાર સવારમાં આપણી ભેળો રોટલોય પ્રવાસે નીકળ્યો છે, રમલાના બાપુ. પણ એ તો હરુભરુ માથે બેઠો છે. એને પગપાળા હાલવું પડે તો ખબર પડે કે’- ‘ધેલહાગરી જ છોને. રોટલો વળી શેનો હાલવાનો ? અલી. માણસને રોટલા પાછળ હાલવાનું, ના — દોડવાનું હોય — એના શ્વાસ ખૂટે નહીં, ત્યાં લગી, સમજી? ભૂંડો, ભૂખાળવો પેટનો ખાડો, મહીં ગમે તેટલું ઓરો. એ કોઈ દિવસ ભરાવાનો નહીં. અહીંથી ત્યાં, ત્યાંથી અહીં-બસ રોટલા પાછળ દોડતાં રહો. દોડતાં રહો.’ બોલતાં મનુ માથેથી પોટલું ઉતારી બેસી પડ્યો. — ‘થાક્યો બાપ. હવે નહીં હલાય. આઈયા રાતવાસો કરીએ. ઓ નાથાભાઈ, અહીં પાણી છે. ને ગામનું ટબૂકું સ્ટેશન ખાલી છે.’

‘હા રે હા. મનુભૈઈ. ગાડીયું સંચોડી બંધ છે તેમાં’ —

બુંદાએ કંધોલેથી રાજુને ઉતાર્યો. બે છોકરાઓને બે બે રોટલા આપી, મનુ સામે આખો રોટલો મૂક્યો. ને પોતે ચાનકી ખોબામાં લઈ ખાવા લાગી. પાણી પી, છોકરા અડકો દડકો રમવા લાગ્યા. એની પડખે બેસતાં બુંદા આકાશમાં આંખો ખોડી બોલી- ‘રમલાના બાપુ, દુ:ખમાં તો જનમભોમ હો સાંભરે. સાદ પાડો કે હોંકારો દેવાવાળી સાચી માવડી ઈ — બળ્યું મા હારે ગામની સીમ-શેઠાં, ઝાડી-ઝાંખરા આપડી વાટુ જોતાં ઊભા હૈઈશે.’

‘બુંદા, આપણી ગામ-ધરા માણસુને તપાળી તપાળીને રોટલો આપવાની ટેવવાળી છે, એનું શું? મા કહેતી, — રાંધવા સાટુ બળતણ ખપે. તે વગરે જઈ, બાવળિયા લાકરાં

લાવતી. તીયારે કાંટા પાનીમાં પેસી જાતાં. મનુબેટા, રાત પડ્યે ઈ મુને લપકારા મારતી પીડા દેતાં. એ દઃખ ભેળી સખની વાત ઈ કે તારા બાપુ ઈ ટાણે પંડનો થાક ભૂલી ઊભા થાય. અડધું પાવળું તેલ ઊનું કરે ને એના ચાબખા મારી પાની પર — ક્યેક સાસુમા તારા દાદી હો ઊભાં થાય. ધ્રુજતાં, દૂબળા હાથે ઉના તેલમાં રૂ બોળી મારા કાંટાળા ઘા પર ચાબખા મૂકે. પણ દીકરી એવી વેઠ ને એવા દઃખ તમારા ભાયગથી છેટા રીયે જો પરદેસ્સી વાટ પકડો'તો. પંડમાં હિમ્મટ હોય તો શે'રમાં મે'નતના સાટામાં આખો રોટલો મલેજ.'

‘મા સાવ સાચું બોયલા’તા હો.’

‘પણ બુંદા ક્યારેક શહેર પણ મૂંગોમંતર કાંટાળો વગડો થઈ જાય. પછી ઉના ચાબખા પેટ પર’-

‘હૈઈશે હવે. જેવી ભગવાનની મરજી. બાકી પલીતા, સરીખો રોગ શે'રમાં ગરક્યો છે. એની વાતું થાય એમ નથી.’

‘હા, બુંદા. બધું સજજડ બમ, બંધ. ને એમા આખાય વાસમાં ધજાની જેમ એકજ વાત ફરકતી થયેલી. ગાડી નથી, બસ નથી. પણ પગ તો છેને. આઈયાથી સટ્ટ હાલીએ ને દેશમાં પહોંચીએ.’

‘રમલાના બાપુ, રાજ્યો તો પૂરો મહિનાનો નહોતો ને માએ દીઠેલો.’

‘અલી, કારખાનામાંથી ઝટ રજા મળે નહીં. વળી મનમાં થાય કે રૂપિયા ભાડામાં શાં સારું નાખવા? એના સાટે પાંચસો-હજાર માને મોકલીએ તો એને ટેકો રહેને બુંદા.’

‘સાચી વાત. પણ બળ્યું હવે તો જાણે રજાઉંના ઢગલા. કારખાનાના જાંપે મોટું તાળું. પછે તો ઓરડીય નરી ભૂતાળવી ભાસે. હંધાય ખાલી ડબલા રાત પડે કે ખડખડ દાંતિયા કરતાં હસણીયે ચડે. સારું થીયું રમલાના બાપુ, બધાં ભેળા આપણેય ગામ જાવા નીકળી પડ્યા. ગમે તેમ પણ ભીડ પડે કાંઈ જનમભોમ જાકારો થોડી દેવાની?’

‘બાપુ, ક્યારે આપણું ગામ આવશે? ત્યાં શહેરના જેવી મજાની નિશાળ હશે? મા કહે, બહુ ભણીએ તો સાહેબ થવાય. મારે બહુ ભણવું છે. મોટા સાહેબ થાવું છે.’

રમલો બાપ પાસે બેસતાં હૈયું ઠાલવે છે.

મનુએ દીકરાને માથે હાથ ફેરવતાં આડી વાતની માંડણી કરી-કાન દઈ સાંભળો રમલા, રાજુ, હું મારા ગામની નિશાળમાં ભણતો ત્યારે મારા સાહેબ કલ્પતરુની વાત કરતા.’

‘કલ્પતરુ? એ વળી શું?’

‘એ દેવતાઈ ઝાડ કહેવાય. એની નીચે ઊભા રહીને જે માંગીએ મળે. બોલો. મોટો મહેલ, લાલ-લીલી ચમકતી એની ભીંતો, હીરા-મોતીના તોરણો, સોના-રૂપાની ઘૂઘરીઓવાળા ઝૂલા, આંગણે કુવારા, કેળા-કેરી-સફરજનના બગીચા, માવા-મીઠાઈ ભરેલા બકડીયા, દૂધે છલકાતાં ઘડૂલિયા, નૃત્ય કરતી, ગાતી અપ્સરાઓ’-

રાજુ અધીરાઈથી વચ્ચે બોલ્યો — ‘બાપુ, મારે અપ્સરા નૈઈ જોઈતી. મારે તો

ધોળો ધૂંધાં પાંખોવાળો, પગે લાલ-લીલા ઢુમતાં બાંધેલો ઘોડો જોઈએ. કલ્પતરુ એ આપે પછી એના પર બેસી, ઘડીક આકાશમાં ઉડીશ. ઘડીકમાં તબડક તબડક ઘોડો દોડાવતો તમારી મોર આપણા ગામે પહોંચી જાવાનો.’

ત્યાં રમલો ઊંચી ડોકે, ડોળા ફાડી બાપ સામે જોતાં બોલ્યો;

‘બાપુ, મારે તો ફળફળતો રોટલો ને ખાટી-તીખી કઢી ખપે. કલ્પતરુ પાસે એ હોય?’

‘હા, દીકરા. કલ્પતરુ, જે માંગીએ એ આપે.’

‘હવે ગાંડી-ઘેલી વાતુના બંધ વાળો ને સૂઈ જાવ. સવારે વહેલા ઉઠીને હાલવાનું છે હો.’

થોડીવારમાં મનુ, બુંદા ને છોકરાઓ જંપી ગયા. મેંશાળી રાત સુમ્ સુમ્ કરતાં વાયરાની ઓથે પસાર થવા લાગી. ને મનુને સપનું આવ્યું. સપનામાં કલ્પવૃક્ષ દીઠું કે એને સાહેબની વાત યાદ આવી. ઘેર પહોંચતાં જ એણે માને પ્રશ્ન કરેલો — ‘મા, કલ્પવૃક્ષ જે માંગીએ એ આપે?’ માએ ડોકી હલાવી હા ભણેલી. મા કોઈ દિવસ ખોટું ના બોલે. એ વિશ્વાસે એણે કલ્પવૃક્ષ પર નજર માંડી. પણ શું માંગું? મનુના મનમાં વિચારોની ભીડ જામી. બળ્યું એક વારીમાં એક જ ઈચ્છા પૂરી થાય. તો પછી સોનું-રૂપું, હીરા-માણેકથી ભર્યો ભર્યો ખજાનો માંગું? કે પછી સ્વર્ગ માંગું? ના-હો બુંદા, મા ને દીકરાઓ વગર સ્વર્ગમાં ગોઠે નહીં. પણ અટાણે તો માના હાથે ઘડાયેલો રોટલો ને કઢી માંગું. અચાનક એણે માને કલ્પવૃક્ષની છાયામાં ઊભેલી જોઈ. એ આશ્ચર્ય પામતો બોલ્યો;

‘લે, મા તુંય આવી? તારે શું જોઈતું છે? કાંબી, ચુડી કે મોહનમાળા?’

‘ના, દીકરા. તારા બાપુ વગર્ય ઈ બધું ગારા બરાબર્યનું. બળ્યું શીંગાળા રાખ્ખસે આખાય ગામને ઢીકે ચડાવ્યું છે. ઈનો બોરકૂટો થાય, એટલીયું માંગવું છે. હવે ઘેર જાઉં હો. તું, વહુ-છોરાઓ ઘેર આવે છે. તો સટ્ રોટલા ઘડી નાખું.’ બોલતાંની સાથે અંધારામાં આગિયા સમી ભાસતી મા અલોપ થઈ ગઈ.

ટાઈમપાસ | રાકેશ દેસાઈ

ટેક્સટાઈલ માર્કેટમાં માધવજી, રેયોનની ઓફિસમાં ખુશીની લહેર ફરી વળી. ‘મારી દીકરો યુ.એસ.થી આવે છે આજે. એટલે આજે બધાંને ત્રણ વાગ્યા પછી રજા.’ શેઠજીએ એમની કેબિનમાંથી નીકળીને, મલકીને, મોઢામાં મસાલાને ગલેફાંમાં દાબતાં દાબતાં જાહેર કર્યું. પોણા ત્રણ તો વાગ્યા જ હતા. આમેય કાલે રવિવાર હતો, એટલે બધાંની ખુશી બેવડાઈ ગઈ. આ જાહેરાત સાંભળતાં જ હરજી પટાવાળાએ તો મેઈન ડોરની બહાર લોબીમાં મુકાયેલું ડોરમેટ જાટકીને અંદર લેવા પણ માંડ્યું, શેઠજી રખેને વિચાર બદલી કાઢે. શેઠજીએ એમનાં શર્ટની સાથે એમના વધેલા પેટને પણ પેન્ટ્સમાં

ઈન ક્યું હોય એ સ્વાભાવિક અદાથી બેગ લઈને ઘરે જવા નીકળી ગયા. આ જ વરસે જોડાયેલા જુનિઅર ક્લાર્ક સુધીરે કોઈ ફિલ્મી ગીતની કડી ગણગણતાં એનાં ટેબલ પરના કમ્પ્યુટરને શટ ડાઉન કર્યું. ચીફ અકાઉન્ટન્ટ રમણીકકાકાએ હિસાબનો ચોપડો બંધ કર્યો. એમનાં કપાળ પરથી હમણાં ગાયબ થયેલી ત્રણ કરચલીઓ એમના મનની હળવાશને છતી કરતી હતી. સીનિઅર ક્લાર્ક મુકેશે સ્ટોકની જરૂરી ગણતરી કરીને બાકીનું કામ સોમવાર પર મુલતવી રાખ્યું. એ ગામની બસ ક્યારે મળે એ વિચારે ચઢ્યો. મુકેશ એકલો જ સ્ટાફમાં અપડાઉન કરતો હતો. બાકી બધાં તો સુરતમાં જ રહેતાં હતાં. હરજીએ બધાં સાહેબોને મોબાઈલ ફોન્સ સાથે લઈ લેવાનું યાદ અપાવ્યું. ગયાં શનિવારે રમણીકકાકા એમનો મોબાઈલ ફોન ઓફિસમાં જ ભૂલી ગયેલાં. મુકેશ તો એનો મોબાઈલ ફોન આજે ઘરે જ ભૂલી આવ્યો હતો. આ ટીનું યુ ટ્યૂબ જોવા એનો મોબાઈલ ફોન લીધા કરે છે એમાં જ આવું...

બધાં એકબીજાંને વારાફરતી ‘બાઈ’ કરતાં કરતાં ઓફિસની બહાર નીકળ્યાં. મુકેશનું મન ગામની બસનું ટાઈમ ટેબલ ફંફોસતું રહ્યું. સવા ત્રણની બસ તો હવે ગઈ જ સમજો... જોકે ઓફિસ બસ ડેપોની નજીક છે તો ય. હવે પાંચની બસ ખરી. ડેપો પર એ બસ સવા પાંચ સુધીમાં તો મુકાઈ જ જાય છે... એ પોતે તો ડેપોમાં પંદર મિનિટમાં પહોંચી જાય. પછી કરવું શું? દોઢેક કલાક કાઢવો ક્યાં? હરજી પટાવાળાએ લિફ્ટનું બટન દાબીને જેવી લિફ્ટ આવી એવું લાગલું જ અંદર ઘૂસીને લિફ્ટનું ડોર બધાં માટે ખુલ્લું પકડી રાખ્યું. એણે લોબીમાં છેલ્લે રહી ગયેલાં મુકેશને બૂમ પાડી : ‘સાહેબ, લિફ્ટ...’ પણ મુકેશે એને જવાનું કહ્યું. લિફ્ટના બંધ થતાં ડોરની પાછળ હરજી પટાવાળાનો વિમાસણયુક્ત ચહેરો ઓઝલ થયો. લિફ્ટમાં ફટાફટ ઊતરીને કરવુંય શું?.. આમેય મારે ટાઈમ પાસ કરવાનો છે... મુકેશ પોતાની નાની શોલ્ડર બેગમાં રહેલાં ખાલી લન્ચ બોક્સ પર આંગળીથી ટકોરા મારતો મારતો ચાર માળના દાદર ધીમે ધીમે ઊતરવા માંડ્યો. આવી વખતે સુરતમાં ઘર હોય તો સારું પડે. ટ્રાય પણ ખૂબ કર્યો, પણ મેળ ના પડ્યો. કંઈ નંઈ... ગામ સુરતથી ચાલીસ કિલોમીટર દૂર છે, એ બઉ દૂર તો ના કહેવાય. પણ ગામથી મોટરસાઈકલ પર રોજ આવજા કરવાનું મોંઘુ પણ પડે, ને હાઈ-વે પર રોજ આવજા કરવી એ જોખમી પણ ખરું... ગામમાં થોડીઘણી જમીન છે, પોતાનું મકાન છે... ભાડું તો નહીં ભરવાનું... શાંતિ. પપ્પા ખેતી સાચવી લે છે, એ સારું છે. જોકે મમ્મીના ગુજરી ગયાં પછી એ થોડાંક ઢીલા તો પડી ગયાં છે... ત્યાં પ્રાયમરી સ્કૂલ પણ ખરી, એટલે ટીનુંને હમણાં તો વાંધો આવે એવું નથી. બેત્રણ દિવસની રજા ભેગી થઈ જાય ત્યારે ટીનુંને એની મમ્મી રોશની સાથે એ મોટરસાઈકલ પર સુરત આવીને પિક્ચર-હોટલનો પ્રોગ્રેમ પણ કરી જ શકે છે ને...

બિલ્ડિંગની બહાર નીકળતાં જ ગલીના ભીડ-ઘોંઘાટ મુકેશને ઘેરી વળ્યાં. ટેક્સટાઈલના ધંધાની ઓફિસિઝ ઉપરાંત અહીંયાં ડ્રેસ મટેરિઅલ, સાડીની દુકાનોની ભરમાર પણ ખરી. બીજું કંઈ નહીં સૂઝતાં એણે ગલીમાં સામે આવેલાં હરિ ટી સ્ટોલ પર ઊભા રહીને એક કટિંગ ચા નો ઓર્ડર આપ્યો-હરિને સંભળાય એટલે એણે લગભગ

બૂમ પાડવી પડી. રસ્તા પર ચાર્નની મસમોટી ગાંસડીઓ લઈને જતી હાથ લારીઓમાંથી સ્કૂટર-સાઈકલ-રિક્ષાવાળા કુનેહપૂર્વક, ક્યારેક મરણિયા થઈને, રસ્તો કાઢતાં હતાં. સાડી-કપડાંની જાતભાતની બ્રાન્ડ્ઝની જાહેરાતના નાનાંમોટાં બોર્ડ્ઝ પર સિને સ્ટાર્સની લોભામણી અદાઓ પથરાયેલી હતી. સમય પસાર કરવાં મુકેશે ચા ની તપેલીનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. કોઈ જોગીની અખંડ ધખતી ધૂણીની જેમ પ્રાર્થમસની જવાળા પર હરિની ચાની એલ્યુમિનિયમની તપેલીમાં આખો દિવસ ચા ઊકળતી જ રહે છે... તપેલીમાં ચા ઊકળી રહે એટલામાં ચા નો બીજો ઓર્ડર આવ્યો જ સમજો, ને પાછું એમાં ચા-પાણી-દૂધ-ખાંડ ઉમેરાય... હરિએ ચાની તપેલીને એક ઝાટકે સાણસીથી ઊંચકીને હલાવી, ગરણીથી એને કાચના ગ્લાસમાં ગાળી, ગરણીને છેલ્લે સાણસીથી ઠોકી, ને એની સામે ગરમગરમ ચાનો ફિણાતો ગ્લાસ મૂકી દીધો. મુકેશે હરિ સાથે વાત છેડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ હરિ ધંધાકીય મલકાટ વેરીને કોઈ ઓફિસના ચાના મોટા ઓર્ડરને પૂરો કરવામાં લાગી ગયો. બાજુમાં ગડી વાળેલું છાપું પડ્યું હતું, કરમાયેલાં વાસી ફૂલ જેવું. એનાં પર અગાઉ મૂકાયેલાં ચાના બેત્રણ ગ્લાસની સુકાયેલી છાપ હતી. મુકેશે એ છાપાંને અચોક્કસપણે ઊંચક્યું. હમણાં બપોરે સવાત્રણ વાગ્યે સવારનું છાપું ખોલતાં એને સહેજ સંકોચ થયો. એણે છાપું પાછું ગડી વાળીને મૂકી દીધું.

મુકેશને ચા પીધા પછી બસ ડેપો બાજુ ચાલી કાઢવાનો જ વિચાર આવ્યો, પણ એપ્રિલ મહિનાની આ બપોરે ખાસ્સી ગરમી હતી. છેવટે એ શટલ રિક્ષામાં બેસી ગયો, ત્રીજા ઉતારુ તરીકે. અંદર બે જણા બેઠેલાં જ હતાં-બીજે નાકે બેઠેલાંના પગ પર સૂટકેસ હતી, ને બાજુમાં વચ્ચે બેઠેલાંના પગ પર મોટી બેગ હતી, જે થોડીઘણી મુકેશના પગ પર સ્થળાંતરિત થઈ ચૂકી હતી. એણે બાજુવાળા તરફ અકળાઈને જોયું, પણ આટલી સંકડામણમાં એને બાજુવાળાનો કાન એને માથાના વાળ જ દેખાયાં. છેવટે એણે રિક્ષાની બહાર રોડ પર નજર નાંખી.

કેટલું માણસ જાય છે આ તાપમાં પણ... હોર્ન વગાડતાં, સ્કૂટર-ગાડીનો ધુમાડો કાઢતાં, કશોક ધારેલી જગ્યાએ પહોંચી જવા, તંગ પણછમાંથી છૂટેલાં તીરની જેમ. ક્યાં જતાં હશે? પોતપોતાના કામે. પણ કામ ના હોય તો શું થાય?... તોય જવું તો પડે જ ને ક્યાંક. છૂટેલાં તીરનું કામ તો પહોંચવાનું છે, કશોક પહોંચવાનું, ટાઈમ પાસ કરવાનું. નિશાન તો માત્ર બહાનું છે, તીરનું છૂટવું જ જરૂરી છે...

મુકેશની નજર ડાબી બાજુએ આવેલાં મોલ પર પડી. ડેપો લગભગ આવી જ ગયો હતો. ત્રણને ચાલીસ થઈ હતી. હજી એણે આ ગરમીમાં કલાક-સવા કલાક રાહ જોવી પડશે. અચાનક એણે રિક્ષાવાળાને ઊભા રહેવાનું કહ્યું. એણે ભાડાના પૈસા છૂટાં જ રાખ્યાં હતાં.

મોંને રૂમાલથી લૂછતાં લૂછતાં મુકેશ મોલમાં ઘૂસ્યો. એ. સી. ની ઠંડકમાં એણે શરીરને ઘડીક નહાવા દીધું. ગારમેન્ટ્સ, કોસ્મેટિક્સ, શૂઝના શો રૂમ પર એની નજર નવરાશથી ફરી. ટીનુ માટે જીન્સનું પેન્ટ લેવાનું રોશની કહેતી હતી ખરી... ત્યાં જ મુકેશની નજર દૂર ખૂણામાં આવેલી બેકરી પર પડી. એમાંથી કેકનું મોટું પાર્સલ લઈને શેઠજી બહાર

નીકળતાં દેખાયાં! મુકેશ મૂઝવણમાં પડ્યો. શેઠજી મળી જાય તો વાંધો તો નહીં, પણ... એમને થશે કે આજે વહેલી રજા આપી તોય હું હજી સુરતના મોલમાં જ ફર્યા કરું છું... મુકેશ ઝડપથી મોલની બહાર નીકળી ગયો. એને મોલની બાજુમાં જ આવેલાં નાના એ.સી. હોલમાં આવ-જા કરતાં લોકો દેખાયાં. એ હોલમાં ક્યારેક નાનામોટા કાર્યક્રમો કે સિઝનલ સેલ કે એવું કંઈ ચાલતું હોય. હોલના ફોયરમાં દાખલ થતાં બાજુની દીવાલ પર બ્લેક બોર્ડ હતું. જેનાં પર ચોકથી કાર્યક્રમ વિશે લખેલું હતું. પણ મુકેશમાં એ વાંચવાની ધીરજ નહોતી. એ સીધો જ અંદર ઘૂસી ગયો. હાશ! એ એ.સી.ની ઠંડકમાં ડબોળાયો.

હોલમાં મુકાયેલી ખુરશીઓમાં પોણા ભાગની ભરાઈ ગયેલી હતી. પાછળની હરોળોમાં થોડીઘણી ખુરશીઓ ખાલી હતી. મુકેશે ત્યાં પહોંચીને એક ખુરશીમાં જમાવી દીધું, એની શોલ્ડર બેગને ખભેથી ઉતારીને ખોળામાં મૂકીને હોલની ઠંડકમાં પગ લાંબા કર્યા. એણે એની રિસ્ટ વોચમાં જોયું. પોણા કલાક જેટલો ટાઈમ પાસ કરવાનો છે. એણે આસપાસ ઊડતી નજર ફેંકી. એક બાજુ સ્ત્રીઓ ને એક બાજુ પુરુષો ગંભીર ચહેરે બેઠેલાં હતાં. શેનો પ્રોગ્રામ હશે? ત્યાં જ એને અગરબત્તીની સુગંધ આવી. હોલના સ્પીકરમાંથી ખૂબ આદ્યા અવાજે રેલાતું ‘ઓમ નમો શિવાય’ હવે જ એને સંભળાયું. એણે સામે દૂર જોયું - ફૂલના હારથી લદાયેલા એક મોટા ફોટા સામે દીવો ને અગરબત્તી હતાં, ને સફેદ કપડાં પહેરેલાં થોડાંક પુરુષો એ ફોટાની ડાબી બાજુએ, ને થોડીક સ્ત્રીઓ એની જમણી બાજુએ, એક હરોળમાં બેઠાં હતાં. ઓહ! આ તો બેસણું છે... મુકેશના લાંબા થયેલાં પગ સીધા થઈ ગયા.

હવે તરત ઊભાં થઈ જવું પણ ખરાબ લાગે... આગલી હરોળમાં બેઠેલા એક વડીલે ડોકી ફેરવીને મુકેશ તરફ જોયું. એણે ગંભીર દેખાવાની કોશિશ કરી. આ ક્યાં ફસાઈ ગયો! મુકેશે ધીમેધીમે, સાહજિક લાગે એ રીતે, હોલમાં નજર ફેરવવા માંડી-લગભગ દોઢસો-બસો ખુરશીઓમાં પંદર-વીસ ખુરશીઓ ખાલી હતી. લોકો ફોટા પર ફૂલ ચઢાવીને, મરનારના સગાંઓને ‘રામ રામ’ કરીને બેસતાં હતાં, ને બેઠેલામાંથી કોઈકોઈ ઊભાં થઈને ‘રામ રામ’ કરીને હોલમાંથી બહાર નીકળતાં હતાં. સામે દૂર મૂકેલો ફોટો કોઈ પુરુષનો હતો, ચહેરો ક્લીન શેવ ન હતો. ફોટાથી તો એની ઉંમર ચાલીસ-પિસ્તાલીસથી વધારે નહોતી લાગતી. લગભગ મારી ઉંમરનો જ છે... અલ્યા... પણ મારે શું કામ ટેન્શન રાખવું જોઈએ... હું તો આમ જ ફસાઈ ગયો છું આ બેસણામાં. આટલું જલ્દી ઊભાં થઈ જઈએ તો ખરાબ લાગે... હવે અહીંયાં જ ટાઈમપાસ કરવાનો...

મુકેશે એ ફોટાની બાજુમાં સફેદ કપડાં પહેરેલાં સ્ત્રીપુરુષો પર નજર ઠેરવી. ફોટાની બાજુમાં પાંત્રીસેકની ઉંમરની સહેજ સૂજેલી રતાશવાળી આંખોવાળી સ્ત્રી દૂર શૂન્યમાં તાકતી બેઠેલી હતી. એ મરનારની પત્ની હશે. પતિ સાથે જ વાગોળાતી ખાટીમીઠી સ્મૃતિઓમાં એકલાં પડી ગયાં હોવાનો સૂનકારો સમેટીને એ બેઠી હતી. બિચારી ખૂબ રડી હશે... એ તો જેનું જાય એને ખબર પડે... એની બાજુમાં મોટી ઉંમરવાળા બેન દુ:ખથી ઝૂકેલાં માથે ફરસને તાકતાં બેઠાં હતાં. એ મરનારની મા હશે. એની બાજુમાં બેઠેલી બે શોકમગ્ન સ્ત્રીઓ કદાચ મરનારની બેન હોય કે પછી... ફોટાની ડાબી બાજુમાં

મોટી ઉંમરનો પુરુષ બેઠો હતો - કદાચ મરનારનો બાપ-સહેજ ઝૂકીને, જાણે હજી આઘાતની કળ ન વળી હોય તેમ. પણ સામાજિક જવાબદારીના ભાનથી ક્યારેક એની નજર સામે બેઠેલાં લોકો પર ફરી વળતી, ક્યારેક એના હાથ ‘રામ રામ’ના જવાબમાં ‘રામ રામ’ કરવા લંબાતાં, પણ એક છૂપી, કરુણ અર્થહિનતા સાથે. એની જિંદગી કારણ વગર લંબાઈ ગઈ હતી, કારણ કે એનાં દીકરાની જિંદગી કારણ વગર ટૂંકાઈ ગઈ હતી.. એની બાજુમાં લગભગ એ જ ઉંમરના બીજાં બે પુરુષો હતાં, કદાચ મરનારના કાકા કે... એટલામાં જ મરનારના બાપે પહેલી હરોળમાં બેઠેલા દસ-બાર વરસના એક છોકરાને બોલાવ્યો, એને કશુંક કહ્યું, ને એનાં માથા પર હાથ ફેરવ્યો. એ તો જણાઈ જ આવતું હતું કે માથેથી બાપનું છત્તર જતું રહેવાથી એ છોકરો જાણેકે આખા આભ નીચે એકલો પડી ગયો હતો. મુશળધાર વરસાદમાં ઝીંક ઝીલતી છત્રી અચાનક કાગડો થઈ જાય એમ!

આ છોકરાની ઉંમર દીનું જેટલી જ હશે.. મુકેશે મરનારના ફોટા તરફ ફરીથી ધ્યાનથી જોયું. એ પણ લગભગ એની ઉંમરનો જ હતો... મુકેશ અસ્વસ્થ રીતે પુરશીમાં સહેજ ઊંચોનીચો થયો. એ બીજાં કશામાં મન પરોવવા મથ્યો. આગળની હરોળમાં બે જણાની ગુસપુસ ચાલતી હતી. થોડીકવાર પછી એ ગુસપુસમાં ‘ઓર્ગેનિક શાકભાજી’ જેવું કૈંક સંભળાયું. એ ગુસપુસની તીવ્રતાથી લાગતું હતું કે એ બંને લાંબા સમય પછી મળી શક્યાં હતાં. મુકેશની ફરતી નજર થોડે દૂર બેઠેલાં એક વડીલ પર પડી. એમની આંખ મીંચાયેલી હતી. એ ચોકકું પહેરવાનું ભૂલી ગયાં હશે, એટલે એમના ગાલમાં પડેલા ખાડા આટલે દૂરથી પણ દેખાતાં હતાં, જેનું તળ ઊંચું નીચું થયાં કરતું હતું, જાણે એ અડધો શ્વાસ નાકને બદલે મોઢાથી લેતાં હોય તેમ. એમને કદાચ ઊંઘનું ઝોકું આવી ગયું હતું. થોડીવારમાં એમનું માથું સહેજ બાજુમાં ઢપ્યું, જે એમણે ચમકીને ચોર નજરે સીધું કર્યું, ને પછી ટકાર થઈને બેઠાં.

હોલમાં અગરબત્તીની સુગંધ પથરાયેલી હતી. ‘ઓમ નમો શિવાય’નો ખૂબ આછો નાદ છવાયેલી શાંતિની ગંભીર સપાટીને જાળવી રાખતો હતો. મુકેશની બાજુમાં પહેલેથી બેઠેલાં ભાઈ ઊભા થયાં. મુકેશની પુરશીને થોડોક ધક્કો પણ લાગ્યો. એમણે મરનારના સગાવહાલાંને ‘રામ રામ’ કર્યાં, ને બહાર નીકળ્યાં. થોડીકવારમાં એ ખાલી પડેલી પુરશીમાં એક આધેડ વયના ભાઈ આવીને બેઠા ને બેત્રણ ક્ષણ પછી મુકેશ મરનારને ઓળખતો જ હશે એવા ભાવ સાથે બોલ્યાં : ‘વહેલો જતો રહ્યો બિચારો...’ મુકેશે ધીમેથી હોંકારો ભણ્યો ને બીજી બાજુએ જોવા માંડ્યું કે જેથી પેલા ભાઈ એની સાથે વાત આગળ લંબાવે નહીં. પણ બાજુવાળા ભાઈની ધીરજ અથવા ભોળપણ અગાધ હતાં. ‘એ બિચારો મોટરસાઈકલ પર જતો હતો...’ એ થોડીવાર પછી સહેજ મોટેથી સ્વગત બબડ્યાં. ‘ટ્રકની ટક્કર વાગી. રોજ હેલમેટ પહેરે પણ તે દિવસે જ ઉતાવળમાં હેલમેટ પહેરવાનું ભૂલી ગયો. મોત જ ભૂલાવે...’ ‘ઓહ!’ બોલીને મુકેશ વિચારમાં પડ્યો. એની પોતાની પણ મોટર સાઈકલ જ છે ને.... એ પોતે પણ મોટર સાઈકલ ચલાવે જ છે ને... પાછું ફેમિલિની સાથે.. કૈંક અકળાઈને એ પુરશીમાં ઊંચોનીચો થયો. એની નજર ફરીથી

મરનારના ફોટા પર પડી. કોણ હતો આ? કોણ હશે આ? એણે પોતાના હાથને એકબીજાં સાથે ઘસ્યાં. પણ હું કંઈ આ માણસ થોડો જ છું... એણે પોતાનાં મોં પર બળજબરીથી મલકાટ વેર્યો, ને આજુબાજુનાં ગંભીર ચહેરાઓ જોઈને એને ટુંપાવી દીધો.

અચાનક વીસ પચીસ સ્ત્રીપુરુષનું ટોળું આવી ગયું ને બધાં વારાફરતી ફોટાને પગે લાગીને ફૂલ ચઢાવવા માંડ્યાં. એમનાં તાપથી સહેજ શ્યામ થયેલા બળકટ ચેહરા, સાદા કપડાં ને આત્મીય ભાવછટાને જોઈને એ બધાં મરનારના ગામથી જ આવતાં હશે એમ લાગ્યું. મુકેશને પોતાનું ગામ યાદ આવી ગયું. છેવટે ગામના એક વડીલ મુકેશની બાજુમાં જ ‘હરિ હરિ’ બોલતાં બેઠાં ને મુકેશની સામે સહજ જોયું. મુકેશે ચહેરા પર સહાનુભૂતિનો ભાવ લાવીને એમની સામે માથું હલાવ્યું. ગામની ડુંઢાળી સામાજિકતાથી ટેવાયેલા એ સિત્તેરેકની ઉંમરના વડીલ માટે એટલો પ્રતિભાવ પૂરતો હતો-એમણે મુકેશ સાથે વાત માંડી. ‘એનો બાપ રતુ મારો નાનપણનો ગોઠિયો. અમે બીડી હો હાથે જ પીવાની ચાલુ કરેલી. રતુ બે વરહ પહેલાં જ ગુજરી ગિયો... આ પોઈરો ભણવામાં હો હારો ઉતો. પણ રતુની તબિયત નરમ રહ્યાં કરે એમાં એનાથી બઉ આગળ નીં ભણાયું. બી.કોમ. તો થિયો. એ રોજ મોટર સાઈકલ પર સુરત અપડાઉન કરે. એમાં જ બિચારો હાઈ-વે પર...’ એ વડીલની આંખમાં ભીનાશ તરી આવી. મુકેશ વિચારે ચઢ્યો. એ પોતે પણ પેલાની જેમ ગામ રહે છે ને રોજ સુરત આવે છે ને... મુકેશ પોતાના કપાળ પર અકારણ હાથ ઘસ્યો. એટલામાં આગળથી કોઈએ ઈશારો કર્યો એટલે રતુભાઈ ‘ચાલો ભાઈ’ બોલીને આગળ બેસવા ગયાં. મુકેશ મરનારના ફોટાને તાકી રહ્યો. એણે ઊંડો શ્વાસ ખેંચ્યો. આગલી લાઈનમાંથી એક જુવાનિયો ઊભો થયો, ને એણે બુઝવા આવેલી અગરબત્તીની પાસે બે નવી અગરબત્તી પ્રગટાવીને ફોટા પાસે ધૂપદાનીમાં ખોસી.

ગામથી આવેલી થોડીક સ્ત્રીઓ મરનારની પત્ની ને એની માને દિલાસો આપતાં હતાં. એની પત્ની ક્યારેક રડવાનું માંડ માંડ રોકતી હતી. મરનારના ફોટાની હરોળમાં બેઠેલાં બધાં હવે સામે બેઠેલાં લોકોથી ધીમેધીમે ટેવાયા હતાં. એકબે જણાએ મુક્ત રીતે ઉધરસ પણ ખાઈ લીધી. સમય દુઃખ ઓછું તો ન કરી શકે, પણ એને જાણીતું તો કરે છે... આ બધાં વચ્ચે મરનારના પત્ની ને માબાપ વધારે એકલાં પડ્યાં હોય એમ લાગતું હતું. મુકેશની હરોળ લગભગ ખાલી થઈ ગઈ હતી. એ વિચારમાં ડૂબેલો હતો. એટલામાં જ ત્રણેક જણાં આવ્યાં, લગભગ મુકેશની જ ઉંમરના, ને ફોટાને ફૂલ ચઢાવીને મુકેશની બાજુમાં બેઠાં. થોડીક વારમાં એ લોકો એકબીજાં સાથે ધીમેથી વાત કરવાં લાગ્યાં. ‘પ્રાઈવેટ નોકરીમાં પેન્શન જેવું તો મળે નીં... ગમે એટલું રળો, પણ છેલ્લે કંઈ નઈ...’ મુકેશની બાજુવાળો બોલ્યો. બીજા બેમાંથી કોઈ બોલ્યું : ‘મેં તો એને કેહેલું કે જી.પી.એસ.સી.ની એગ્રામ આપીએ તો ક્યાંક ગવર્નમેન્ટ જોબ મળી જાય તો સારું પડે... પ્રાઈવેટમાં તો એક્સપ્લોઈટ બઉ કરે... પણ એને નોકરીની ઉતાવળ હતી...’ ત્રીજો અવાજ બોલ્યો : ‘હા, પણ એના ફાધર માંદા રહ્યા કરતાં એ પણ એની જવાબદારી ખરી ને... એનાં મધર બે વરસ પહેલાં જ ગુજરી ગયેલાં...’ સાંભળીને મુકેશ ચમક્યો. ઓહ! તો આની પણ મધર ગુજરી ગયેલાં... મારાં જેવું જ... તો આ સામે બેઠેલાં

ઉંમરવાળા બેન એનાં મધર નથી... મુકેશની બાજુવાળો ટટ્ટાર થઈને બોલ્યો : ‘બિચારો ફાધર, વાઈફ અને સનને મૂકીને જતો રહ્યો.. સો સેડ...’ મુકેશના કપાળ પર ચિંતાની લકીર ખેંચાઈ. મારા જેવું જ ફેમિલિ છે મરનારનું....

એની જોબ શું હશે? એ કદાચ જુદી હોય... પણ એની જોબ વિશે પૂછાય કેવી રીતે... બેસણામાં આવનારને મરનારના વ્યવસાયનો તો સામાન્ય રીતે ખ્યાલ હોય જ ને... એની જોબ શું હશે? એક ન સમજાય એવું ઉખાણું જાણે કે કોઈ બાળવાર્તામાં રાક્ષસે સામે ધર્યું-એનો જવાબ અપાય તો જ જીવાય, નહીં તો રાક્ષસ ભરખી જાય. મુકેશ આકળવિકળ મને ખુરશીમાં સહેજ આગળ ઝૂક્યો, ટટ્ટાર થયો. પછી ન જ રહેવાતાં એણે બાજુવાળા ભાઈને પૂછી નાંખ્યું : ‘એમની જોબ... એટલે એમની ઓફિસ... ક્યાં હતી... સુરતમાં...?’ પેલા ભાઈએ ઘડીક મુકેશ સામે જોયું, સંતોષથી, આના જવાબ માટે એની પાસે થોકબંધ માહિતી હતી એટલે. ‘એ તો સુરતની એક પ્રાઈવેટ બેંકમાં લાગેલો...’ જાણીને મુકેશને ધરપત થઈ. રાક્ષસને ઉખાણાંનો સાચો જવાબ મળી ગયો... હાશ... ‘પણ એ બેંક ફડયામાં ગઈ.’ ‘ઓહ!’ મુકેશના અવાજમાં અચાનક ઉમેરાયેલી ચિંતા બાજુવાળા ભાઈને સમજાઈ નહીં. પછી એ ભાઈએ ઉમેર્યું. ‘એ છેલ્લાં પાંચેક વરસથી તો સુરતમાં ટેક્સટાઈલ માર્કેટ...’ ઓહ! મુકેશનો હાથ પોતાની છાતી પર દબાઈ ગયો.

થોડીવાર પછી પેલા ભાઈ પોતાના મિત્રો સાથે ફરીથી ગુસપુસ કરવા લાગ્યો. એમાંથી એક જણ બોલ્યો : ‘રોહન હજી દેખાયો નથી... આ તો પોણા પાંચ થયાં...’ સાંભળીને મુકેશને ગામની બસ યાદ આવી. એ ખુરશીમાંથી ઊભો થયો. એનાં બે હાથ ‘રામ રામ’ કરવા જોડાયાં. બહાર નીકળવા એનાં પગ ઊપડ્યાં. પણ એ ખંચકાયો, એ મરનાર ફોટા તરફ ગયો. એણે પોતાના બૂટ કાઢ્યાં. એણે ફોટા પર ફૂલ ચઢાવ્યાં. એણે મરનારના પિતા ને પત્નીને ‘રામ રામ’ કર્યાં, પણ એમની સાથે નજર મિલાવવાની એની હિંમત ચાલી નહીં. એ ઝડપથી હોલના મેઈન ડોર તરફ ચાલ્યો. બહાર ફોયરમાં એણે બાજુના બ્લેક બોર્ડ તરફ જોવાનું ટાળ્યું. એને ખબર હતી કે ત્યાં મરનારનું નામ લખ્યું હશે.

મુકેશ થોડીવારમાં જ બાજુમાં આવેલાં બસડેપો પર પહોંચી ગયો. વારાફરતી મુકાતી બસની જાહેરાતો લાઉડ સ્પીકર પર ગુંજતી હતી. એ એનાં ગામની બસના પ્લેટફોર્મ પર આવીને ઊભો. ખોંખારો ખાઈને એણે આસપાસ જોયું. ખભેથી સ્લેજ નીચે ઊતરી ગયેલી શોલ્ડર બેગને એણે ખભા પર બરાબર ગોઠવી. એણે માથાના વાળને હાથ ફેરવીને સરખાં કર્યાં. હાશ!... એની બસ હવે ત્યાં મુકાવાની તૈયારી જ હતી. આજે તો બસ ચૂકી જ જવાત... જબરું ટાઈમપાસ બેસણું હતું... એ ગામની બસમાં ચઢી જવાં દોડ્યો.

કાશી : અસ્સીઘાટનું રમણીય ઐશ્વર્ય

જનક રાવલ

છેલ્લા ચારેક વર્ષથી મન કાશીનું રટણ કર્યા કરતું. છેલ્લે તો રથને ઘેરી વળતી ગોપીઓ જેવી વિરહ વ્યાકુળતા થવા લાગી અને વિશ્વનાથનો જાણે સાદ પડ્યો. આશિષ-મહેન્દ્રનો ફોન રણક્યો. જે જોવાને આંખ તલસતી એ મીચેલી આંખે પણ ભાળું-અંદર તો એવું અજવાળું પથરાયું. હવાઈ મુસાફરીને કારણે વિશેષ સુગમતા રહી. બે-અઢી કલાકમાં તો અખંડ નગરીનું આગવું અજવાળું, મારા હૃદયને પ્રશાંત મુદ્રામાં ભરી દીધું. અમારી ચારની ટોળકી હું, મહેન્દ્ર, આશિષ, અને ઉમેશ. એક રીતે મહેન્દ્ર-આશિષની આ બીજીયાત્રા હતી તેનું બળકટ રૂપ તેમના ચહેરા પર હું સ્પષ્ટ વાંચી શકતો. આશિષ પહેલેથી જ ઉદમશીલ, ચબરાકી અને સુઘડતાનો આગ્રહી એટલે ‘અસ્સીઘાટ’માં બારી ખુલે ને ગંગાનું દર્શન થાય તેવી અભિલાષા માટે બે કલાક ગાળી નાખી. અંતે સુમેળ સધાયો. મજો-મજો મજુડી પડી ગઈ. વારણા અને અસ્સી નામની નદીનો સંગમ અહીં થાય છે તેથી ‘વારાણસી’ નામ પડ્યું. આ કાશીનો છેલ્લો ઘાટ છે. ધીમે-ધીમે સંધ્યા ઘાટ પર ફરી વળી. અમે નીકળી પડ્યાં. હા, આ ઘાટ એટલે? ઘટમાં મૂર્તિની જેમ ખોડાઈ જાય તેવો. લાલ પથ્થરોથી સજ્જ સોહામણો દીસે છે. અહીં ‘બનારસી ઘરાના’નું સંગીત સવાર-સાંજ પ્રવાસીઓને મંત્ર મુગ્ધ કરી દે એવું ઘાટ પર પીરસાય છે. અહીં અડીખમ પીપળાના વૃક્ષ નીચે પ્રાચીન હનુમાનજી પ્રસન્ન મુદ્રામાં બિરાજમાન છે. સામે મા ગંગા વિશાલ પટમાં અનેક જીવોને શાતા આપી રહી છે. હું ‘બનારસ એ સંધ્યા’નો ૧૧૨૮માં પ્રયોગ જોવા ગોઠવાયો.

અસ્સીઘાટ પર ગંગાજી સાંધ્ય રંગોથી ઝલમલ પ્રવાહિત જાણે સ્થિર બની ઘાટ પર પ્રસન્નમુદ્રામાં ઉભા રહી ગયા છે. ‘જાહ્નવી નૂતને’ કથક નૃત્ય દ્વારા ભાવાંજલિ અર્પણ કરી. સંગીત-તાલ-નૃત્યનું એકસૂત્રે રચાયેલું કમનીય રૂપમંડલે મારું મન રસલીન બન્યું. ઘટના અધ્યક્ષ સુશીલાદેવીએ ગંગાકળશનું પૂજન-અર્ચન કર્યું. મોટી લાકડાની પાટ પર મલમલના પાથરણાં પથરાયા. સફેદ અને પીળા પીતાંબરથી સજ્જ કાશી પાઠશાળાના ઋષિ પરંપરાને પ્રગટ કરતા સાત બ્રહ્મબાળકો દ્વારા મહાઆરતી શરૂ થઈ. પ્રથમ સુગંધી ધૂપ આરતી. પછી દીપ મહાઆરતી. આ આરતીનાં મહાપ્રકાશનું અજવાળું જેણે માણ્યું, તેને જગત માણવાનું રહેતું નથી. અદ્ભુત-અદ્વિતીય-ઐશ્વર્યના ભાવોથી સભર રસ આરતી ખરા અર્થમાં કાશીપતિનો અજોડ નજારો પ્રગટ કરે છે. હા, આ સમયે જેણે મહારસ ચાખ્યો તેને ધન્યતા સિવાય બીજો શબ્દ ન જડે! શરીરમાં જાણે કોઈ ભભૂતિનો છંટકાવ કરતું હોય તેવું અનુભવાયું. આશિષ તો આ બધા દશ્યો કેમેરામાં પુરવા ફટાફટ પગથિયાં

ચડ-ઉતર કરી રહ્યો છે. મને એક-બે બતાવ્યા પણ ખરા! મહાઆરતીમાં મહારસની અનિમેષ નજરોમાં સ્થિર થયેલી ભાવમુદ્રાઓ સરસ ઝિલાણી છે. પર્યટકોનો ધસારો અને વિદેશીઓની આ નગરી પ્રત્યેની ‘મરણ લગીની’ મમતાનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. કાંઠા પર પેટીયું રળીને અલમસ્ત ગંગાના આશરે જીવનની શીખ આપતા નાવિકો ખરા અર્થમાં બડભાગી છે. પગથિયા પર થોડો થાક ઓગળવા લાગ્યો છે. ઊંઘની ઝપટમાં આવતા વાર ન લાગી... હર ગંગે.

સાડા પાંચના સુમારે આંખ ઉઘડી ગઈ. અગાસી પરથી મા ગંગાનું દર્શન થયું. આછા ધુમ્મસના લેખાસમાં વિટળાયેલી ગંગાએ મને મુગ્ધભાવોથી ભરી દીધો. બે હોડી સામે કાંઠે જઈ રહી હતી. ગંગાનદીની પાર સમો કાંઠો રજત વર્ણી રેતીઓથી વિટળાયેલો છે. બે અઘોરી જોગી પન્નાસનની મુદ્રામાં ઝાંખા-ઝાંખા દેખાઈ રહ્યા છે. ‘ગયા પીડે, પ્રયાગ મુંડે અને કાશી હુંદે’ હા, કાશીમાં તમારે તમારી-શિવા સાથે શોધ કરવાની છે. અસ્સીઘાટ ધીમે-ધીમે અજવાળામાં સામેલ થઈ રહ્યો છે. સુબ્રહ્મણ્ય એ બનારસમાં વાયોલીન-તબલાનાં સુમેળમાં કરી-આલાપ રાગ છેડાયો. હું ઝડપથી તૈયાર થઈ ઉમેશ સાથે વિશ્વનાથ દર્શને જવા નીકળ્યો. દર્શનાર્થીઓની લાઈન અને સાંકડી ગલીમાં ખીચોખીચ દુકાનદારોના કર્કશ ધ્વનિથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. કાકા સાહેબનું ‘હિમાલય યાત્રા’નું કાશી વર્ણન મારા સ્મરણે આવી ગયું.

પુરાણોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે પ્રલયકાળે પણ એક નગરી અખંડ રહેશે આ કાશી નગરી છે. ભગવાન શિવના ત્રિશૂલ પર સ્થિર થયેલી આજે પણ આપણી પુરાણકાલીન સંસ્કૃતિનો ભાવ દર્શાવે છે. માતા પાર્વતીનું કર્ણફૂલ પડી ગયું. તેની શોધ માટે શિવજી અહીં આવ્યા અને પછી સ્થળ પર સચ્ચિદાનંદ રૂપ લાગ્યું. એટલે ઉમા સહિત સદા નિવાસસ્થાન કર્યું તે આ કાશી પતિ વિશ્વનાથ, હા, મણિકર્ણિકા ઘાટ મરણ માટે મોક્ષદાયક ગણાયો. આજે પણ અહર્નિશ પચ્ચીસ-ત્રીસ ચિતાઓ સતત જલતી રહે છે. ગંગાનો કાંઠો - કાશીપતિનું સાંનિધ્ય અને મણિકર્ણિકા ઘાટ આ ત્રણેયનો સુમેળ જીવને મોક્ષદાયક બનાવે છે. હા, ‘કાશીનું મરણ’ સમગ્ર વિશ્વમાં અજોડ રહ્યું છે. હું લાઈનમાં આગળ ધપી રહ્યો છું. મંદિરની આજુબાજુ ખોદકામ થઈ રહ્યું છે. અડાબીડ ગીચતાથી નાની-નાની મજલોથી મઢાયેલું કાશી પરિસર હવે જરૂરથી સુંદર થશે! ખોદકામના અવશેષો જોઈ મારી આંખ ભીની થઈ ગઈ. ઈતિહાસે આળસ મરડીને પોતાની જગ્યા સિદ્ધ કરી. આર્મીના જવાનો વૃદ્ધભક્તોને પાણીની સેવા આપી રહ્યા છે. હા, મારો દેશ વિશ્વમાં જરૂરથી ડંકો વગાડશે તેનો સંકેત અહીં મળે છે. ભગવાનનું સુવર્ણજડિત શિખર-ધજાનું દર્શન થયું.

હર હર વિશ્વનાથના નારા સાથે પ્રવેશ કર્યો. ભીડ ભારે હતી. દંડપાણિજીની સામે ચો-તરફ ખુલ્લા દરવાજા વચ્ચે સુવર્ણથાળમાં સવા ફૂટની શ્યામવર્ણથી ચળકતી શિવલીંગ પર મસ્તક નમાવી પ્રાથના-અર્ચન કર્યું. શિવલીંગ પર બિલ્લીપત્ર, આંકડાનીમાળા, દૂધમિશ્રિત જળ, ઋતુફળો, વસ્ત્રાદિ અર્પણ થયેલા હતા. બે દ્વાર પર સાંકળ પકડીને એક હાથે ભક્તોને બાવડું પકડીને બહાર ફંગોળતા પંડિતો!! પંડાઓ પૈસા લેવામાં ઝડપ રાખતા. મને પણ ઝડપથી બહાર ધકેલી દીધો. દર્શનની ભૂખ અધૂરી રહી ગઈ. બહાર

મા પાર્વતી અને મા અન્નપૂર્ણાને મસ્તક ધરીને નંદીની પ્રદક્ષિણા મેં કરી. અહીં નંદીનું સ્થાન મંદિરથી પાછળના ભાગે છે. કહે છે : મૂળ મંદિર પ્રથમ અહીં હતું. પરંતુ આક્રમણખોરો એ કૂવામાં ફેંકી દીધું. તેનો પુરાવો નંદીની બાજુમાં આજે કૂવો હયાત છે : હાલમાં કૂવાને ફરતે કપડું વિટાળી બંધ કરેલ છે. એ દર્શન પણ મંગલકારી છે. આ તો ઈતિહાસના બેહુદા છાંટણા હજી અહીં ધરબાયેલા પડ્યા છે. હાલનું મંદિર તો સુવર્ણ શિખર મંડિત પરમ શિવભક્ત રાણી અહલ્યાબાઈએ ઈ.સ. ૧૭૭૦માં પુનરોદ્ધાર કરીને શિવાર્પણ કરેલ. મંદિર શિખર પર સુવર્ણનું ઝીણું નકશીકામ કરનારા મહાજનો ખરા અર્થમાં ભાગ્યવંત ગણાય! અધૂરી દર્શન ભૂખ સાથે ઉતારે એ પાછો ફર્યો અને ગંગાના સામે કાંઠે નિરાંતે ગળાડુબ પાણીમાં ગંગાસ્નાન કર્યું. માછીમાર રાજુનો અનહદ ભાવ અને મહેન્દ્ર, ઉમેશ, આશિષનો અખંડ પ્રવાહિત પ્રેમજળે મને ભીંજવી નાખ્યો. તુલસીઘાટને પગથિયે વેદમંત્રનું ગાન સંભળાયું. હું કાશીનો વેદાભ્યાસ મમળાવતો, સવારે મુલાકાત લેવાના રટણ સાથે ક્યારે પોઢી ગયો તે ખબર ન રહી!

૫-૩-૨૦૨૦

આશિષે ‘મનુષ્ય જીવન કા ઈતિહાસ’ પુસ્તક અંગે કરેલ વાતો રટણમાં આવી. ઉમેશ, મહેન્દ્ર, એમાં જોયાડેલા. હું શાસ્ત્રાર્થનું દૃષ્ટાંત આપું એ એ વિજ્ઞાનની વાતોથી ઉડાડી મુકે એવો ઘાટ લાંબો ચાલ્યો અને અંતે ઉમેશે દોષનો ટોપલો શિરે ધરી માંડ શાંત કર્યો. આશિષની પડછંદ કાયા અને એમા વાદ-સંવાદ વખતે થોડો લાલ-પીળો થઈને ડોળા પણ કાઢી લે અને અંતે પ્રેમરસથી હાથ પણ પસવારે તેવી તેની રિત-રસમ. મહેન્દ્રએ ‘કાશીનાથસિંહ કી કહાનિયા’ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વાંચીને તેમાં રહેલ ગર્ભિત અર્થો-ગાળરસથી આનંદ ઉભરાયો. હું અને ઉમેશ સારનાથ-કાળભૈરવના દર્શને રામનાથ મિશ્રાની રીક્ષામાં ઉપડ્યા. રેશમી લાલ ચટ્ટાક વસ્ત્રોમાં સુવર્ણ મુખારવિંદથી સુશોભિત ફાંકડી મુંછોમાં પ્રસન્નવદન કાળભૈરવ ખરા અર્થમાં દેશનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે. ‘દળ્હાપાણી ચ ભૈરવમ વંદે કાશીગુહ્યમ ભવાની મળિકર્ણિકામ્’ પંડિતે મંત્ર બોલી મારા ગળામાં દોરો બાંધી જોરથી બે-પાંચ ધબ્બા માર્યા મેં અર્થ જાણ્યો : જીવ મારા શરણે આવ્યો તેથી કુભાવ દૂર કરી, સ્વભાવથી શિવના શરણે જઈ સદ્ભાવ પ્રગટ થાય તેવો મુખ્ય સૂર ગણાવી શકાય! પૂજારીએ ભગવાનને અર્પણ કરેલો પુષ્પહાર પ્રસાદરૂપે મને પહેરાવ્યો અને મેં આંખ - મસ્તકે સ્પર્શ કરી ઉમેશને ગળામાં ધારણ કરાવ્યો. દર્શન મંગલકારી ધન્યતાથી ભરી-ભરી દીધો.

થોડા ઋતુફળનો આહાર કરી ‘સારનાથ’ પહોંચ્યો. ‘બૌદ્ધસંપ્રદાય’નું સામ્રાજ્ય અને તેની ધર્મનીતિનું અજોડ દર્શન થયું. સમ્રાટ અશોકનો શ્રદ્ધાભાવ સારરૂપે અહીં જોવા મળે છે. ભગવાન તથાગતની કારુણ્યભાવની મૂર્તિનું દર્શન અજોડ થયું. અરે ! બૌદ્ધ સ્તૂપ તો તેમના ઉપદેશ કેન્દ્રનું મહામૂલું ઘરેણું છે. સ્તૂપની અખિલાઈ જોઈ તેમના પરિવ્રાજકો મોટી સંખ્યામાં હશે ! મૂર્તિઓમાં ‘કેવળજ્ઞાન’ આજે પણ ઉપલબ્ધ કરાવે તેવી અમીવર્ષણ ભાવમુદ્રાઓ જોવા મળી. ધર્મની ઉપાસનાઓ, ગ્રંથવાંચન, માળાજપનો ક્રમ, ધમ્મપદના આવર્તનો, ધ્યાનની વિભિન્ન મુદ્રાઓ, ઘંટનાદના વલયો આદિ અંગે

ભોમિયા ‘શ્યામસુંદરે’ સવિગતે સમજાવ્યું. છેલ્લે મહાકાવ્ય ૨૫૦ કૂટની બૌદ્ધમૂર્તિના દર્શનથી પરિતૃપ્ત થઈ નીકળ્યો. મેં અને ઉમેશે રસ્તામાં બનારસી ડબ્બલ કાથાયુના મિશ્રિત પાનની લહેજત માણી. હું તુલસીઘાટની સાંધ્ય આરતીમાં જોડાયો. વિંધ્યાચળ નિવાસી પંકજ દ્વિવેદીનો ભેટો થયો. સંસ્કૃત પાઠશાળાના વેદપાઠી બ્રહ્મવેત્તાને મળવાના મનોરથ સાથે સૂવાની તૈયારી કરતો ત્યાં આશિષે કાશીવિશ્વનાથની મંગળા આરતીમાં જવાની ઓનલાઈન ટિકિટ બુક કરાવ્યાની વાત સાથે રાતે ૨.૦૦ના સુમારે નિરાંતે મળવા વિશ્વનાથ ચરણે જવા નીકળ્યો.

પોણા ત્રણના ટકોરે મંદિર પરિસરમાં લાઈનમાં ગોઠવાયા. દક્ષિણી ભક્તોનું ટોળું સાથે સામેલ થયું. સૌ ઝલમલ પરોઢે ભક્તિ સ્મરણમાં લીન હતા. આશિષ રીતસર ઝોલા ખાતો રહે છે. ક્યારેક હાથની ધ્રુજારી પણ કરી લે છે. તેનું આવું વર્તન જોઈ કેટલાક ભક્તો આઘા-પાછા થઈ ગયા. હું મંત્ર જપતો તેને પસવારી રહ્યો હતો. બાજુમાં એક બહેને તેના પતિને કહ્યું : બન્ને ભાઈઓ લાગે છે. બચ્ચારો નાનો તેને દર્શન માટે ફોસલાવી રહ્યો છે. તેને કંઈક ઓતાર જેવું આવતું લાગે છે ! મને કહે : ભૈયા તેરે ભૈયા કો બાબા વિશ્વનાથ સબ ઠીક કર દેગા. મારે તો શું સમજવું ? મનમાં થયું કે : માતા આ તો પ્રચંડ મહાપુરુષ છે. મૂળે તો સાયન્સનો - પ્રાણીશાસ્ત્રનો અભ્યાસી - સંશોધક અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ચિંતક, મૂલ્યોનો જાણતલ-માણતલ અને પ્રવાસી ઉચ્ચ કોટિનો જીવ છે. પણ કહેવું કોને ? હું આવું સમજવું ને ધુતકારો નાખે તો ? આનું કાંઈ નક્કી નહીં ! મહારથી જેવો અડીખમ જણ પણ આ સમયે તો ઊભો રહેવામાં જ માલ છે. એકાદ-બે વખત ધમપછાડા કર્યા પણ પછી મને કહે : જનકા ! પદ બોલ. બરાબર ચાર વાગ્યે બે વખત બરાડા પાડીને કહ્યું કે : બોલ તને કહ્યુંને ! બોધડાં ! બોલ... બીજી કશી આનાકાની વગર મારે ઊપાડવું પડ્યું. મારા ગાનથી લાઈનમાં ફરી બધા છેટાછેટા ખસી ગયા.

ઊંચે-ઊંચે મંદિર-મંદિર તેરે, ઊંચા તેરા દ્વાર
ઓ કાશીવાલે, વિશ્વનાથ બાબા, હમ કરતે હે તુજે પ્રણામ...

પદ પૂરું થયું ને ભગવાનના દ્વાર ખુલ્યા. મંદિરના ચારેય દરવાજામાં ભક્તો ગોઠવાયા. હું પૂર્વાભિમુખ દરવાજે બેઠો. પ્રથમ શાંતિપાઠ અને ત્યારબાદ વ્યાકરણાચાર્ય સંન્યાસી ભારતીતીર્થજીએ ‘નમો ભગવતે મહારુદ્રાય’ સાથે પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમનીય સાથે ષોડોપચારે પૂજન અર્ચન કરીને ‘નમસ્તે રુદ્રમન્યવ...’ના ૧૬ મંત્રોથી ગંગાજળથી મહાભિષેક કરી ભસ્મ-ચંદનથી વિલેપન કર્યું. મેં વચ્ચાદિ અર્પણ કર્યું. જે રીતે પૂજન-અર્ચનનો મને પ્રસાદ મળ્યો તેનાથી મારું હૃદય ભાવવિભોર બન્યું. ધન્યો હમ થઈ ગયો. સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા. મંગળા આરતીથી વાતાવરણ દિવ્ય-દિવ્ય બન્યું. માર આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી. હે મારા નાથ ! તારા દર્શનથી આજે હું ધન્ય બન્યો છું. મારા માતા-પિતાના પુણ્યબળે આ પરમ લાભ મેળવી શક્યો છું. તેમના ચરણોમાં અનંત વંદના સાથે હે વિશ્વનાથ ! તારી કૃપા વગર એક તણખલુંય પણ હલી ન શકે. પ્રભુ ! કૃપાપાત્ર બનાવતા રહેજો. હર હર વિશ્વનાથ. આશિષને તો ભારતીતીર્થજીએ કાંડું પકડીને તેમની સાથે અભિષેક પૂજન કરાવ્યું. ‘લઘુરુદ્ર’નો સંકલ્પ કરાવ્યો. ફરી દ્વારે માથું ટેકવીને સુવર્ણ

શિખરને હૃદય દ્વારે ભરતો, પંડિતે પહેરાવેલો પુષ્પહાર પ્રસાદીરૂપે મારા પિતાશ્રીને પહેરાવીશ તેવા ભાવ સાથે ઊંઘમાં લપેટાઈ ગયો. જાગ્યો ત્યારે બપોરના ૧૧.૪૫ થયા હતા.

તા. ૦૬-૦૩-૨૦૨૦

આ નગરીમાં ૯૯ સંસ્કૃત વેદપાઠશાળા કૉલેજ છે. જ્ઞાનનું પૂર્ણાવિરામ કાશી છે. સસ્વર વેદમંત્રોનું ગાન ડૉ. સુધાંશુ મહારાજ કરાવે છે. વેદસંહિતાના મંત્રોનું ગાન એક સાથે વીસ બાળકો કરી રહ્યા છે. શું કહું ! શું લખું ! અસ્ખલિત ગંગાજળ જેવી પ્રવાહિત મંત્રધારા થાય કે બસ ! સાંભળ્યા જ કરીએ... હા, મારા પિતાશ્રીને સંભળાવવા માટે મોબાઈલમાં તે કંડારી લીધું. બહુ જ રાજી થશે... દાદા ! મને ઘણીવાર કહે : છોકરાઓને કાશીક્ષેત્રમાં થોડો વખત રહીને કર્મકાંડ-જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. કાશીનગરી જ્ઞાનની ધારા છે. અહીં પુરાણ, વ્યાકરણ, વેદ, જ્યોતિષ, દર્શન, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્રોનું ઉમદા અધ્યયન થઈ રહ્યું છે. ડૉ. શરુકાંત જાને હું મળ્યો. તેમણે અભ્યાસના વિવિધ પ્રકારોની વિશદ્ યર્ચા કરીને કહ્યું : મૂળ તો અહીં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી સંસ્થાપક પં. મદનમોહન માલવિયાના તપનું ફળ રહેલું છે. તેમણે યુનિ. કેમ્પસમાં વિશાળ ત્રિજ્યામાં વિશ્વનાથ મંદિરનું નિર્માણ પણ કર્યું છે. છાત્રો ભગવાન પાસે ઋષિ દિક્ષા ગ્રહણ કરીને, અધ્યયન કરી રહ્યા છે. આજે પણ મંત્રગાનથી સતત કેમ્પસ ગુંજતું જોઈ હું મનોમન અત્યંત પ્રસન્ન થયો. શું સમય હશે ! પં માલવિયાજી હાથી પર સવારી કરી, વ્યાખ્યાન આપવા આવતા હશે ! ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરનાર મહાપુરુષને મારા સાષ્ટાંગ વંદન. એ આર્ષદેષ્ટા પુરુષે આપણી ભાષાના પંડિત પ્રવર-ઉત્તમ વિવેકચક્રને સામે જઈ આનંદશંકર ધ્રુવને આ યુનિ.નું કુલપતિ પદ સોંપેલું. આ સ્મરણ સાથે યુનિ. કેમ્પસમાં માલવિયાજીની મૂર્તિ નીચે કોતરાયેલો ધર્મોપદેશ આજે પણ આત્મમંથન કરાવી રહ્યો છે. જુઓ :

जाके मन प्रभु तुम वसौ सो डर कासौ खाय ।
सिर जावै तो जाय प्रभु किन्तु धर्म नहिं जाय ॥
उठौ धर्म के काम में उठौ देश के काज ।
दीनबन्धु तव ना लै नाथ राखियो लाज ॥

તા. ૦૬-૦૩-૨૦૨૦

મોક્ષ નગરી જોવાનો આજે છેલ્લો દિવસ હતો. આજે ‘મણિકર્ણિકા ઘાટ’ની શિવજીની અંતિમ ચિતાભસ્મનું રૂપ જોવાનો મનોરથ છે. પણ રીક્ષા એકાદ કિ.મી. ચાલીને ઊભી રહી ગઈ. આગળ વરઘોડો ‘હોળીયાત્રા-અઘોરી બાબા’ની જઈ રહી હતી. ભરચક વસ્તીમાં લાંબી યાત્રા જોઈ અમે પણ યાત્રામાં સામેલ થઈ ગયા. જાણે ભગવાનની શિવયાત્રા-ભૂતપ્રેતાદિ સાથે નીકળી... અલભ્ય દૃશ્ય નિહાળ્યું વાહ ! નાથ ! તારી અકળ કલાનો કોઈ પાર નથી. કાળા વસ્ત્રોમાં લપેટાયેલા, અલમસ્ત દાઢી-જટાધારી અઘોરી બાબા ‘હર હર નાદ’ કરી રહ્યા છે. ઉમેશ-મહેન્દ્ર તો આત્મા બની ગયા. મોટી દુકાન પર ચડી શૂટિંગ ઉતારવા લાગ્યા. પંદરેક મોટા તોતિંગ ડમરુંનો લયબદ્ધ નાદ હજી

મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યો છે. ભસ્મનો કોથળો ગુલાલની જેમ મેઢનીમાં છાંટ્યો. અમે યાત્રા સાથે હરિશ્ચંદ્ર ઘાટે પહોંચી ગયા. ઘાટ પર બે ચિતા સળગી રહી હતી ‘સ્મશાનેષ્ઠા ક્રીડા સ્મરહર પિશાચા ચ સહચરા । મહિમ્નસ્તોત્ર યાદ આવી ગયું, હું, મહેન્દ્ર ચિતાની સામે બેસી પડ્યા. યાત્રાટોળી અઘોરીબાબા સાથે ભસ્મ ભભુતી છાંટતી નાચવા લાગી. આશિષ અને હું પણ તેમાં ભળ્યા. સામે ગંગા અને અહીં નશ્વર દેહને બાળતી ચિતાગ્નિ-મૃડાગ્નિ... હવે તો શું જોઈએ ? હે નાથ ! તારી લીલાનો કોઈ પાર નથી. અગ્નિની આ જવાળાઓમાં મને ‘હરિશ્ચન્દ્ર-તારામતી’ની આત્મકથાનું સ્મરણ થયું. શું સમય હશે ! ત્રેતાયુગનું આખું મંડાણ મારી સામે ખડું થઈ ગયું. હા, અહીંયા જ જલતી ચિતાને ખેમરા મસાણીએ અટકાવી હશે ! સતી તારામતીએ હરિશ્ચન્દ્રને અગ્નિના તેજે ઓળખી લીધા હશે ! વિશ્વામિત્રના પૈતરાથી તારામતી-અર્ધબળેલા રોહિત સામે ડાકણ તરીકે પુરવાર કરવામાં સફળ થયા હશે ! અને મસાણના માલિકે ‘હરિયા એ હરિયા’ સ્ત્રીનું મસ્તક ખડ્ગથી અલગ કર.. હરિશ્ચન્દ્ર જાણે છે કે, આ મારા પત્ની છે છતાં ખડ્ગ ઉગામી વારંવાર વિચારે છે અને કહે છે : તારા ! ઈશને યાદ કર ફના દુનિયા ને છોડી જવા તૈયાર થા. જો હું મસ્તક જુદું કરીશ તો મને સ્ત્રી હત્યાનું પાપ લાગશે અને જો હું તેમ નહીં કરું તો મારા માલિકની વફાદારીમાંથી ચ્યુતભંગ થયો કહેવાશે. આ વિચારની ગડમથલમાં તારામતી પોતાના પતિના મનની વાત જાણી જાય છે. તેવું કથાઘટક મારા ગામમાં ભજવતા ખેલનું મને સ્મરણ થાય છે. તે મૂળ પંક્તિ મૂળ સ્થળે ગાઈ ઊઠ્યો.

મળમૂત્રનો દેહ મલિન આ, સંબધ તેનો કાચો
માયા જાણી મમતા મુકો, સ્નેહ પ્રભુનો સાચો.

હા, અહીં જ ચક્રધારી વિષ્ણુ પ્રગટ થયા અને અહીં જ હરિશ્ચન્દ્રે-વિશ્વામિત્રને બચાવ્યા હશે. ત્રણેય પાત્રો અહીં જ બોલ્યા : ભવોભવ સત્યની કસોટી કરનાર વશિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર જેવા ગુરુ મળજો. જેના થકી હું અયોધ્યાનો રાજા હરિશ્ચન્દ્ર, તારા અને પુત્ર રોહિત ભગવાન નારાયણનું દર્શન કરી શક્યા. હું આ ઘાટ પર જેમના ચરણની રજ હજી પણ ક્યાંક હશે તેવું ધારી આંખ-મસ્તકે મેં મૈમાટીને ચડાવી નમ્યો. મારી કલમ અને ચિત્ત અત્યારે આ કથાથી ફાટફાટ થઈ રહ્યું છે. તેના મૂળ સ્થળને પામીને ખરેખર ધન્ય બની ગયો.

બાજુમાં તુલસીઘાટને મંદિરે પવન બ્રહ્મચારીની મુલાકાત થઈ. પ્રાતઃ સ્મરણીય કરપાત્રીજીની દાર્શનિક વિચારધારાનો-સંસ્કૃતિ ઉત્થાન અંગે તેમના કાર્યોની ચર્ચા કરી. પુનઃ બધા ઘાટોનું દર્શન કરતો-કરતો રમણીય ગંગા કાંઠે પગથિયે બેસી સ્વજનોને યાદ કરતા-કરતા આંખો ભીની થઈ ગઈ. પિતાજીની બિમારીથી ચિંતામાં ઘેરાયેલો હતો ત્યાં મા ગંગા જાણે કહેતી હોય તેમ : ચિંતા ન કર તે કુશળક્ષેમ છે. ઉમેશનો ફોન રણક્યો. અમે બાટી-ચોખા અને પહેલવાનની મસ્ત લસ્સીની મોજ માણી હા, અસ્સીચોરાના ‘પાનના ગલ્લે’ કાશીના પૂર્વજો ઓઘડબાબા અને તુલસી-કબીરની વાતોનું ઐશ્વર્ય ત્રાજવા જેમ ગળે ચોંટી ગયું છે. બાકી અસ્સીઘાટનો જાદુ કંઈક ઔર મલમલી જાદુઈ ગુલછડી જેવો છે તે તો નક્કી જ... હર અસ્સીઘાટ.

રાતે બિસ્તરા-પોટલા તૈયાર કરી દીધા. સવારે દસ વાગ્યે નીકળવાનો સમય આશિષે દીધેલો. આ નગરની માયા ગળા સમાણી ભરાઈ ગઈ છે. હવે ઉપર નાખો તો ઢોળાઈ જાય... મારા જીવને ગોઠવું નથી. અટપટા ઊંઘના આત્માસમાં પડખા બદલતો રહ્યો. સાડા પાંચે અગાસી પર ચડી ભગવી ચાદરમાં લપેટાયેલી ગંગાની પ્રવાહિતા નિહાળી. ખુરશીમાં બેસી પડ્યો. મન ફરી નગરીમાં ફરી વળ્યું. વારાણસીની ગલીઓમાં 'હોળી ઉત્સવ' પૂર્વે રંગ છાંટણાં છંટાઈ રહ્યા છે. છાણા-લાકડાના મોટા-મોટા ઢગલા ખડકાઈ ગયા છે. પરમ દિવસે 'અસ્સીઘાટ' પર ગાર્ગી મિશ્રાના 'કાલીંગડો' રાગમાં હોરી ગીતોથી ભીંજાઈ ગયો હતો.

કનૈયા ચલો ઘરે રે, આજ ખેલે હોરી

બંસી બજાવત, મનમેં ગાવત, એસો મંત્ર પઢોગે... આજ ખેલે

ગંગા સમીપે લાકડાની પાટ પર સ્થાનિક મંડળીએ પણ ગીતોની રમઝટ બોલાવેલી. 'બમ બમ બોલ રહા હે કાશી, ઓમ નમ: શિવાય' આ તરજમાં મન મૂકી નાચ્યો. મહેન્દ્રએ થોડુંક રેકોર્ડ કરી લીધું. બીમલદાસનું અસ્સીચોરા પર બનારસી પાનની લ્હેજત માણતો-માણતો તુલસીદાસ અને અઘોડબાવા વચ્ચે કલકત્તાના શેઠનો સંવાદ સાંભળ્યો. હાંફળો-ફાંફળો ગાડીમાં ગોઠવાયો પણ આશિષ-ઉમેશે થોડોક ઝપટાવ્યો ખરો જ : 'અલ્યા ! તને સમયનું ભાન છે કે નહીં ! સાવ બુડથલ જ રહ્યો... મારે જવાબ તો અપાય તેવું હતું જ નહીં પણ મનમાં રટણ કર્યું ભઈલા ! હું સંધુય જાણું છું પણ આ કાશીના વાસી અને ઘાટની માયા એટલી વળગી છે કે મને છોડવા તૈયાર નથી અને ગયા વગર પણ છૂટકોચ નથી. પ્રદીપ, રામનાથ, પંકજ, બીમલદાસ, સરુકાંતનો પ્રેમ અઢળક ભાવોથી ગળાસમાણો ભરાઈ ગયો છે અને અસ્સીઘાટનું નમણું રૂપ ઐશ્વર્ય જીવ સટોસટ જડાઈ ગયું છે. તેનું શું કરવું ? વિમાને તો ઊંચકીને અમદાવાદ મૂકી દીધો અને પાછું સંસારરથનું વળગણ ફરી વળ્યું. કાશીપતિનો પુષ્પહાર બાપાને પહેરાવી ધન્ય થઈ ગયો. બાપા તો રાજી-રાજી થઈ ગયા. કહે : બસ ! હવે મરણનો ભય નથી રહ્યો. બીજે દિવસે અસ્સીઘાટ ને બદલે ઘરઘાટ ફરી વળ્યો. 'કોરોના મહારોગ'નો કેર વિશ્વવ્યાપી થયો હા, બે મહિના કાશીપતિના વિચારોમાં અને બાપાની બિમારીમાં સાથે સત્સંગમાં પસાર થયા. લોકડાઉન ખૂલ્યું અને બાપા એક દિવસ કહે : પુનિત મહારાજનું પદ સંભળાવ :

મરણની આખરી ઘાટી, જીવનમાં આવવાની છે,

રૂપાળી દેહની કાઠી, જરૂરથી બાળવાની છે.

હા, બાપા બીજે દિવસે 'જનક' હર હર મહાદેવ' છેલ્લો શબ્દ બોલી જગત છોડી જતાં રહ્યા. હા, જીવનનું અંતિમ સત્ય મરણ ધર્મ પર હોય છે. બાપા ! તમે તેમાં જીતી ગયા. હું નોધારો બની ગયો. પણ અંતરમાં કાશીનો અસ્સીઘાટ તેના રમ્યરૂપોથી અને તમારો અગાધ ઐશ્વર્યથી ઠાંસી-ઠાંસી ભરેલો પ્રેમઘાટ મંદિરની ધજા જેમ હૈયામાં ખોડાઈ ગયો છે. બાપા ! તમને મારા છેલ્લા પ્રણામ.

‘સંતરાની માફક પૃથ્વીને આમ નિયોવ્યા જ ન કરાય...’*

કેસર મકવાણા

(*સ્મરણપુણ્ય : પોપ ફ્રાન્સિસ) - હરીશ મીનાશુ
પૃથ્વીના ગોળાને કોણ રે નિયોવે આમ
ગળચટ્ટા સંતરાની જેમ
રસની પિયાલી ઢીંચી મત્ત બને કોણ
કોણ ફેંકાતું છોતરાની જેમ
ખાય અન્નદાતા તો રૈયતને ઓડકાર
ખાવાનાં નીકળ્યાં ફરમાન ઘણી ખમ્મા હો
થૂલીને ગણવો કંસાર અને કુશકીને
રાજીખુશીથી ગણો ધાન ઘણી ખમ્મા હો
ગંગુ તેલી ને હતો એક રાજા ભોજ રે
વેળા વીતે ને વધે વારતાનો ભોજ રે
વેંઢાર્યે જાવ આવા ઈશ્વરને જીવતરમાં
ભારે સંપેતરાની જેમ
પૃથ્વીના ગોળાને કોણ રે નિયોવે આમ
ગળચટ્ટા સંતરાની જેમ
ખેતર તોળાઈ ગયાં દાણીને ત્રાજવે
ને ધરમીને ઘેર પડી ધાડ ઘણી ખમ્મા હો
આગિયાને તાપણે ટોળે વળીને લોક
હેમાળે ગાળે છે હાડ ઘણી ખમ્મા હો
ઠેકાણે લાવવાને કક્કાની સાન રે
સંતરીના પહેરાની હેઠળ જખાન રે
રાંકનાં તે ગીત કેમ ગાવાં, ભાષા તો પડી
ઊંધા છબોતરાંની જેમ
પૃથ્વીના ગોળાને કોણ રે નિયોવે આમ
ગળચટ્ટા સંતરાની જેમ
(‘કવિતા’ માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૦૨૧)

* સર્જકધર્મ બજાવતું તાજા કલમ ગીતકાવ્ય -

કવિ હરીશ મીનાશુને ‘બનારસ ડાયરી’ માટે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ જાહેર થયા પછીનું આ તાજાકલમ ગીતકાવ્ય છે. માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૦૨૧ના ‘કવિતા’ના ઊઘડતાં પાને કવિ હરીશ મીનાશુના ‘ત્રણ ગીત’માંનું આ પ્રથમ ગીત છે. ‘સંતરાની

માફક પૃથ્વીને આમ નિયોવ્યા જ ન કરાય...' પોપ ફાંસિસના સ્મરણપુણ્ય સાથે મૂકાયેલું આ વિધાન - પોપ ફાંસિસના અંગ્રેજી વિધાનનો ગુજરાતી તરજુમો છે. આ વિધાનમાં પ્રસ્તુત કાવ્યનો ચાલકસંદર્ભ છે. આ નિમિત્તરૂપ વિધાનના ધ્વનિનો આધાર લઈ કવિએ એને વિગતસભર કાવ્ય બનાવ્યું છે, એટલું જ નહીં એને ધાર કાઢી આપવા પોતીકું નવું નેરેશન પણ પ્રયોજ્યું છે. એ માટે નજર સામેના સામાજિક વાસ્તવનો તિર્યક વણાટ અહીં કર્યો છે.

ગળયટ્ટા ભાવોની પ્રચુરતાથી વિશેષ જાણીતી આપણી ગીતરાશિમાં આ નવી ભાવસરવાણી છે. જેમાં સામાજિક નિસબત સાથે તિર્યક નુકતેચીની છે. પ્રસ્તુત ગીતમાં 'ગળયટ્ટા સંતરા'નું ઉપલક મળતાપણું હોવા છતાં એ ગળપણ અહીં પૃથ્વીના ગોળારૂપ સંતરાનું હોવાથી એનાં રસ-ક્સ રૂપે એ સહજ જુદું પડે છે. એ રસ-ક્સની પિયાલી પીનારાં અને છોતરાની જેમ ફેંકાતાં લોકની સન્નિધિથી કાવ્યાભિવ્યક્તિનું નરવું અને વાસ્તવિકતાનું વરવું પરિમાણ અહીં રચાતું જોવા મળે છે.

પૃથ્વીના ગોળાને કોણ રે નિયોવે આમ
ગળયટ્ટા સંતરાની જેમ
રસની પિયાલી ઢીંચી મત્ત બને કોણ
કોણ ફેંકાતું છોતરાની જેમ

પહેલી નજરે ગાંધીયુગીન કાવ્યભાવનાથી રસિક લાગતી ગીતની ધ્રુવપંક્તિમાં કવિએ જે પ્રશ્નને વહેતો મૂક્યો છે, તે રૂપકાત્મક છે, પણ એનું કથયિતવ્ય પ્રશ્નને સાર્વજનિક કરી આપે તેવું છે. આંગળી મૂકીને નહીં, પણ પ્રશ્નરૂપે પૂછીને વણાતા સંકેતો એટલા સ્પષ્ટ છે કે, પૃથ્વીને નિયોવતા અને છોતરાની જેમ ફેંકાતા બે વિપરીત વર્ગનું વાસ્તવ આપણી સામે ઉપસ્થિત થઈ રહે છે. ગીતની આગળની યાત્રા વાસ્તવધર્મી હોવા સાથે નૂતન કાવ્યાભિનિવેશી છે. અંતરાથી આરંભાતું ઉપહાસી નેરેશન કાવ્યના ભાવલોકને 'સેટાયર કોટેડ' બનાવે છે. આમ, પ્રસ્તુત કાવ્ય એનાં ભાવ-વિભાવ અને વેશ-પરિવેશથી નૂતન કાવ્યબાનીનું ઘોતક બની રહે છે. અંતરાની અવળવાણી અને એને 'ટ્રિવેસ્ટ' કરતી 'ઘણી ખમ્મા હો'ની લોકવાણીથી જે ધ્વનિકટાક્ષ નીપજી આવે છે, તે નિરાળો છે.

ખય અન્નદાતા તો રૈયતને ઓડકાર
ખાવાનાં નીકળ્યાં ફરમાન ઘણી ધમ્મા હો
શૂલીને ગણવી કંસાર અને કુશકીને
રાજીપુશીથી ગણો ધાન ઘણી ખમ્મા હો
ગંગુતેલી ને હતો એક રાજા ભોજ રે
વેળા વીતી ને વધે વારતાનો ભોજ રે
વેંઢાર્યે જાવ આવા ઈશ્વરને જીવતરમાં
ભારે સંપેતરાની જેમ

આપણી નજર સામેનું નર્યું વાસ્તવ અહીં માર્મિક રીતે ઉપસ્થિત થયું છે. એમાં સાંપ્રતના ઘણા સળ-સગડો પણ વણાતા આવે છે. સમાજવાદને કોરાણે મૂકી મૂડીવાદને

સતત પોષતી આપણી સત્તા-મહાસત્તાઓના પ્રતાપે જે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે. તેનું મર્મવેશી અને મર્મવેધી ગાન અહીં થયું છે. સત્તા સ્થાનેથી છાશવારે જે ફરમાનો થયા કરે છે તેનું અતરંગીપણું કવિએ પહેલી કડીમાં જ અંકિત કરી આપ્યું છે. સામાન્ય પ્રજા હવે પોતાના અભાવોના રંજનું નહીં, પણ અભાવોને કોઠે પાડી લેવાની વિદારક પેરવીનું લોકમુખે મુકાયેલું આ ગાણું છે જાણે ! આમ, એકરીતે કાવ્ય સમૂહ ચેતનાનું ગાન છે બીજી કડીમાં આવતો ખાણી-પીણીનો પરસ્પર વિપરીત અસબાબ, એમાં ભળતો કુરુણમિશ્રિત-‘રાજીખુશી’નો રણકો અને ઉપરથી ‘ઘણી ખમ્મા’નો છણકો કાવ્યપરિવેશને વાકબાણોની વ્યંજનાથી ભરી દે છે. ઉપરથી ઉમેરાય છે ગંગુ તેલી અને રાજા ભોજની વારતાનો બોજ ! આ વારતાનો બોજ (બોધ ?) જેમજેમ વેળા-વખત વીતે છે, તેમતેમ વધતો ચાલ્યો છે. આ વેળા એટલી વિસ્તારી છે કે તેમાં સદીઓ સમ્મિલિત છે. રાજા ભોજથી ચાલ્યું આવતું ગંગુ તેલીનું રંકપણું પણ આમ સદીઓથી વહેતું-વધતું ને તેથી બોજરૂપ બનતું રહ્યું છે. આ બોજને ‘વેંઢાર્યે જાવ’-માં કવિનું અધુના પ્રક્ષેપણ - ‘ઈશ્વરને જીવતરમાં ભારે સંપેતરાની જેમ’ - પણ માણી શકાય છે. બીજા અંતરાનો પરિવેશ પણ નર્યો વાસ્તવિક છે. પરંતુ એ ઉપસ્થિત થાય છે કાવ્યવરખમાં વીંટાઈને !

ખેતર તોળાઈ ગયાં દાણીને ત્રાજવે
 ને ધરમને ઘેર પડી ધાડ ઘણી ખમ્મા હો
 આગિયાને તાપણે ટોળે વળીને લોક
 હેમાળે ગાળે છે હાડ ઘણી ખમ્મા હો
 ઠેકાણે લાવવાને કક્કાની સાન રે
 સંતરીના પહેરાની હેઠળ જબાન રે
 રાંકનાં તે ગીત કેમ ગાવાં, ભાષા તો પડી
 ઊંધા છબોતરાની જેમ

સદીઓથી ગામડાંને ઊધઈની જેમ કોરી ખાનારા દાણીઓની દાસ્તાં જગ જાહેર છે. એ નવાં રંગરૂપે વર્તમાનમાં પણ મોજુદ છે. ‘ખેતર તોળાઈ ગયાં દાણીને ત્રાજવે’માં આપણી ગ્રામીણ ધરાધરોહરના વિનિપાતનું સહજ ચિત્ર વણાયું છે. તો ‘દાણી’ આગળ અધ્યાહાર (અ) પણ કોઈના ચિત્તમાં અનાયાસ ચમકે એ આ કાવ્યભાષાના વણાટની ખૂબી છે. ‘ધરમીને ઘેર પડી ધાડ’ એ તો સત્તાનો સ્થાયી ભાવ છે. જેનાથી આપણે અવગત છીએ જ. તો ‘આગિયાને તાપણે ટોળે વળીને લોક, હેમાળે ગાળે છે હાડ’માં આપણી નજર સામેના જ તરોતાજ દશ્યો છે. દાણીને ત્રાજવે તોળાઈ ગયેલા અધજજેરા અને તોળાતાં બચી ગયેલા થોડાંઘણાં લોક જે રીતે પોતાનાં ખેતરોને બચાવવા ઝઝૂમે છે તેનાં ટીવી સ્ક્રીન મારફતે જોવા મળેલા હાલના જ આ દશ્યો છે. અંતરાનો અંત ‘પાઘડીનો વળ છેડે’ જેવો પરાજાથી ખચિત છે. એક બાજુ સત્તાની જોહુકમીથી બાનમાં મુકાયેલ વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને બીજી બાજુ ભાષાની પરવશતાને પાસપાસે મૂકી કવિએ કવિની લાયકારી પણ વ્યક્ત કરી છે. સાચના કક્કાની સાન ઠેકાણે લાવવા સત્તાના પહેરાનો આ ઘાતક ચહેરો છે. જુઓ - ‘ઠેકાણે લાવવા કક્કાની સાન રે, સંતરીના પહેરાની હેઠળ

જબાન રે’ અહીં સંતરાનો પરિવેશ હોવાથી એને ભળતું - મળતું ‘સંતરી’ સ્ત્રીલિંગ નહિ, પણ ‘સત્રી’નું અપભ્રંશ રૂપ ધરીને આવે છે. ભાષાનું આ અપભ્રંશપણું સૌંદર્ય સર્જે છે, જ્યારે સત્તાનું અપભ્રંશ રૂપે વિરૂપતા સર્જી છે. વાણીની અભિવ્યક્તિ પર પહેરો મૂકતા જાણે વાણી પણ મૃતપ્રાય બની રહી છે. ‘રાંકનાં તે ગીત કેમ ગાવાં’માં કવિનો ખેદ ઊંધા છબોતરાં જેવી ભાષાની અપાત્રતા અને નિરર્થકતાને ચિંધે છે, પરંતુ એના ધ્વનિ આવર્તનો ભાષાના ધારક, વાહક કે ભાષાકર્મા સુધી લંબાતા જોઈ શકાય છે.

આમ, પ્રસ્તુત ગીતકાવ્યમાં આપણા સાંપ્રત જગતનું સાચકલું ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. આપણાં જમાનાની આ વરવી વાસ્તવિકતા આમ કાવ્યાત્મક રૂપ ધરીને આવે છે ત્યારે સર્જકની સજગ ચેતના માટે માન થાય છે. આ કંઈ આપણી સ્થાનિક વાસ્તવિકતાનું સીમિત ચિંત્ય નહીં, પણ વ્યાપક અને વૈશ્વિક સત્યની છડી પોકારતું કાવ્યાત્મક રૂપ છે. મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના જયજયકારમાં સમાજવાદ હાંસિયામાં હડસેલાયો છે, કુદરતી સંપત્તિનો મુઠ્ઠીભર માણસો ભોગવટો કરી રહ્યા છે અને સામાન્ય જન મૂક પ્રેક્ષક બની રહ્યો છે. આવા વિકટ સંજોગોમાં સર્જકે જ લોકોની વ્યથાને વાચા આપી સર્જકધર્મ નિભાવવાનો હોય છે. પરંતુ સાંપ્રત આપત્તિઓ પર કાવ્યો, વાર્તાઓ, વિશેષાંકો અને નવલકથાઓ લખવા સુધી પ્રવૃત્ત ગુજરાતી સર્જક મોટેભાગે રાજકીય આલોચનાઓથી દૂર રહે છે. હિન્દી-ઉર્દૂના કવિઓ દુષ્યંતકુમાર કે રાહત ઈંદોરીની કવિતાઓમાં જે તારસ્વરી રાજકીય આલોચના હોય છે, એની ગુજરાતી કવિતાને હમેશા ખોટ સાલી છે. ત્યારે કવિ હરીશ મીનાશ્ચુ ‘કોથળામાં પાંચ શે’રી’ - વાળી ગુજરાતી રીત-રસમથી આપણા રાજકીય-સામાજિક વાસ્તવનો આવો તિર્યક ‘સ્યૂગર કોટેડ સરંજામ’ ગીતનુમા કાવ્યથી વહેતો મૂકી સામાજિક નિસબતથી તિર્યક નુકતેચીની કરે એ એક જાગૃત કવિએ નિભાવેલા સર્જક ધર્મની ગરજ સારે છે.

સુરેશ જોષીની કવિતાનો આસ્વાદ : ૧ | રાજેશ પંડ્યા

પ્રાર્થના

જાણું છું કે
કદી કદી શબ્દો મારા કપૂરની પેઠે
પ્રજવળીને ગન્ધરૂપે તારા ભણી વહે;

તો કદીક મન્દિરના કળશની પાસે
ધજા બની ફરફર ફરકવા ચહે;

સૂર્યોન્મુખ કળી જેમ વળી ભોગપણે
તારા ભણી મીટ માંડી રહે;

કે કેવળ શ્રુતિસુખ કાજે
હળીભળી તારું નામ રચે -

રખે એથી કુલાઈ તું
તારા અસ્તિત્વની બ્રાન્તિ
સાચી માની રાચે.

- સુરેશ જોષી

આ પ્રાર્થનાથી 'પ્રત્યંચા'નો આરંભ થાય છે.

ઈષ્ટદેવતાની પ્રાર્થના વડે કાવ્યારંભ - ગ્રંથારંભ કરવાની પ્રણાલિકા ઘણી જૂની છે. [ગ્રન્થારમ્ભે સમુચિતોષ્ટદેવતાં ગ્રન્થકૃત્ત પરમ્શાન્તિ] પ્રાચીન મધ્યકાલીન કવિઓની કૃતિ એ રીતે શરૂ થતી. મધ્યકાલીન કવિ આખ્યાનના આરંભે મંગલાચરણ કરતા. સુરેશ જોષી પણ પ્રાર્થનાથી કાવ્યસંગ્રહનો પ્રારંભ કરે છે. જોકે આધુનિક કવિની પ્રાર્થના મધ્યકાલીન કવિ કરતા કેટલી જુદી છે તે આ પ્રાર્થનાના શબ્દો જોતાવેંત જાણી શકાય ને એમાં ઊંડા ઊતરીએ તો પ્રમાણી શકાય. કવિતા હોય કે પ્રાર્થના બંને ભાષામાં જ હોય. કવિએ જે કંઈ કરવાનું છે તે ભાષામાં જ કરવાનું છે. એણે પ્રાર્થનાના શબ્દોને પણ કવિતાના શબ્દો બનાવવાના છે; અને આ કવિતાના શબ્દો તો ભારે છેતરામણા હોય છે. એ જેટલું પ્રગટ કરે એથી વધુ ઢાંકે.

આ પ્રાર્થના - રચનામાં પણ શબ્દો જે રીતે આવતા જાય છે એમએમ એ પ્રગટ કરવાને બદલે ઢાંકતા - સંતાડતા જાય છે. સૌથી ઉપર ઢાંકેલું ઢાંકણ જુઓ કે પ્રાર્થના કહી તો ખરી પણ એ પ્રાર્થના કોને કરી ? એ ક્યાંય ફોડ પાડીને કહેવામાં આવ્યું નથી, જરીય. એટલે 'પ્રાર્થના' એવું શીર્ષક ન હોત તો 'તું-તારા' સંબોધનને લીધે કોઈ નાયિકા એ સ્થાને ગોઠવાઈ જાત ને તો પ્રાર્થના બદલે પ્રણયકાવ્ય વાંચી શકાત સમાંતરે. એવી શક્યતા આ રચનામાં છે. સમાંતરે એટલા માટે કે કપૂર, મંદિર, કળશ, ધજા, પુષ્પકળી, ઘંટારવ કે આરતીનું શ્રુતિસુખ જેવી પદાવલિ મંદિરનું વાતાવરણ રચે છે અને પ્રાર્થનાનો કાવ્યઘાટ પણ ઘડે છે.

આવી કાવ્યમય પ્રાર્થનામાં કવિતાના શબ્દો માટે ચાર વિકલ્પો દર્શાવાયા છે.

૧. મારા શબ્દ કપૂરની પેઠે ગન્ધરૂપે વહે
૨. મારા શબ્દ ધજા બની ફરફરવા ચહે
૩. મારા શબ્દ કળી જેમ મીટ માંડી રહે
૪. મારા શબ્દ તારું નામ રચે

આ ચારે વિકલ્પોની અભિવ્યક્તિમાં કવિની શ્રદ્ધા ભારોભાર નીતરી છે. એટલે જ પ્રાર્થનાના શબ્દો કવિતાના શબ્દોમાં પલટાઈ જાય છે. કેવી રીતે તે જોઈએ.

પહેલા વિકલ્પમાં, શબ્દો કપૂર સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. શબ્દો કપૂર છે તો અર્થ સુગંધ. સુગંધ ત્યારે જ પમાય જ્યારે કપૂર સળગાવાય. એથી પ્રજ્વળી શબ્દ અર્થઘોતક બને છે. 'પ્રત્યુજ્જ તુમ ચંદન હમ પાની'માં જેમ ચંદન છે તેમ અહીં કપૂર છે. એક પાણી સાથે ઘસાય છે ત્યારે સુગંધ રેલાય છે. બીજું અગ્નિથી સળગાવાય છે ત્યારે સુગંધ ફેલાય છે. આમ 'શબ્દો મારા... તારા ભણી વહે' જાય છે; 'કદી કદી', કાયમ નહીં.

બીજા વિકલ્પમાં, હવે ‘કદી કદી’ એમ બેવાર નહીં, પણ ‘કદીક’ એમ એક જ વાર આવે છે અને તે પણ ‘ક’ ઉમેરાઈને. એથી અર્થભાર ઓછો થાય છે, એટલે મારા-તારા પણું બંને ઓગળી જાય છે, કપૂરની જેમ. આવા હળવા થવાય તો જ ઊંચાઈ અંબાય. પહેલા વિકલ્પમાં ગર્ભગૃહ હતું નીરાજનમ્-ના કપૂરને લીધે. હવે મંદિરનું શિખર છે. શિખરનો કળશ છે. કળશ પર ધજા છે. એ ધજા ફરફરે તેમ શબ્દો ફરકવા ચહે છે. જે હવા પ્રજ્વલિત કપૂરની ગંધ આપણી ભીતર લઈ આવે છે તે જ ધજાને ફરકાવે છે બહાર. ધજા ફરફરે છે પણ શબ્દો ફરકતા નથી, ફરકવા ચહે છે. કપૂર પેઠે સળગી ગંધરૂપે વહી જવું તો કંઈકેય હાથવગું હતું, પણ આ તો હવાવગુ છે સાવ. અપને બસ કી બાત નહીં. એટલે બાકીના બંને વિકલ્પમાં મારાપણું અધ્યાહાર રાખી તારા - તારું - તુંની અભિવ્યક્તિ જ આગળ તરી આવે છે.

ત્રીજા વિકલ્પમાં ધજાનું સ્થાન કળી લે છે. મારા શબ્દો ધજા બની હવામાં ફરેફરે નહીં તો કમસેકમ કળી જેમ ખીલે તો ખરા; તાજી ગંધ લઈને, રોજ સવારે નવેસરથી. એવો અભિલાષ અભિવ્યક્ત થયો છે આ અભિલાષા ‘સૂર્યોન્મુખ’, ‘ભોળપણ’ અને ‘મીટ માંડી રહે’ જેવા શબ્દોથી વધુ અર્થઘન બની જાય છે. એ અર્થ તેમતેમ ઊઘડતા જશે, જેમ જેમ કળી ખીલતી જશે. એ આશામાં હાલ તો મારા શબ્દ ‘તારા ભણી મીટ માંડી રહે’ છે એકીટસ. ‘કળી જેમ વળી’ વળી. આપણે એનું ધ્વનિસૌંદર્ય માણતા રહીએ છીએ, ભોળપણે. જ્યાં સુધી સૂર્ય પ્રખર ન બને.

ચોથો વિકલ્પ, કવિતાનું જે શ્રુતિસૌંદર્ય હોય છે તેનો મહિમા કરે છે. આ બધા અર્થ નિરર્થક ભલે બની જાય. એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જો સાચવી રખાય તો એ ય કાંઈ જેવુંતેવું શ્રુતિસુખ નથી. અહીં ‘શ્રુતિસુખ’ની શાબ્દી વ્યંજના બે સ્તરે માણવા જેવી છે. ૧. આ શબ્દો જ શ્રુતિસુખ મેળવવા તારું નામ રચે છે. અને ૨. તારું નામ લઈલઈ હું શ્રુતિસુખ માણું છું. આવી શાબ્દી વ્યંજના છે ‘શ્રુતિસુખ’માં. તો ‘કેવળ’ પ્રયોગમાં શ્લેષ છે. ‘શ્રુતિસુખ’ની આગળ તો ‘કેવળ’ છે જ, કેવળ શ્રુતિસુખ’ એમ. પરંતુ એને ત્યાંથી ઊંચકીને ‘તારું નામ’ આગળ મૂકીએ તો એનો ‘કેવળ તારું નામ’ સુધી અર્થવિસ્તાર કરી શકાય. કાવ્યમાં એ અભિપ્રેત નથી, પણ કાવ્યનો અંત તો એને આધારે જ શક્ય બને છે.

આ કાવ્યાન્તની પહેલી પંક્તિ ‘રખે એથી ફુલાઈ’ તું તેની આગળ આવતી ‘તારું નામ રચે-’ એ પંક્તિમાંથી જ વિસ્તરી છે. એ દર્શાવવા લઘુરેખા (-) મૂકવામાં આવી છે. આપણે એ બંનેને જોડીને આમ વાંચી શકીએ : (‘શબ્દો મારા) તારું નામ રચે, રખે એથી ફુલાઈ તું તારા અસ્તિત્વની ભ્રાન્તિ સાચી માની રાચે. આવા જોડણથી જ ‘તું’ એટલે કોણ તેનો જવાબ મળી જાય છે. ‘તું’ એટલે ‘ઈશ્વર’એવી ધારણા કરી શકાય છે.

‘તું’ એટલે ઈશ્વર તો ‘હું’ એટલે માણસ. માણસો જ ઈશ્વરનું નામ લઈલઈને ઈશ્વરને મૂર્ત બનાવતા હોય છે. નામ નિરાકાર પણ ઈશ્વરની મૂર્તિ આકાર. કેમકે કોઈપણ નામ એ ભાષાનો શબ્દ છે. ને ભાષા ઈશ્વરનું વરદાન નથી. ભાષા તો વરદાન આપનારા ઈશ્વરની રચના કરતી હોય છે, અને એ ઈશ્વરની કથાઓ પણ રચતી હોય છે. ઈશ્વર ને ઈશ્વરની કથાઓ માણસની જ (ભાષાકીય) સરજત છે એવું કિશોરલાલ મશરૂવાળા

કહેતા. પણ નામ એ જ રામ એમ રામકષ્ણ પરમહંસ કહેતા. રામ તે ઈશ્વર ને નામ તે શબ્દ. આ શબ્દો જ ક્યારેક પ્રાર્થના બને તો ક્યારેક કવિતા બને. ક્યારેક કવિતા એ જ પ્રાર્થના બને. જેમ અહીં બને છે તેમ. પણ આ ‘પ્રાર્થના’ ઈશ્વરના સ્વીકારની નથી.

સુરેશ જોષીની આ પ્રાર્થના તો ઈશ્વરના ઈન્કારની છે. એટલે જ ‘રખે’, ‘કુલાઈ’, ‘અસ્તિત્વની ભ્રાન્તિ’ જેવા શબ્દો હેતુપૂર્વક પ્રયોજાયા છે. એ દરેક શબ્દનો આગવો કાકુ છે. ઈશ્વરનું ‘નામ’ હતું ત્યારે માત્ર ‘શબ્દ’ હતો; પરંતુ શબ્દ અર્થથી કુલાઈને ‘ઈશ્વર’ (ની મૂર્તિ) બન્યો. એમ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ રચાયું. આ અસ્તિત્વની અડોઅડ ભ્રાન્તિ શબ્દ મૂકીને કવિએ તરત એને ભૂંસી નાંખ્યું. એ ભ્રાન્તિ પછી ‘સાચી માને રાચે’ એ આખી પંક્તિ મૂકીને વળી અર્થને અવળેથી વળ ચડાવ્યો. અંતથી આરંભ સુધી.

હવે કાવ્ય પહેલેથી ફરી વાંચીએ એટલે ઊંધેથી ચડેલો વળ ઊખળે; ત્યારે ‘જાણું છું કે’ એવા આરંભના શબ્દો કવિ-મનુષ્યનો કેવો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે તેની પ્રતીતિ થાય. આવા આરંભમાંથી આખો કાવ્યાર્થ થાય છે. આરંભના ત્રણ વિકલ્પોમાં વહે - ચહે - રહે એવા પ્રાસ છે, પણ ચોથા વિકલ્પમાં ‘રચે’ એવા શબ્દથી આ પ્રાસ સાતત્ય તૂટે છે. (પરંપરાગત શ્રદ્ધા તૂટે છે.) પછી ‘રચે’ એ શબ્દમાંથી જ ‘રાચે’ શબ્દ નીપજે છે. ‘રચે-રાચે’ના નવા પ્રાસ(?) રચાય છે. આ ‘રાચે શબ્દ સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે. કાવ્યમાં એક માત્ર પૂર્ણવિરામ ત્યાં લેવાય છે.

આમ, આ ‘પ્રાર્થના’ને અંતે આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે આ પરંપરાગત કવિની, ઈશ્વરના સ્વીકારની પ્રાર્થના નથી. પણ આધુનિક કવિની ઈશ્વરના અસ્વીકારની કવિતા છે. ‘પ્રાર્થના’ શીર્ષક ને પ્રાર્થનાની ઘાટી તો કવિએ વિડંબના માટે ખપમાં લીધેલી પ્રયુક્તિ છે. જેથી મધ્યકાલીન પ્રાર્થનામાળાનો આધુનિક કાવ્યવર્ણાંક શક્ય બને. એકરીતે એ જર્મન ફિલસૂફ નિત્શેના ‘God is dead’નો ગુજરાતી પ્રતિસાદ છે. નિરંજન ભગતના ‘નવા આંક’નો એકડો પણ એમાંથી જ ઘૂંટાયો છે, આમ : ‘એકડે એકો / પરમેશ્વરને નામે પ્હેલો મેલો મોટો છેકો.’ જોકે એવા થપાટ જેવા સીધા સપાટ ઉદ્ગાર કરતાં આ રચના, એમાંની કાવ્યકરામતોને કારણે કંઈક વધુ અસરકારક બની રહે.

આધુનિક કવિની આ પ્રાર્થના ભલે અછાંદસ જેવી લાગતી હોય. પણ એમાં છે સંખ્યામેળ ચતુરાક્ષરીની લયલીલા. ગુજરાતી કવિતાનો પરંપરિત મનહર અને બંગાળી કવિતાના પયારનો આ લયહિલ્લોળ પણ મનભર માણી શકાય. કાન સરવા રાખીએ તો.

હસિત બૂચ : હરિયાળી મહેકના કવિ

નિર્ઝરી મહેતા

સો શરદ જીવવાની ઝંખના - શુભેચ્છા આપણાં ભારતીય જીવનમાં સદીઓથી વણાયેલી છે. પરંતુ... એ માનરેખ સુધી કેટલા પહોંચી શકે છે! હા, જેમને જીવન જીવી જતાં આવડ્યું, તેવા મુઠ્ઠીભર મૂઠીઉંચેરા માનવીઓ આપણી વચ્ચેથી વિદાય લેવા છતાં તેમની યશકાય સદાકાળ જીવંત હોય છે. શબ્દના આરાધક, શબ્દરચના ‘મનભર’ સારથિઓની રસકાય-યશકાય સાહિત્યરસિકો માટે જીવંત હોય છે. તે સદા પ્રેમ-આદરપૂર્વક સંભારાય છે. શતાબ્દિ અવસરે તેઓ વિશેષરૂપે યાદ આવે. ૨૦૨૦-૨૧ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના અનુ આધુનિકયુગના ઘણાક સર્જકોની યશ-શતાબ્દિ માણવા ભાગ્યવંત રહ્યું છે.

અનુગાંધીયુગના યશસ્વી, ૪૦ જેટલાં પુસ્તકોના રચયિતા કવિ-સર્જક-વિવેચક શ્રી હસિત બૂચનું પણ ૨૦૨૧ જન્મ શતાબ્દિ વર્ષ છે. આ અવસરે સાહિત્ય ચાહકોને તેમની રસકાયની ભાવયત્રી યાત્રા માણવાનું જરૂર ગમે.

‘ગિરી તળેટી’માં વસેલ, આઘકવિ નરસિંહ મહેતા થકી જાણીતું થયેલ ગામ જૂનાગઢ. એ જ નગરમાં ૨૬ એપ્રિલ, ૧૯૨૧ - જન્મ થયો ગુ.સાહિત્યના જાણીતા સર્જક શ્રી હસિત બૂચનો. પત્રકાર પિતાના વ્યવસાયને કારણે વડોદરાના ‘પનોતા પુત્ર’ તરીકે ઓળખાયા. અભ્યાસની તેજસ્વી કારકીર્દિ - એમ.એ.(ગુજરાતી) કે. હ. ધ્રુવ સુવર્ણચંદ્રક સાથે તેમણે કર્યું. વર્ષો યશસ્વી અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. વ્યવસાયના છેલ્લાં વર્ષમાં ગુ. રા.ના ભાષાનિયામક તરીકે સુંદર કાર્ય કર્યું. નિવૃત્તિ બાદ વતન બની ગયેલી વડોદરામાં સ્થાઈ થયા. વડોદરાએ એમના આ યશસ્વી સાહિત્યકારને જ્યુબિલી બાગ પાછલના ભાગને ‘હસિત બૂચ ચોક’ તરીકે નામાભિધાન આપી સન્માનિત કર્યાં છે... કારણ શ્રી હસિત બૂચનો સાચો રંગ તો એમનું સાહિત્યિક અર્પણ છે, એમનાં સર્જન છે! કાવ્ય, નવલિકા, નાટક, વિવેચન-સંશોધન, જીવનચરિત્ર, અનુવાદ, સંપાદન એમ અનેક સાહિત્ય સ્વરૂપો તેમણે ખેડ્યાં છે. તેમનાં ઘણાંક પુસ્તકો ગુ.રા. દ્વારા પુરસ્કૃત થયાં છે. ઘણી વાર્તા, કાવ્યો તથા નવલકથાના હિન્દી અનુવાદ થયા છે. તેમના સમગ્ર સાહિત્ય પર મેઘના મહારાજએ પી.એચ.ડી. કર્યું છે. અધ્યાપનકાર્યની જવાબદારી અંગે વિસનગર, અમદાવાદ, રાજકોટ તેઓ વસ્યા હતા. વિસનગર ખાતે આરંભમાં જ સાહિત્યરંગે વિદ્યાર્થીઓ, સાહિત્યપ્રેમીઓ રંગાય તે હેતુથી કવિસભા સ્થાપી. આજના આપણા યશનામ જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ વિજેતા શ્રી રઘુવીર ચૌધરી વિદ્યાર્થી તરીકે તેમના પ્રિય હતા! શ્રી ફકીર

મહાંમદ મન્સૂરી પણ ત્યારે ત્યાં અભયાસ કરતા. નિવૃત્તિ બાદ વડોદરા ખાતે પણ તેમણે પુસ્તક પરિચયની સંસ્થા ‘ગ્રંથગોષ્ઠિ’ની સ્થાપના કરી. શ્રી હસિત બૂચની (૩૨ વર્ષ પૂર્વેની) વિદાય પછી હજી પણ તેમના સાહિત્યપ્રેમી વારસો તે સુપેરે ચલાવે છે!

શ્રી હસિત બૂચ ગુ. સા.માં જાણીતા કવિ તરીકે, પણ તેમણે સર્જક તરીકે વિવિધ સ્વરૂપોમાં કરેલ ખેડાણ સાહિત્યરસિકોએ મન ભરીને માણ્યું છે. તેમનાં સર્જન, અર્પણ-પ્રકાશન તરફ નજર કરીએ -

*** કાવ્યસંગ્રહ :**

(૧) બ્રહ્મઅતિથિ (૨) રૂપનાં અમી (૩) ધમ્મપદ (અનુવાદ) (૪) સાનિધ્ય★ (૫) ગાંધીધ્વનિ (૬) નિરંતર (૭) તન્મય (૮) અંતર્ગત (૯) ઓચ્છવ (૧૦) આગિયા ઝબુકિયા (બાળકાવ્યો) (૧૧) એનઘેન (બાળકાવ્યો) (૧૨) સૈયર (ગરબાસંગ્રહ) (૧૩) હલક (સં-સતીશ ડાણાક) (૧૪) Window (૧૫) ઈષત્ (અંગ્રેજી તથા હિન્દી કાવ્યસંગ્રહો) (૧૬) તમે ફૂલ ને તમે જ ફોરમ (સં. શ્રી નીતિન વડગામા) - ગુ. સા. અકાદમી દ્વારા સર્જકની હયાતી બાદ થયેલ પ્રકાશન

*** વાર્તાસંગ્રહ :**

(૧) આલંબન (૨) વાદળી ઝર્પા કરતી હતી (૩) તાણે વાણે (૪) કણકણમાં અજવાળાં (જયોત્સના બૂચ સહલેખક)

*** ચરિત્ર :** (૧) હરિકિરણ (૨) સયાજીરાવ ત્રીજા (૩) સિદ્ધરાજ

*** નવલકથા :**

(૧) ચલઅચલ (૨) આભને છેડે (૩) મેઘના આકાશકે છોર પર (શ્રી શ્યામ સન્યાસી દ્વારા અનુદિત)

(૧) વડોદરા આ વડોદરા (નગર પરિચય)

*** નાટકસંગ્રહ :**

(૧) શુભસ્ય શીઘ્રમ (૨) નવાં નવાં નાટકો (૩) કિશોરનાં નાટકો (૪) સૂરમંગલ (પદ્યનાટકો)

*** વિવેચનસંગ્રહ :**

(૧) અન્વય* (૨) તદ્ભવ (૩) મીરાં (૪) નરસિંહ મહેતા (૫) દલપતરામ એક અધ્યયન (૬) પ્રસાદ (૭) સિદ્ધ હેમ (અનુ. પ્રા. પટેલ સાથે) (૮) ગ્રંથસ્થ વાર્ડમય સમીક્ષા (૧૯૭૮-૭૯) (૯) ક્ષણો ચિરંજીવી ભાગ ૧-૨

સર્જક હસિત બૂચ સાહિત્યના આકંઠ ચાહક! આપણું જીવન તો કેટલાય પારવગરના, અપાર વળાંકોથી ભરેલું... ધરતીકંપ-ઝંઝા-તોફાની વર્ષા - હિમખંડની અસર જેવા જીવનનાં ‘શરારતી, હયમચાવી દેતા અનુભવોમાંથી પસાર થઈ સર્જક કલમ પકડે છે આ અનુભવો સર્જકના સંવિતમાં કયા સ્વરૂપે રૂપાંતર પામે છે, એ સર્જનમાં કયા સ્વરૂપે

આકારાય છે તેના પર તેની વિલક્ષણતા છે. એમાંથી પમાતાં સર્જનનાં વિશિષ્ટ ઉંડાણ, ઉંચાઈ, વ્યાપમાં સર્જકની યશઃક્રાંચના ચિરંજીવીપણાનું રમ્ય રહસ્ય છૂપાયેલ છે.

શ્રી હસિત બૂચના સમગ્ર સર્જનમાં એક ખાસ રંગ પ્રભાવક જણાય છે. એ રંગની વાત કરતાં મને એક વાત યાદ કરવાનું મન થાય છે - અંતરિક્ષમાંથી અવકાશયાત્રીઓને આપણી પૃથ્વી લીલી ઝાંચવાળી દેખાઈ હતી. (જેમ મંગળ રાતો ને શુક્ર ખૂબ ચમકીલો દેખાય છે.) હરિયાળાપણું આપણી પૃથ્વીની અંતરિક્ષના અસ્તિત્વની ઓળખ-‘પહેચાન’! સર્જક હસિત બૂચ પૃથ્વી પરના પંચમહાભૂતના પ્રાણસત્વ સમાન હરિયાળાપણાને ચાહતા હતા. જીવન તો જે છે તે છે! તેમને મન જીવનનો સંવાદી લય, હરિયાળાપણું, સંતર્પક વિધેયાત્મકતા (Positivity) ચાહવા જેવી છટા હતી.

એમ કહી શકાય કે સર્જક હસિત બૂચ હરિત (હરિયાળા)ના ચાહક-ગાયક-કથક-આરાધક-સમર્થક હતા.

શ્રી હસિત બૂચનાં પ્રદાનની તેમની શતાબ્દીએ વાત કરતાં ગુ. સા.માં કવિ તરીકે સૌથી વધુ ભાવકપ્રિય એવા સર્જકના કવિત્વ રંગને સૌ પ્રથમ આવલોકીએ -

તેમનાં કાવ્યો ગીત-ગઝલ-ગરબા-સોનેટ, છાંદસ ઉપરાંત અછાંદસ, હાઈકુ, ખાયાણાં એમ વિવિધ અભિવ્યક્તિ છટામાં મળે છે.

સર્જકના કવિત્વનો નિખાર તેમનાં ગીત-ગઝલ ગણાયાં છે. કવિ સંમેલનોમાં તેમનાં જાતે સ્વરાંકિત કરેલ ગીત-ગઝલ ભર્યો ભર્યો માહોલ સર્જતા. પ્રણય-ખાસ કરીને નર-નારી સંબંધનું ચુંબકીય ખેંચાણ અને પ્રગાઢ ઊંડાણ તથા પ્રકૃતિ પ્રેમ સર્જકનો મનભાવતો જીવનરંગ. સાથે, તેની જોડાજોડ જીવનના કિમ્મિ - કાલથી પર એવા ચિરંતન તત્ત્વનું ખેંચાણ અને અનુસંધાન પણ તેમનાં કાવ્યોમાં સતત પ્રગટ થાય છે. આ રંગને હું અધ્યાત્મના ચોકઠામાં નહીં મૂકું. આ પ્રકારનું અનુસંધાન સર્જકને રોજિંદાપણાના અનુભવની ચીલાચાલુ ઘુટનથી ઉફરી બનાવે છે - અળગો થવામાં સહાય કરે છે. સર્જનની ઉડાનમાં બળકટપણું આણે છે. સર્જક કહે છે :

‘શ્રદ્ધા, તારે ડગવું હોય તો ડગ,
મારો
ચાલતો રહેશે, ચાલતો રહેશે, ચાલતો રહેશે
પગ!’ (ઓચ્છવ - ૧૪)

એક જગ્યાએ કવિ કહે છે :

‘મળિયાં એવાં દિલ, અહીં કે મ્હેક બધે ચીંધતાં જાશું!’
પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘રૂપનાં અમી’માં તેઓ કહે છે :
‘પાંદડે પાંદડે તેજ, અલખ તારાં
પાંદડે પાંદડે તેજ’

શ્રી હસિત બૂચના ‘સિગ્નેચર કાવ્ય જેવું જે ગણાયું છે તેમાં કવિ કહે છે :

‘એક નિરંતર લગન અમે રસ પાયા કરીએ,

એકબીજામાં મગન અમે રસ પાયા કરીએ' (નિરંતર- પા. - ૩)

આ કાવ્યની એક પંક્તિ 'અર્વાચીન ગુજરાતી ગીતસંચય'માં અંતિમ આવરણ પૃષ્ઠ પર મૂકાઈ છે.

'હવે મુઠ્ઠીમાં ગગન! અમે બસ, ગાયા કરીએ!'

કવિની કઈ પંક્તિ યાદ કરવી - એ મીઠી ભાવકમૂઝવણ છે. થોડીક કાવ્યપંક્તિની હારમાળા (વિવિધ સંગ્રહોમાંથી) રજૂ કરું છું.

'તમે જ ફૂલને તમે જ ફોરમ...

તમે તમે ને તમે જ

જાણી ગઈ હું નાથ...

તમે જ નીંદર, તમે જ અનીંદર

જાણી ગઈ હું નાથ, કેવું જાણી ગઈ હું નાથ!' (તન્મય - પૃ. ૫૫)

* 'મહોબતના કટોરામાં અમે આ ચાંદની પીધી

અમે છે જીંદગી ત્યારથી રોશન કરી લીધી..

તમે ખુશ છો મહોબત કે ગઝલ કે ચાંદની શબ્દે

અમે આ પારની ઓ પારની વાતો કરી લીધી.'

* જગાડી જે જાણે

એ જ જાગ્યો રે કહેવાય (સાનિધ્ય- પૃ. ૧૩૦)

* અડગ અમારાં હિમશુંગો, અમ અણનમ મુક્તિ મશાલ

ભવ્ય સમુજજવલ વ્યોમ અમારું, ઉર અમ શુદ્ધ વિશાલ (તન્મય-૫૪)

* 'મીટમાં મને ઓળખી જતું, કોઈ જો એવું મળતું

પાંખડી મારી ખુલતી બધી, મન મારું મધમધતું' (અંતર્ગત - પૃ.-૩)

* ફરી ફરી આવો નહીં આવે લ્હાવો

પ્રકાશની પહેલાંનો અંધકાર રે ગાવો (સાનિધ્ય- પૃ. ૪૫)

* કોણ બોલે? હો કોણ બોલે ?

ચિત્ત ચઢતું અનંતને જોલે! (રૂપનાં અમી-૨)

* રૂપ અવનીને આભનાં આવ્યાં

હો, ગોરી તારા ગરબામાં (સૈયર-૨-ગરબાસંગ્રહ)

* 'લઢવઢ આવી નથી થઈ

હર હર કીડી લઢી પડી.' (કીડી-હાથીની લડાઈનું બાળગીત)

(આગિયા ઝબુકિયા - ૧૬-૧૭)

* ગાતાં ન થાકીએ હો ધરતીનાં ગીત

...ગાયાં રે ગાયાં જેણે ધરતીનાં ગીત

...સીધે રે મારગ મૂકે અવળાં પગલાં

હો એની ચાલે ધરતી છે દુભાણી (સૂરમંગલ પૃ. ૮૧/૮૫)

* અગાસી આખી આભમાં ઉડાવતો પવન

ગગન અગાસીમાં લઈ ઘુમાવતો પવન (અંતર્ગત-પૃ. ૯૦)

કવિશ્રીની એક પંક્તિ - ‘આજ કોઈ અત્તર છાંટી ગયું.’ - તેમની, જીવનની હરિયાળી મ્હેકના કવિની સર્જકતાનો પૂરો અંદાજ આપે છે. ઉપરની કાવ્યપંક્તિની હારમાળાની પંક્તિઓ કેટકેટલા સંવેદનના તાનપલટા લે છે! કવિ કહે છે :

‘અળગી રાખો સોયની અણી,

કળથી કાઢો આંખની કણી.’ (અંતર્ગત-પૃ. ૧૦૭)

કવિ અંધકારની વાત કરે, પણ તે પ્રકાશગર્ભ અંધકાર હોય છે. સોયની અણી આંખની કણી કાઢતાં દૂર રાખવાની જે નજાકતથી કવિ વ્યક્ત કરે છે! મહોબત, મીટ, એક્ય એ બધું ગાઢ ઊંડાણના તળને સ્પર્શવાની કવિની સર્જક ઝંખનાને પ્રગટ કરે છે. હરિયાળા સ્પર્શ વગરની કોઈ વાત કવિને રુચતી નથી.

કવિ હસિત બૂચનાં અછાંદસ કાવ્યો નવા યુગના સંવેદનશીલ પ્રાણવંત સર્જકને ઉપસાવે છે.

‘બાવા જેવાં ગામડાં ને કુબેર જેવાં શહેર

દેશ, જુઓ આ દેશ!’ (ઓચ્છવ- પૃ. ૪૯)

જુઓ તો અહીં ઉપમા-બાવા જેવાં ગામડાં!

‘ટોળું’ કાવ્યમાં કવિ ટોળાંની જે લાક્ષણિકતા આલેખે છે!

‘ટોળું, - ફરફર ફરકયું પીછું

ટોળું, મીંડા પરનું મીડું

ટોળું, - રાખ વળેલ ધખારો

ટોળું, - કદી ન અજીર્ણ થાય (‘ટોળું - નિરંતર પૃ. ૮૦)

ટોળાંને કવિ જે સબળ કલ્પનથી ઓળખાવે છે! ગાંધીજીની ઢાંડીકૂચને કવિ જે પરિમાણથી વર્ણવે છે! -

‘સાબર કિનારાથી અહીં ઢાંડી લગી

ત્રીસને આપત ઝગી, જન એક ચાલ્યો

ચાલવું એને કહે છે લોક!’ (ગાંધીધ્વનિ- પૃ. ૪)

શ્રી નીતિન વડગામા શ્રી હસિત બૂચ માટે કહે છે : ‘ઊર્મિની ભીનાશ અને વિચારનો અજવાસ તેમની કવિતાનું પ્રમુખ તત્ત્વ છે. આ ઉપરાંત કવિ પાસેથી રાષ્ટ્રભક્તિ, દેશ-ગુજરાતપ્રેમ, ભાષાપ્રેમનાં મનમાં વસી જાય તેવાં કાવ્યો મળ્યાં છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી હસિત બૂચની કવિતા અંગે કહે છે - એ ‘સુકુમાર કવિતા’ છે.

જીવનના હરિયાળા સત્ત્વને ચાહતા, આવાકારતા આ સર્જકે અન્ય જે સ્વરૂપો ખેડ્યાં છે, તેમાંથી પસાર થવું પણ ભાવક માટે આહ્લાદક, રસપ્રદ અનુભવ બની રહે છે.

વાર્તાકાર, નાટકકાર, નવલકથાકાર - આ કથાપરક સાહિત્ય સ્વરૂપોને પણ લેખકે સરસ ન્યાય આપ્યો છે. વાચકને જકડી રાખતી રસવાહી, એક જ બેઠકે પૂરી કરવાનું મન થાય તેવી કૃતિઓ લેખક પાસેથી મળી છે. આ વાર્તાઆધારિત સ્વરૂપો એટલે તેમાં સામાજિકતા, પરલક્ષિતા કાવ્ય કરતાં ઘણી વધારે રહે. વાર્તાપ્રવાહના મનહરપણા અને મનભરપણા વિશે શ્રી ગો. મા. ત્રિપાઠીનું વિધાન ઘણું વિખ્યાત છે. એમ થાય કે સાચી 'મનભર' કૃતિ એના મનભરપણાથી આપોઆપ મનહર બની જ રહે! વિશ્વવિખ્યાત ચિરંજીવ કૃતિનું ભાવન એ અનુભવ ઉજાગર કરશે. તેથી તો એ સર્જનો - યશઃકાચ હજી જીવંત છે!

હસિત બૂચના વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓ સહુને તેના મનોહરીપણાથી આકર્ષે છે. ઘણી વાર્તાઓ વિશિષ્ટ છે. એ સર્વમાંથી 'આલંબનની વાર્તા' 'પહેલી અંજલિ' તેની વિલક્ષણ સંવેદના અને કથક શૈલીથી અલગ તરી આવે છે. એક યુવતીને પ્રોફેસર તેના નારીત્વને અર્ધ આપતા હોય તેમ તેના સૌંદર્યના વખાણ કરે છે. એ સંસ્કારિતાથી મહેકતી પ્રશંસા તેને સંતોષથી તરબોળ કરે છે. પણ તે ભાવ જાત સાથે ય કબૂલતાં અચકાતી કન્યાના હાથમાં રાતના લેખક હસિત બૂચ કલમ પકડાવીને લખવા પ્રેરે છે. આ રચનારીતિ વાર્તાને હરિયાળી મહેકથી મહેકાવે છે !

નાટ્યકાર હસિત બૂચનાં નાટકો પણ સરસ રમતિયાળ, થોડા કટાક્ષ મર્મથી ભર્યા, રહસ્ય જાળવી રાખતાં, વિષયવૈવિધ્યથી ભર્યા, અભિનયક્ષમ છે. માત્ર સ્ત્રીપાત્રી, માત્ર પુરૂષપાત્રી, કિશોરો માટેનાં એમ એમની પાસે નાટકો મળે છે.

શ્રી હસિત બૂચ પાસેથી ત્રણ નવલકથા મળે છે. 'મેઘના' ધારાવાહિક રૂપે પ્રકાશિત થઈ હતી. લેખક મધ્યમવર્ગી કુટુંબજીવન નવલકથામાં ખૂબ મનહર રીતે આલેખે છે. ક.મા. મુનશીની ક્યારસ જમાવવાની યાદ અહીં આવી ય જાય. તેમની પાત્રોની ચિત્રણા, વાર્તાઘટન, પ્રસંગ-પરિસ્થિતિની કશ્મકશ, મનોભાવ આલેખન એક કુશળ નવલકથાકારને ઉપસાવે છે.

શ્રી હસિતબૂચ-કવિ અને કથાપરક સ્વરૂપના લેખક. સર્જકના આ બે પાસાંની થોડી રસલક્ષી-ઉડાનલક્ષી વાત વિચારવાનું મન થાય!

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એક સરસ વાત ચીંધી છે : કાવ્ય-આત્મલક્ષી સ્વરૂપમાં પરલક્ષિતા (objectivity) કથાપરક-પરલક્ષી સ્વરૂપમાં આત્મલક્ષીતા (subjectivity) સર્જક માટે જરૂરી. એના પર સર્જનનું પરિમાણ-ઉડાણ-ચિરંજીવપણું આધારિત.

આ સંદર્ભમાં સર્જક હસિત બૂચ કવિ સ્વરૂપે પૂરા ખરા ઉતરે છે. કથાપરક સ્વરૂપો મનહર જરૂર છે... મનભર થવામાં જરીક જાણે... આપણી વચ્ચેથી તે વહેલા ગયા. એમની પરિપક્વ પ્રતિભા પાસેથી જરૂર મનભાવન-મનભર કૃતિ મળી હોત એમ થાય છે.

શ્રી હસિત બૂચ દ્વારા ઘણાં બધાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં એવું ખેડાણ થયું છે કે દરેક માટે અલગથી લેખ લખાય તો તેનો યોગ્ય અંદાજ ભાવકને મળી શકે.

વડોદરા પ્રત્યેના પ્રેમથી રસાયેલ લેખમાળા લોકસત્તા અખબારમાં લેખમાળા રૂપે પ્રગટ થતી. તેનું પુસ્તક 'વડોદરા આ વડોદરા' વડોદરાના ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, પરબ ❖ જુલાઈ, 2021

સામાજિક, કલાત્મક પાસાંને રસમય શૈલીથી વર્ણવે છે. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા પ્રસ્તાવનામાં કહે છે...

‘રમતિયાળ શૈલીમાં નાની મોટી અનેક વાતો-ઘટનાઓ મસ્તીભરી કલમે અહીં આલેખવામાં આવી છે.’

નૂતનગુજરાતમાં પ્રકાશિત થતી કાવ્યાસ્વાદની લેખમાળા ‘ક્ષણો ચિરંજીવી’ ભાગ ૧-૨ કાવ્યના સમગ્ર હાર્દને આવરીને લખાયેલ લેખો ઘણી પ્રશંસા પામ્યા છે.

‘ન્યાયથી કંઈક વધારે, એક કૃતિમાં જે કંઈ છે તેના આનંદની ઓળખાણ એ આસ્વાદમાં છે. ન્યાયી વિવેચન કરતાં આનંદી વિવેચનો જ વિવેચન પ્રવૃત્તિના raison d’être બની શકે છે.’ - શ્રી સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર

સાહિત્યવિશ્વમાં સર્વાત્મથી ઓતપ્રોત પ્રા. હસિત બૂચ પાસેથી સાહિત્યના નખશીખ મરમી લેખે ઘણા વિવેચન સંશોધન સંગ્રહ મળ્યા છે. ‘મીરાં’ અને ‘નરસિંહ મહેતા’માં બે પ્રાચીન સર્જકોનો વિશદ, તલસ્પર્શી, કવિવિવેચક પાસેથી મળે તેવો પરિચય મળે છે.

‘તદ્ભવ’ તથા ‘અન્વય’માં સાહિત્યના વિવિધ મુદ્દા પાસાંને અધ્યાપકની તત્ત્વગ્રાહી, મૂલગ્રાહી, આરપાર જતી દૃષ્ટિથી લખાયેલ લેખો મળે છે. ‘તદ્ભવ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી કહે છે :

‘વ્યાપક અને તત્ત્વગ્રાહી અભ્યાસિતાનું મને પણ ક્ષણભર ઈર્ષ્યા કરાવે તેવું ઉદાહરણ છે - ‘કાવ્યમાં વક્રોક્તિ’ લેખ અભ્યાસું મર્મજ્ઞને પણ તેમના વિશ્લેષણના વિષય, તેમના અભિગમની પ્રશંસા કરવા પ્રેરતી તેમની વિવેચના પણ તેમનું નોંધપાત્ર પાસું છે.’

શ્રી હસિત બૂચ રચિત બે જીવનચરિત્ર - જેના વિષે થોડીક વાત વગર સર્જકપરિચય જાણે અધૂરો લાગે!

પત્રકાર પિતાનાં વિશિષ્ટ અંશોને પુત્ર આદર છતાં તાટસ્થ્યથી લખાયેલ ચરિત્ર ‘હરિકિરણ’ એ રીતે અલગ તરી આવે છે. તે જીવનગાથા નથી - પિતાનું ચરિત્ર પ્રગટ કરતું પુસ્તક છે - પત્ની જયોત્સના બૂચના શ્વસુર અંગેના લેખ સાથેનું!

‘સયાજીરાવ ત્રીજા’ - નિવૃત્તિ બાદ વડોદરાના દૃષ્ટિવંત, વડોદરાને આગવી ઓળખ મળે તેવો વિકાસ કરનાર મહારાજાનું ચરિત્ર. આ વડોદરાપુત્ર શક્ય એટલી ઝીણવટ, ચોકસાઈ, સંશોધન સાથે પ્રેમાદરના અત્તર છંટકાવથી સુરભિત આ ચરિત્ર છે.

શ્રી હસિત બૂચનો સર્જન કલાપ રમ્ય, અનેક વૈવિધ્યથી ભર્યો, ભાવકને રસ સંતર્પકતાનો અનુભવ કરાવે છે.

સર્જકપિતાની પુત્રી લેખે આ લેખ શક્ય તાટસ્થ્ય સાથે લખી શકાયો... એમાં સર્જકપિતાની જ કેળવણી ગણું છું. અમે નાનાં પાંચ-છનાં-રમીને ઘેર આવીએ ત્યારે ક્યારેક મા ચુપચાપ રહેવાનું કહે - પિતાનું કાવ્ય રચાતું અંદરના કમરે! તે પછી કિશોર થતાં જોયું કે પિતા બધી ધમાલ વચ્ચે પણ વાર્તા લખતા! પુત્રીને સાહિત્યમાં રસ ધરાવતી, કલમ પકડતી જોઈ ખુશ થતા. ને, તાજી લખાતી કવિતા વાર્તા વાંચી સંભળાવે. દીકરીના ચહેરા પર સ્હેજ ‘મોળો’ ભાવ જુએ કે કાગળ ફાડી નાખે! સર્જક પિતાનો સર્જન સમયનો

આ અભિગમ, ઉગતી દીકરીની 'કહેવાતી' સમજણમાંની તેમની શ્રદ્ધાએ મને પિતાનો સર્જક તરીકે જ, તટસ્થતાથી સા. રસિકોને પરિચય કરાવવાનું બળ આપ્યું.

* 'લીલાછમ મુજ આ એકાન્તે
ઓચ્છવ કો' ઉજવાય'

- હસિત બૂચની આ પંક્તિ તેમની હયાતીમાં પ્રગટ અંતિમ કાવ્યસંગ્રહ 'ઓચ્છવ'ના મુખ્ય પાના પરની છે.

જીવન હરિતના આરાધક, જીવનને મહેકતા ઓચ્છવ સમાન ગણનાર સર્જકના સર્જનનો વ્યાપ આ અભિગમને કારણે આટલાં યશભાગી સર્જન સ્વરૂપે ખીલી ઊઠ્યો છે. જીવનને હરિયાળો - મહેકતો ઉત્સવ ગણવાની તેમની સર્જન ઝંખનાને નમન!

નિરંજન ભગતના અનુવાદો | શૈલેશ પારેખ

નિરંજન ભગત લિખિત પુસ્તકોમાં સામાન્યતઃ 'નિરંજન ભગતની અન્ય કૃતિઓ'ની સૂચિ આપવામાં આવી હોય છે. તેમાં 'અનુવાદ' નિમ્નલિખિત નોંધ હોય છે :

૧. The Vision of Vasavdatta (1962)
૨. એકોત્તરશતી (અન્ય સાથે, ૧૯૬૩)
૩. ચિત્રાંગદા (૧૯૬૫)
૪. ઓડનનાં કાવ્યો (અન્ય સાથે, ૧૯૭૬)
૫. યોબ (૧૯૮૧)
૬. અષ્ટપદી (૧૯૮૪)

થોડો વધારે વિચાર કરીએ તો યાદ આવે ગેબ્રિએલા મિસ્લાલનાં એક કાવ્ય - 'રાત્રિ'નો (સ્વાધ્યાયલોક-૩), ટી. એસ. એલિયટના 'જે. આલ્ફ્રેડ પૂકોકનું પ્રેમગીત'નો (સ્વાધ્યાયલોક-૨) ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. તદુપરાંત રવીન્દ્રનાથનાં નિબંધ, 'નિર્માણ વિરુદ્ધ સર્જન' અને નાટ્યકાવ્ય, 'કર્ણ-કુંતી સંવાદ'નો ગુજરાતી અનુવાદ પણ કર્યો છે.

કોઈપણ વ્યક્તિનો અનુવાદ કરવા પાછળ શું હેતુ હશે? સામાન્યતઃ મૂળ ભાષાની ઉત્તમ કૃતિને પોતાની ભાષામાં ઢાળવામાં આવતો આનંદ અને તે રીતે પોતાની ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનો સંતોષ અનુવાદની પ્રવૃત્તિને હાથ ધરવા પાછળનાં કારણો ગણાવી શકાય. પણ અનુવાદી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા પાછળ નિરંજન ભગત જેવા વિદ્વાન સાહિત્યકારનો આશય શું હોઈ શકે? તેમનાં 'સ્વાધ્યાયલોક' અને 'સાહિત્યચર્યા'નાં અસંખ્ય માહિતીપૂર્ણ લેખોની માહિતી 'અનુવાદલોક' તરીકે છાપી શકાઈ હોત અને તે કામ ઘણું સરળ હોત. પણ નિરંજન ભગતે તેમ નથી કર્યું - તેમણે તો માહિતીનો અભ્યાસ કરીને આ લેખોને

વિવેચનની કક્ષાએ મૂકી દીધા છે. તો અહીં તેઓ અનુવાદ કરીને અટકી કેમ ગયા હશે? ‘ઓડનનાં કાવ્યો’ તેમ જ મિસ્ટ્રાલ અને એલિયટનાં કાવ્યનો અનુવાદ તેમાં અપવાદ છે - અહીં તેમણે વિસ્તૃત વિશ્લેષણ પ્રસ્તુત કર્યું છે અને તેનો ‘સ્વાધ્યાયલોક’માં સમાવેશ પણ કર્યો છે. તે સિવાયના અનુવાદોની પ્રેરણા સ્વેચ્છામાં નહીં પણ અન્યની ઈચ્છામાં (કે મૈત્રીસભર વિનંતીમાં) રહેલી છે કે પછી કોઈ પ્રસંગ નિમિત્તે ઉપસ્થિત થતી આવશ્યકતામાં રહેલી છે - જે આપણે વિસ્તારથી જોઈશું.

મૂળ ભાષા તેમ જ લેખક, પ્રકાશક વગેરે વિગતો ન હોવાથી આ અનુવાદોનો - ખાસ કરીને ૧, ૫ અને ૬નો - સંદર્ભ શોધવો/મેળવવો મુશ્કેલ/અસંભવ છે. સદ્ભાગ્યે ૧૯૯૭માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ પ્રકાશિત ‘Meet the Author’માં ૧, ૩, ૫ અને ૬નો વિગતવાર સંદર્ભ મળી આવ્યો. તેના અનુસંધાનમાં મળી આવેલી વિગતો અલ્પજ્ઞાત અને રસપ્રદ હોઈ અહીં તેનો સંશોધિત ઉલ્લેખ કરવા ધાર્યું છે.

The Vision of Vasavdatta

એક પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવા માટે આવશ્યક સંસ્કૃત પરનું પ્રભુત્વ નિરંજન ભગત ધરાવતા હતા? આ પ્રશ્ન સહજ છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ તેમણે ૧૯૪૩/૪૪માં સ્વામી ભગવાદાચાર્ય પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો^૧ તેમ જ ૧૯૪૪/૪૬માં અનુપરામ ભટ્ટના વર્ગમાં ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’નો અભ્યાસ કર્યો હતો.^૨ તદુપરાંત એ.સી. વુલ્નર અને લક્ષ્મણ સ્વરૂપનો ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’નો અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૯૨૯માં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો, જે તેમને ‘પ્રભુત્વ’ના પર્યાય રૂપે સહાયભૂત થયો હશે.

ભાસના ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’નો નિરંજન ભગત કૃત અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થયો છે, વેરા ઈરવીન સંપાદિત ‘ફોર ક્લાસિકલ એશીયન પ્લેઝ’માં. તેના પ્રકાશક છે પેન્ગવીન. બાલ્ટીમોર, મેરીલેન્ડ, યુએસએ, અને પ્રકાશન વર્ષ છે, ૧૯૭૨. પુસ્તકમાં અનુવાદક તરીકે નિરંજન ભગતનું નામ છે પરંતુ કૃતિ-હક ‘ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડવાન્સ્ડ સ્ટડીઝ ઈન થીએટર આર્ટ્સ’ - (ઈએસ્ટા)નો છે. આનો એક અર્થ એમ થઈ શકે કે અનુવાદ ‘ઈએસ્ટા’એ કરાવ્યો હતો. પુસ્તકમાં આવી કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ નથી તેમ જ નાટકના પાઠ નીચે આવતા નામ સિવાય અનુવાદક વિશે કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી. પણ પુસ્તકના સંપાદક, આ

૧. ‘દામુભાઈ - એક વાતાવરણ’, નિરંજન ભગત, જુઓ :સ્વાધ્યાયલોક-૮; અંગત’, ૧૯૯૭, પા. ૧૧

૨. ‘પંખી ના જાણે’ નિરંજન ભગત, જુઓ : ‘સ્વાધ્યાયલોક-૮; અંગત’, ૧૯૯૭, પા. ૭૫

૩. જહોન મિશેલ (૧૯૧૭-૨૦૦૬), અમેરિકા-સ્થિત આંતરરાષ્ટ્રીય રંગમંચના ઉત્સાહી ચાહક હતા. તેમણે જગતભરમાં પ્રવાસ કરીને દેશ-વિદેશની રંગમંચની પ્રણાલીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો હતો. વધુ વિગત માટે જુઓ: ‘જહોન ડી. મિશેલ’, સેમ્યુઅલ લેઈટર, એશિયન થીએટરજર્નલ, વોલ્યુમ ૨૮, નં. ૨, ૨૦૧૧, પા. ૩૨૨-૩૧, www.jstor.org/stable/4106495, ૨૨.૭.૨૦૨૦

ચાર નાટકોનાં ન્યૂ યોર્કમાં થયેલા રીહર્સલ અને મંચન વખતે એક નિરીક્ષક તરીકે પોતાને હાજર રહેવા દેવા માટે ‘ઈએસટી’ના સંસ્થાપક પ્રમુખ, જહોન મિશેલનો^૩ ખાસ આભાર માને છે. આ નાટકની વાત કરતાં જહોન મિશેલ લખે છે :^૪

‘અમને એક નવા અને તાજા અનુવાદની આવશ્યકતા લાગી... ઘણી વાર આગળનાં વર્ષોમાં વપરાતા શબ્દો આજની પેઢીના પ્રેક્ષકોને પસંદ કે સ્વીકાર્ય નથી હોતા...’^૫

‘...૭મી જૂન (૧૯૬૧ના દિવસે)... હું એશિયા સોસાયટી (ન્યૂ યોર્ક) પ્રસ્તુત મૃણાલિની સારાભાઈના ભારતીય નૃત્યનો કાર્યક્રમ જોવા ગયો હતો... ૧૨મી જૂન ૧૯૬૧ના દિવસે મેં શ્રીમતી સારાભાઈને લખ્યું :

‘તમને લાગે છે કે છ અઠવાડિયાના રીહર્સલ પછી વ્યવસાયિક અમેરિકન કલાકારો એક સંસ્કૃત નાટકને અનુરૂપ શૈલીમાં અંગ્રેજીમાં ભજવાયેલું નાટક પાશ્ચાત્ય પ્રેક્ષકોને પહોંચી શકશે ને એ તેઓ તેને માણી પણ શકશે... આપણાં છ અઠવાડિયાના કલાકાર તરીકેના સંગઠિત પ્રયાસ જો ફળીભૂત થાય તો આપણે તેના પરિણામ જોવા અન્ય રંગમંચના કલાકારોને આમંત્રિત કરી શકીએ જેથી તેમને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળે.’

...મૃણાલિની સારાભાઈની સહી વાળો પત્ર મને ૧૭મી જૂને મળ્યો. હું તેમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાંકું છું :

‘મને ચોક્કસ તમારી મંડળી સાથે કામ કરવામાં રસ છે કારણકે હું માનું છું કે જગતની વિવિધ અને અદ્ભુત સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમજૂતી સાધવાનો આ એક માત્ર ઉપાય છે. કયું નાટક ભજવવું તેનો વિચાર કરીએ... આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવો મને ખૂબ ગમશે...’

ભારતથી આવેલા પત્રમાં સૂચવ્યું હતું કે આપણે ભાસનું નાટક ભજવીએ - આ પુસ્તકમાંનું નાટક. ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં કોઈ આ નાટક વિશે જાણતું ન હતું, છતાં અમે સંમતિ આપી.’

નિરંજન ભગતે આ નાટકનો અનુવાદ મૃણાલિની સારાભાઈના અનુરોધથી કર્યો હતો એવો કોઈપણ લેખિત સંદર્ભ અપ્રાપ્ય હોવા છતાં વિશ્વાસપૂર્વક એવું અનુમાન કરી શકાય. મૃણાલિની સારાભાઈની આત્મકથામાં આ નાટકના ન્યૂયોર્ક અને વોશિંગ્ટનમાં ભજવાયેલા પ્રયોગો વિશે ચાર પાનાં ભરીને વિગતો છે પણ તેના અનુવાદ વિશે કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી. જો કે તેઓ નિરંજન ભગત વિશે લખે છે કે,^૬

‘મારા ખાસ મિત્ર હતા એક લેખક, નિરંજન ભગત, જેમણે ગુજરાતી

૪. ‘સ્ટેજિંગ એ સંસ્કૃત કલાસિક: ભાસા’સ વિઝન ઓફ વાસવદત્તા’, જહોન ડી. મિશેલ અને મૃણાલિની સારાભાઈ, ફોર્ડહામ યુનિવર્સિટી પ્રે, ન્યૂ યોર્ક, ૧૯૯૨, પા. ૧૯૩, ૧૯૭-૮. અનુવાદ, મારો.

૫. આ નાટકની સંસ્કૃત હસ્તપ્રત ૧૯૦૯માં મળી આવી હતી અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૯૨૮માં એ.સી. વુલ્નર અને લક્ષ્મણ સૂપે કર્યો હતો.

કવિતામાં એક નવો જ પ્રકાર ઉમેર્યો હતો. ‘દર્પણ’ માટે મેં તેમને રવીન્દ્રનાથના નાટ્યકાવ્ય, ચિત્રાંગદાનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની વિનંતી કરી હતી અને તે અનુવાદ બંગાળી કવિતાથી શક્ય તેટલો નજીક રાખવા જણાવ્યું હતું. અનુવાદ એટલો સરસ થયો હતો કે ખુદ ગુરુદેવને પણ તે પસંદ આવત. અંગ્રેજી સાહિત્યના જાણકાર અને તેને માટે મારા જેવો જ પ્રેમ ધરાવનાર મિત્ર આખરે મને ગુજરાતમાં મળ્યા ખરા.’

૧૯૬૦ના દાયકામાં એક ગુજરાતી લેખકના સંસ્કૃત નાટકના અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરથી ન્યૂ યોર્કમાં અમેરિકન કલાકારો નાટક ભજવે એ એક અગત્યની સાંસ્કૃતિક ઘટના અવશ્ય કહેવાય. તેમાં અનુવાદ અને અનુવાદકના યોગદાનની નોંધસરખી ન લેવાય તે અક્ષમ્ય ઉપેક્ષા ન કહેવાય? આ અનુવાદ તેમ જ તેની સાથે સંકળાયેલી અન્ય હકીકતો સાહિત્યિક વર્તુળોના ધ્યાનમાં આવ્યા હોય તેમ નથી લાગતું.

એકોત્તરશતી

રવીન્દ્રનાથની શતાબ્દી નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, દ્વારા રવીન્દ્રનાથનાં ૧૦૧ કાવ્યોનો ભારતની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવાનો પ્રકલ્પ હાથમાં લેવાયો હતો. તે અંતર્ગત ગુજરાતીમાં જે અનુવાદ થયો તે ૧૯૬૩માં ‘એકોત્તરશતી’ તરીકે પ્રગટ થયો. તેમાં ઉમાશંકર જોશી (૧૫ કાવ્યો), નગીનદાસ પારેખ (૪૪ કાવ્યો, નિરંજન ભગત (૮ કાવ્યો), રમણલાલા સોની (૧૯ કાવ્યો) અને સુરેશ જોશીએ (૧૫ કાવ્યો) પસંદ કરેલાં કાવ્યોનો ગદ્યાનુવાદ કરેલો. પુસ્તકનું પ્રકાશન સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા થયું હતું.

ચિત્રાંગદા

રવીન્દ્રનાથ લિખિત નાટ્યકાવ્ય ‘ચિત્રાંગદા’નો મૂળ બંગાળીમાંથી નિરંજન ભગતે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ ૧૯૬૫માં દર્પણ એકેડેમી, અમદાવાદ, દ્વારા પ્રગટ થયો હતો. આ સમશ્લોકી અનુવાદ સાથે ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવના છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, આ અનુવાદ મૃણાલિની સારાભાઈના કહેવાથી કર્યો હતો. તેની બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૯માં નિરંજન ભગત મેમોરીયલ ટ્રસ્ટના સૌજન્યથી પ્રકાશિત થઈ છે.

ઓડનનાં કાવ્યો

૧૯૭૬માં ગંગોત્રી ટ્રસ્ટે નિરંજન ભગત સંપાદિત અમેરિકન કવિ, ઓડનનાં ૩૫ કાવ્યોનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો હતો. તેમાં નિરંજન ભગતની દીર્ઘ પ્રસ્તાવના છે જે ‘સંસ્કૃતિ’ તેમ જ ‘સ્વાધ્યાયલોક-૪’માં સમાવેલી છે. નિરંજન ભગત અનુદિત ૩ કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે.

યોબ

૧૯૬૫માં નગીનદાસ પારેખ અને ફાધર ઈસુદાસ ક્વેલીએ બાઈબલનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. ૧૬ વર્ષ પછી, ૧૯૮૧માં, ગુજરાત સાહિત્ય

‘ધ વોઈસ ઓફ ધ હાર્ટ’ મૃણાલિની સારાભાઈ, હાર્પર કોલીન્સ, દિલ્હી, ૨૦૦૪, પા. ૧૮૦

પ્રકાશ, આણંદ, દ્વારા ‘સંપૂર્ણ બાઈબલ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. અનુવાદકોની વિનંતીને માન આપીને ‘જૂના કરાર’માં ‘જ્ઞાન સાહિત્ય’માં આવતી ‘ધ બુક ઓફ જોબ’ અથવા ‘યોબ’નો અનુવાદ નિરંજન ભગતે કર્યો છે જેનો સમાવેશ ૨૦૧૪માં પ્રગટ થયેલી છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં પા. ૯૪૨-૯૫ ઉપર થયો છે.

અષ્ટપદી

સેઈન્ટ જહોન ઓફ ધ કોસ (૧૫૪૨-૧૫૯૧) કેથોલિક સંપ્રદાયના પાદરી અને રહસ્યવાદી કવિ હતા. તેમની ૪૦૦મી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે ૧૯૯૧માં તેમનાં કાવ્યોનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવા ફાધર ઈસુદાસ ક્વેલીએ નિરંજન ભગતને વિનંતી કરી. પછીનાં બે વર્ષ સુધી નિરંજન ભગત ફાધર ક્વેલી પાસે કાવ્યો સમજે, પોતાનો અનુવાદ બતાવે અને જરૂર લાગતાં સુધારે. આમ બે વર્ષની જહેમત બાદ ૮ કાવ્યોનો અનુવાદ સ્પેનીશમાંથી ગુજરાતીમાં ફાધર ઈસુદાસ ક્વેલીની સહાયથી નિરંજન ભગતે કર્યો હતો અને ઓગસ્ટ ૧૯૯૪ના ‘પરબ’માં સંપૂર્ણ માહિતી સાથે પ્રગટ થયાં હતાં.

આ અનુવાદોની સૂચિ જોતાં નિરંજન ભગતના સાહિત્યરસની વિશાળ ક્ષિતિજોનો ખ્યાલ આવે છે. એક છેડે પ્રશિષ્ટ અને પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યનાટ્ય, બીજે, પ્રાચીન હિબ્રુ/લેટિન/અંગ્રેજી બાઈબલ અને ત્રીજે, આધુનિક અંગ્રેજી/સ્પેનિશ એલિયટ/મિચ્ચાલ અને બધાની વચ્ચે બંગાળી રવીન્દ્રનાથ - સૌની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા નિરંજન ભગતને આ બધામાં રસ હતો અને તેમને ગુજરાતની તેમ જ વિશ્વની સાહિત્યપ્રેમી જનતા સાથે તે રસ વહેંચવો હતો.

‘કાયાકલ્પ’ : મંગળ ભાવનાની મધુર મનોહર કથા | પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

દોઢસો જેટલાં પુસ્તકોના લેખક શ્રી યોગેશ્વરજીએ પંદરેક નવલકથાઓ પણ લખી છે. ‘કાયાકલ્પ’ (૧૯૬૬) તેમની આરંભકાલીન નવલકથા છે. તે પહેલાં ‘યોગાનુયોગ’ (૧૯૬૩), ‘સ્મૃતિ’ (૧૯૬૫) તથા ‘પ્રેમ અને વાસના’ ભા. ૧-૨-૩ (૧૯૬૬) પ્રગટ થઈ હતી. ‘કાયાકલ્પ’ સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિરની માંગલ્ય ગ્રંથાવલિ અંતર્ગત પ્રગટ થઈ હતી. પ્રકાશકે ‘નિવેદન’માં તેને ભાવના અને ઊર્મિશીલ પૌરાણિક નવલકથા તરીકે ઓળખાવી છે. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે : ‘ક્ય, દેવયાની, યયાતિ તથા શર્મિષ્ઠાની કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમા સ્કંધના અઢારમા અધ્યાયમાં આલેખાયેલી છે. જ્ઞાની શિરોમણિ શુકદેવ તથા રાજા પરીક્ષિતના સંવાદ રૂપે આલેખાયેલી એ કથાનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. મહાભારતમાં એ કથા વૈશંપાયને જનમેજયને કહી બતાવી છે. એ બંને કથાઓની વિગતોમાં ખાસ ભેદ નથી દેખાતો. વયગાળાના થોડાક મુદ્દાઓમાં ફેરફાર દેખાય છે ખરો, પરંતુ સમગ્ર રીતે જોતાં બંને કથાઓનો પ્રવાહ લગભગ એક સરખો જ વલ્લા કરે છે. એ બંને કથાઓમાંથી પ્રેરણા લઈને એમાં થોડોઘણો જરૂરી સુધારોવધારો કરી આ નવલકથા મેં મારી રીતે લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.’ પોતે

શર્મિષ્ઠાના પાત્રને પોતાની આગવી રીતે રજૂ કર્યું છે એમ તેમણે લખ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત કથા ભારતીય સાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતી છે. ભારતનાં વિવિધ ભાષાસાહિત્યોમાં આ કથા પર આધારિત સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સર્જઈ છે. તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી એવી કેટલીક કૃતિઓ પસંદ કરી તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકે. અહીં એવો અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ નથી. સાહિત્યરસિકોની જાણકારી માટે કેટલીક કલાત્મક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરું છું. વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથે કચ-દેવયાનીની કથા ‘વિદ્યાય-અભિશાપ’ શીર્ષકથી સંવાદકાવ્ય રૂપે ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૮૮૩ના રોજ લખી હતી જે નગીનદાસ પારેખના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ‘એકોત્તરશતી’ (૧૯૬૩)માં પ્રગટ થઈ છે. ત્રણ ખંડમાં લખવા ધારેલા કવિ કાન્તના ખંડકાવ્ય ‘દેવયાની’નો પ્રથમ ખંડ ૧૬-૧૦-૧૮૮૦ પહેલાં લખાયો હતો અને ‘પૂર્વાલાપ’ ૧૯૨૩માં પ્રગટ થયો હતો. ક.મા. મુનશીનું પૌરાણિક નાટક ‘પુત્ર સમોવડી’ ૧૯૨૮માં પ્રગટ થઈ હતી અને ૧૯૬૦માં તેને સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ તેમજ ૧૯૭૬માં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો હતો. ‘યયાતિ’ ગુજરાતી સહિત અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ રૂપે પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

ઉપર ઉલ્લેખિત બધી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ ‘કાયાકલ્પ’ની પૂર્વે પ્રગટ થઈ હતી તેથી યોગેશ્વરજીએ એ બધી કે એ પૈકી કેટલીક કૃતિઓ વાંચી હોય એ શક્ય છે. અલબત્ત તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે તેમ તેમણે પોતાની નવલકથા મહાભારત અને ભાગવતની કથાને આધારે જ આલેખી છે. મૂળ કથામાં ઉપર્યુક્ત સર્વ સર્જકોએ પોતાનાં રસરુચિ પ્રમાણે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ફેરફારો કર્યા જ છે. યોગેશ્વરજી પણ એમાં અપવાદ નથી. પરંતુ મારો ઉદ્દેશ તેમણે જે રીતે આલેખન કર્યું છે તેને આધારે તેનું અવલોકન કરવાનો છે. ફેરફારોનું ઔચિત્ય તપાસવાનો નહીં :

બત્રીસ પ્રકરણોમાં વિભાજિત પ્રસ્તુત નવલકથાનું પ્રથમ પ્રકરણ છે ‘ધન્ય દિવસ.’ તેનું પ્રથમ વાક્ય છે : ‘બૃહસ્પતિપુત્ર કચે શુક્રાચાર્યના સ્વચ્છ, શાંત ને વિશાળ ભવનના પ્રાંગણમાં પ્રવેશીને શુક્રાચાર્યને પ્રણામ કર્યા.’ જોઈ શકાશે કે લેખક કથા આડંબર વિના, કશી ભૂમિકા વિના સીધા કથાપ્રવાહ પર આવે છે. દાનવગુરુ શુક્રાચાર્ય પોતાની એકમાત્ર પુત્રી દેવયાની સાથે દાનવરાજ વૃષપર્વાની રાજધાની પાસે રાજા દ્વારા આપવામાં આવેલા આવાસમાં નિવાસ કરતા હતા. સમગ્ર વિશ્વમાં તેઓ એકલા જ મૃત સંજીવનીવિદ્યાના જ્ઞાતા હતા. આ વિદ્યાને કારણે દાનવો દેવો પર સરસાઈ ભોગવતા હતા. તેનાથી વ્યથિત દેવો તથા તેમના ગુરુ બૃહસ્પતિ કચને એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મોકલે છે. શુક્રાચાર્યના ગુરુકુળમાં કચના આગમન સાથે કથાનો પ્રારંભ થાય છે. કચના આગમનથી દેવયાની પ્રસન્ન થાય છે તેથી શુક્રાચાર્યને પણ કચના આગમનનો દિવસ ધન્ય લાગે છે.

દેવ-દાનવોની દુશ્મની દારુણ હતી. તેમને પરસ્પર પ્રેમ તો શું વિશ્વાસ પણ નહોતો. એક સમયના સહાધ્યાયી બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્યના સંબંધો સંજોગવશાત્ સ્નેહસભર રહ્યા નહોતા. કચના આગમન પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંજીવની વિદ્યા શીખવાનો છે એ જાણ્યા પછી તો શુક્રાચાર્ય કે દેવયાની તેનો સપ્રેમ સત્કાર કે સ્વીકાર ન જ કરે એવું આપણને લાગે, પણ માંગલ્ય ગ્રંથાવલિ માટે લખાયેલી આ મધુર-મંગળ કથામાં એવું

થાય છે. શુક્રાચાર્ય ક્યનો સપ્રેમ સત્કાર જ નથી કરતા, શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર પણ કરે છે અને પાછળથી આવેલી દેવયાનીને ક્યનો પરિચય કરાવ્યા પછી કહે છે, ‘ક્ય જેવા કિશોરો કરોડોમાં કોઈક જ પાકે છે. એ તો એક દુર્લભ રતન છે. એની સંભાળ બરાબર રાખજે.’ (પૃ. ૮). પુત્રવિહોણા શુક્રાચાર્ય ક્ય પ્રત્યે પિતાતુલ્ય વાત્સલ્ય અનુભવે છે.

ગુરુના આદેશાનુસાર ક્ય બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને શાંતિપૂર્વક રહે છે. ગુરુ અને પુત્રી બંનેને સંતુષ્ટ રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. દેવયાની તેને અસાધારણ સૌન્દર્યવતી સ્વર્ગલોકની સુંદરી સમ લાગે છે. દેવયાની પણ ક્યના રૂપ-ગુણથી પ્રભાવિત થાય છે. વળી ક્યના આગમનનો ઉદ્દેશ માત્ર સંજીવનીવિદ્યા મેળવવાનો નથી પણ એ દ્વારા દેવદાનવો વચ્ચેનો દ્વેષ-દુર્ભાવ દૂર કરી સ્નેહ-સંવાદ સાધવાનો છે એ જાણ્યા પછી દેવયાની ખુશ થાય છે. પણ દાનવોની દુષ્ટતાથી સુપરિચિત હોવાથી તે ક્યને સાવધ પણ કરે છે.

કિશોરાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશી રહેલી દેવયાની દિવસે દિવસે ક્ય પ્રત્યે વધુ ને વધુ આકર્ષણ અનુભવે છે. તેની સખી અને રાજપુત્રી શર્મિષ્ઠા પણ ક્ય પ્રત્યે આકર્ષાય છે. દેવયાનીની જેમ તે પણ ક્યની સલામતી માટે ચિંતિત થાય છે. તેને તો સૌથી વધુ ચિંતા પોતાના ભાઈ ઉપેન્દ્રને કારણે થાય છે. તે તેની કૂરતા અને કુટિલતાથી સુપરિચિત છે.

દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા બંને ક્ય પ્રત્યે આકર્ષાય છે પણ શર્મિષ્ઠા દાનવકન્યા, રાજકન્યા હોવાથી થોડી વધુ પ્રગલ્ભ છે તેથી તક મળતાં ક્યને કહી જ દે છે, ‘તને મારો જીવનસાથી બનાવવાનો મારો મનોરથ છે.’ (પૃ. ૪૨).

ક્ય સંયમી અને સ્વસ્થ છે. તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે, ‘તને કે દેવયાનીને હું મારી બેન બરાબર માનું છું. પછીથી મારા મનમાં એવો વિચાર પેદા કેવી રીતે થઈ શકે?’ (પૃ. ૪૨). પોતાના પિતાએ અને દેવોએ પોતાને શા માટે મોકલ્યો છે એની પૂરતી સભાનતા હોવાથી તે પોતાનું સમગ્ર મન સંયમમાં, ગુરુની સેવામાં તથા વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં લગાડે છે. તેનો પુરુષાર્થ સફળ થાય છે. તેનાં સંયમ, સેવાભાવ ને વર્તનથી પ્રસન્ન થઈ શુક્રાચાર્ય તેને સંજીવની વિદ્યા શીખવે છે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે ગુરુ પાસેથી પાછા ફરવાની અનુજ્ઞા યાચે છે.

ગુરુની અનુમતિ મળ્યા પછી ક્ય દેવયાનીને મળે છે. તે સ્વર્ગલોક પાછો ફરી રહ્યો છે એ જાણી દેવયાની પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતી નથી. તે ક્યને પોતાનું પાણિગ્રહણ કરવા પ્રાર્થે છે. પોતે તેને પવિત્ર દષ્ટિએ ગુરુપુત્રી અને બહેન તરીકે જ જોઈ હોઈ તે વિનયપૂર્વક તેના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરે છે. તેથી ક્રુદ્ધ થયેલી દેવયાની ‘તારી વિદ્યા નહિ ફળે’ એવો શાપ આપે છે. શાપ મળ્યા પછી પણ ક્ય તેને પ્રતિશાપ ન આપતાં અંતરના ઊંડાણમાંથી આશીર્વાદ આપે છે, ‘તારું જીવન ખૂબ જ સુખી થજો, સમૃદ્ધ બનજો ને તને સંપૂર્ણ શાંતિ મળજો.’ (પૃ. ૬૩). ક્ય વિદાય લઈ પ્રસ્થાન કરે છે.

ક્યની વિદાયથી દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા દુઃખી થાય છે એ જોઈ શુક્રાચાર્ય તેમને આશ્વાસન આપે છે અને દેવ-દાનવોની સદ્ભાવના ક્યના આદર્શની પૂર્તિ માટે પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવા કહે છે. બંને સખીઓ ‘એ ઉદ્દેશને સફળ કરવા માટે બનતું બધું જ કરી

છૂટીશું' એવો નિરધાર વ્યક્ત કરે છે એ જોઈ શુક્રાચાર્યને શાંતિ થાય છે.

વર્ષો પછી સંજીવની વિદ્યા શીખી કય સ્વર્ગલોકમાં પાછો ફરે છે એ જોઈ દેવતાઓને અને દેવગુરુને પરમ સંતોષ થાય છે પરંતુ કય દેવો આગળ પણ પોતાની અભિલાષા પ્રગટ કરે છે. દાનવો પ્રત્યેનો ક્યનો સદ્ભાવ જોઈ બૃહસ્પતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પુત્રનો નિરધાર સફળ થાય એવો આશીર્વાદ એને આપે છે.

દેવયાનીની લગ્નની લાગણીને હુકરાવીને સ્વર્ગ પાછા ફરેલા ક્યને એની સ્મૃતિ અશાંત કરી મૂકે છે. દેવયાનીનો પોતાના પ્રત્યેનો પ્રેમ અસાધારણ અને અદ્ભુત હતો એનો અહેસાસ હવે તેને થાય છે. કય જ્યારે દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાની સ્મૃતિમાં મગ્ન હતો ત્યારે બંને સખીઓ વચ્ચે કલહ શરૂ થાય છે.

કથાના પ્રવાહમાં આ કલહ-કજિયો વળાંક લાવનાર પુરવાર થાય છે. કલહનું કારણ તો નજીવું જ હતું. સરોવરસ્નાન કર્યા પછી શર્મિષ્ઠા ભૂલથી દેવયાનીનાં વસ્ત્રો પહેરી લે છે. તેથી ગુસ્સે થયેલી દેવયાની શર્મિષ્ઠાને કટુવેશ સંભળાવે છે. એથી આહત થયેલી શર્મિષ્ઠા દેવયાનીને કૂવામાં નાંખી દઈ પોતાની પરિચારિકાઓ સાથે ઘરે જતી રહે છે. ક્રોધાવેગમાં તેની બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે અને તે ના કરવાનું કૃત્ય કરી બેસે છે. તરત તો તેને કશો પસ્તાવો પણ થતો નથી.

કૂવામાં પડેલી દેવયાની સહાય માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના ફળે છે. વનમાં મૃગયા માટે નીકળેલો રાજા યયાતિ તરસ લાગવાથી કૂવા પાસે આવે છે અને દેવયાનીનો અવાજ સાંભળી તેને બહાર કાઢે છે. દેવયાનીનું અસાધારણ સૌન્દર્ય જોઈ તે તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. દેવયાની પણ રાજાનો પરિચય થયા પછી તેની આગળ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. યયાતિ રાજા હોવાથી સંયમ રાખી વિદાય થાય છે.

બીજી બાજુ ઘવાયેલી દેવયાની શર્મિષ્ઠાના અપરાધનો બદલો લેવા રાજા વૃષપર્વાની ગરજનો ગેરલાભ લઈ શર્મિષ્ઠાને પોતાની દાસી બનવા મજબૂર કરે છે. યયાતિ સાથે લગ્ન કરી તે સાસરે જાય છે ત્યારે અન્ય પરિચારિકાઓની સાથે શર્મિષ્ઠાને પણ લઈ જાય છે.

દેવયાનીનો લગ્નનો પ્રસ્તાવ હુકરાવીને સ્વર્ગલોકમાં ગયેલા ક્યને એની યાદ સતાવે છે તેથી તે પુનઃ આવે છે પણ ત્યારે તો દેવયાનીનાં લગ્ન થઈ ગયાં હોઈ પાછો ફરે છે. માર્ગમાં તેને માતંગી યાદ આવે છે. એકાદ વર્ષ પહેલાં એ દેવકન્યાનો પ્રસ્તાવ પણ તેણે હુકરાવેલો. દેવયાનીનું દ્વાર હવે બંધ થઈ જવાથી તે માતંગી પાસે જાય છે તથા તેને મહામહેનતે મનાવીને તેની સાથે પરણે છે.

લગ્ન પછી દેવયાની દામ્પત્યજીવન શરૂ કરે છે. શર્મિષ્ઠાને તે થોડે દૂર જુદા મકાનમાં રાખે છે. એક દિવસ યયાતિ આકસ્મિક ત્યાં પહોંચી જાય છે. શર્મિષ્ઠાની સુંદરતા અને સૌમ્યતાથી પ્રભાવિત થઈ તે દેવયાનીને જાણ કર્યા વિના તેની સાથે ગાંધર્વવિવાહ કરી લે છે.

યયાતિને દેવયાનીથી યદુ તથા તુર્વસુ નામક બે પુત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. શર્મિષ્ઠાથી તેને ત્રણ પુત્રો થાય છે. વર્ષો પછી દેવયાનીને તેની જાણ થતાં તે ક્રુદ્ધ થઈ પતિનો ત્યાગ

કરી પિતૃગૃહે જતી રહે છે. તેનો વિરહ સહન ન થવાથી યયાતિ તેને મનાવવા જાય છે. તે માનતી નથી અને વ્યથિત થયેલા શુકાચાર્ય તો તરત તેને વૃદ્ધ થવાનો શાપ આપી દે છે. અકાળે વૃદ્ધ થયેલા પતિને જોઈ દેવયાની પણ દુઃખી થઈ જાય છે અને પિતાને શાપ હળવો કરવા પ્રાર્થે છે.

કોઈ પુત્ર સ્વેચ્છાએ પિતાનું વૃદ્ધત્વ લઈ લે તો યયાતિને પુનઃ યૌવન પ્રાપ્ત થશે એવો શાપનિવારણનો ઉપાય શુકાચાર્ય બતાવે છે. વૃદ્ધ થયેલો યયાતિ દેવયાની સાથે પોતાના રાજપ્રાસાદમાં પાછો ફરે છે. યયાતિ પહેલાં દેવયાનીના બંને પુત્રોને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા લેવા પ્રાર્થે છે. બંને પુત્રો ઈન્કાર કરે છે. શર્મિષ્ઠાના ત્રણ પુત્રો પૈકી મોટા બંને — કુહુ અને અનુ — તૈયાર થતા નથી પણ તેનો નાનો પુત્ર પુરુ પ્રેમપૂર્વક પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા પોતે લઈ પિતાને યૌવન પ્રદાન કરે છે.

યુવાવસ્થાની પુનઃપ્રાપ્તિ પછી યયાતિ બંને પત્નીનો સાથે ભોગો ભોગવે છે, છતાં પણ ભોગોની વાસના પૂરી થતી નથી. વળી પુરુ માટેની એમની વેદના શાંત થતી નથી. વિલાસ નહીં પણ સંયમ જ માણસને શાંતિ આપે છે, ભોગ નહીં પણ યોગ જ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો ઘટે એમ સમજાવા પછી તે પુત્ર પુરુને પુનઃ યૌવન આપી વૃદ્ધાવસ્થા લઈ લે છે અને પુરુનો રાજયાભિષેક કરી સંન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ કરે છે. દરમિયાન દેવયાની કોઈ જીવલેણ વ્યાધિની શિકાર થાય છે. તેનો વ્યાધિ પોતે લઈ લેશે એવા શર્મિષ્ઠાના સંકલ્પથી તે રોગમુક્ત થાય છે.

અંતિમ પ્રકરણનું શીર્ષક છે ‘પ્રયાણ’. મુખ્ય પાત્રોને લેખકે અહીં પુનઃ એકઠાં કર્યા છે. યયાતિ અને દેવયાની સ્વજનોની વિદાય લઈ વનમાં પ્રયાણ કરે છે. એ જ દિવસે સાંજે શર્મિષ્ઠા, ક્ય અને શુકાચાર્ય પણ એ ઐતિહાસિક ભૂમિની વિદાય લે છે.

ક્ય, દેવયાની અને શુકાચાર્ય પ્રથમ પ્રકરણમાં છે અને અંતિમ પ્રકરણમાં પણ હાજર છે. વચ્ચેનાં પ્રકરણોમાં શર્મિષ્ઠા અને યયાતિ મહત્વનાં પાત્રો છે. યયાતિનો પ્રવેશ બારમા પ્રકરણથી થાય છે. ક્ય સાથેની દેવયાનીની મુખ્ય કથા દસમા પ્રકરણમાં પૂરી થાય છે. એ પછી કથામાં બેત્રણ વાર ક્ય દષ્ટિગોચર થાય છે; પણ કથાપ્રવાહમાં પછી તેની મહત્વની ભૂમિકા રહેતી નથી. ક્ય, યયાતિ અને શુકાચાર્ય નવલકથાનાં મહત્વનાં પુરુષપાત્રો છે તો દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા મહત્વનાં સ્ત્રીપાત્રો. પુરુષપાત્રોમાં યયાતિ કથાનો નાયક છે. સ્ત્રીપાત્રોમાં દેવયાની નાયિકા હોવા છતાં લેખકનો પક્ષપાત શર્મિષ્ઠા પ્રત્યે વધુ જોવા મળે છે. પોતાની બંને પત્નીનો પૈકી પોતાને કઈ વધુ પ્રિય છે એ નક્કી કરવું જેવું યયાતિ માટે મુશ્કેલ હતું તેમ નવલકથામાં બંને મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રો પૈકી કયું ચડિયાતું છે એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. અલબત્ત લેખકને શર્મિષ્ઠા પ્રત્યે કૃષ્ણી લાગણી (soft corner) છે એ જણાઈ આવે છે. ‘કલહ’ દરમિયાન તે સખી દેવયાની સાથે દુર્ધર્મવહાર કરે છે એ એકમાત્ર અપવાદને બાદ કરતાં બાકીના બધા પ્રસંગોમાં તે દેવયાનીથી ચડિયાતી પુરવાર થાય છે. લેખક, યયાતિની જેમ ભાવકને પણ તેને માટે વધારે કૃષ્ણી લાગણી થવી સ્વાભાવિક છે.

ક્ય-દેવયાની-યયાતિની આ કથાનું શીર્ષક ‘કાયાકલ્પ’ લેખકે કેમ રાખ્યું એવો

પ્રશ્ન કોઈને થઈ શકે. આમ તો કૃતિના ૨૯મા પ્રકરણનું શીર્ષક પણ ‘કાયાકલ્પ’ છે અને એ પ્રકરણમાં કાયાકલ્પનો પ્રયોગ વર્ણવાયો છે. એ પ્રકરણમાં બે વાર કાયાકલ્પનો પ્રયોગ થાય છે. યયાતિ પુત્ર પુરુનું યૌવન ગ્રહણ કરે છે તે વખતે અને પુત્રને તેનું યૌવન પાછું આપી પોતે વૃદ્ધત્વ પુનઃ અંગીકાર કરે છે એ વખતે. આ પ્રકરણમાં એ બંને પ્રસંગો વર્ણવાયા છે. કથાનાયક યયાતિના જીવનની એ બંને મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ છે એમાં શંકા નહીં. પચીસમા પ્રકરણમાં શુકાચાર્યના શાપનું નિરૂપણ કર્યા પછી છઠ્ઠીસમા પ્રકરણમાં તેઓ શાપનિવારણ અર્થે કાયાકલ્પનો ઉપાય બતાવે છે.

કૃતિમાં યયાતિનો કાયાકલ્પ બે વાર થાય છે; અલબત્ત બંને વાર શારીરિક કાયાકલ્પ થાય છે પરંતુ બીજી વારનો કાયાકલ્પ થતાં પૂર્વે તેનો માનસિક કાયાકલ્પ પણ થાય છે. કથામાં બીજો માનસિક કાયાકલ્પ નાયિકા દેવયાનીનો થાય છે. ૨૭મા પ્રકરણ ‘જયોતિ’માં તે શર્મિષ્ઠાના પ્રત્યાઘાત જાણવા પતિની પાછળ ચૂપચાપ જાય છે. પતિ સાથેની શર્મિષ્ઠાની વાતચીત સાંભળી તેના પ્રત્યેનાં તેનાં પૂર્વગ્રહ, કટુતા, દુર્ભાવ દૂર થાય છે. તે પતિને કહે છે – મારો માનસિક અથવા આત્મિક કાયાકલ્પ થઈ ગયો. આ રીતે આ કથામાં નાયકનો શારીરિક અને માનસિક તથા નાયિકાનો માનસિક કે આત્મિક કાયાકલ્પ થાય છે અને એ કાયાકલ્પ તેમના બંનેના જીવનમાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત છે તેથી સમગ્ર કથામાં કાયાકલ્પ અંતિમ ભાગમાં જ થતો હોવા છતાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોઈ શીર્ષક સાર્થક, સંક્ષિપ્ત, સમુચિત અને આકર્ષક છે.

લેખકની ભાષાશૈલી કથાવસ્તુને અનુરૂપ શિષ્ટ, સંસ્કારી છે. પાત્રો-પ્રસંગોનાં વર્ણનો સંક્ષિપ્ત પણ સૂચક છે. એક વાક્યના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કથાનો પ્રારંભ કર્યા પછી બીજા પરિચ્છેદમાં લેખક સંઘ્યા સમયનું સુભગ વર્ણન આ શબ્દોમાં કરે છે : ‘સૂર્યાસ્તિ થવાની તૈયારી હતી. મૃતપ્રાય દંશ્યમાં દેખાતો સૂર્ય જાણે કે સંજીવનીની પ્રાપ્તિ માટે દૂરના દેશમાં; ક્ષિતિજની પેલે પાર પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો. એ કેટલો બધો શાંત, ધીરગંભીર છતાં ઉત્સાહી દેખાતો હતો !’ (પૃ. ૩).

પ્રકૃતિવર્ણનોમાં અહીં દેખાય છે એવા વૃત્તિમય ભાવાભાસ (Pathetic falacy) અવારનવાર જોવા મળે છે. સાતમા પ્રકરણના આરંભે આવતું સૂર્યાસ્તિનું વર્ણન પણ આ પ્રકારનું છે. શુકાચાર્યના શાપથી એકાએક વૃદ્ધ થઈ ગયેલા યયાતિનું વર્ણન જોઈએ : ‘એમના શરીરની શક્તિ ઘટી ગઈ, કાંતિ અદશ્ય થઈ, આંખની જયોતિ મંદ પડી ગઈ, દંતાવલિ દેખાતી બંધ થઈ, કમર વળી ગઈ, શરીરે કરચલી પડી ગઈ, અને એમના કેશની કાળાશ તદ્દન મટી ગઈ. યૌવનનો નાદ, ઉન્માદ કે તરવરાટ એકદમ શાંત થઈ ગયો અને એને ઠેકાણે વૃદ્ધાવસ્થાની સુસ્તી, જડતા ને થકાવટ નસેનસમાં ફરી વળી.’ (પૃ. ૨૦૧-૨).

પાત્રોનાં આવાં વર્ણનો પ્રમાણમાં ઓછાં મળે છે. બંને પ્રમુખ સ્ત્રીપાત્રોના સૌન્દર્યના નિર્દેશ સાંપડે છે, પણ તેનાં વર્ણનો નથી મળતાં. પાત્રોની પેઠે સજકે પણ સંયમનો માર્ગ અપનાવ્યો હોઈ તેઓ રસસાગરની પાળ ઓળંગતા નથી. હા, માંગલ્યના માહાત્મ્યમાં જરૂર જણાય તો ઔચિત્યનો ઉંબરો ઓળંગતા તેમને તકલીફ થતી નથી. મૂળ કથામાં

તથા તેના પર આધારિત ઉપર્યુક્ત કૃતિઓમાં પ્રમુખ પાત્રોનું જે આલેખન થયું છે તેના કરતાં લેખક તેમને વધુ ઉદાત્ત આલેખે છે. પૌરાણિક પાત્રોનું ગુજરાતીકરણ કે પ્રાકૃતીકરણ એ જેમ પ્રેમાનંદની મર્યાદા છે તેમ પૌરાણિક પાત્રોનું ઉદાત્તીકરણ યોગેશ્વરજીની મર્યાદા લાગે છે. એમાંય શર્મિષ્ઠા જેવી દાનવકન્યાના પાત્રને તો તેમણે અતિ માનવીય, દેવી બનાવી દીધું છે. ‘કલહ’ વેળાનું તેનું વર્તન અલબત્ત તેના પાત્રાલેખન સાથે બંધબેસતું નથી. ક્ય, દેવયાની, શુક્રાર્ય અને યયાતિ જેવાં પાત્રો પણ મૂળ કરતાં તો વધુ ઉમદા દર્શાવાયાં છે. પોતે માંગલ્ય ગ્રંથાવલિ માટે આ કૃતિ સર્જી રહ્યા છે એની સભાનતા પણ સંભવતઃ આવા વલણ માટે જવાબદાર હોઈ શકે.

લેખકની આ આરંભિકકાળની કૃતિમાં ભાષાશુદ્ધિની સમસ્યા પણ જોવા મળે છે. શર્મિષ્ઠા ક્ય આગળ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે તેનો ઈન્કાર કરતાં ક્ય કહે છે : ‘તારો એ મનોરથ નથી પૂરો થાય તેમ. એ સંબંધી સહેજ પણ શંકા ના રાખતી. હું તારો જીવનસાથી બની શકવાનો ને તારી માળાનો સ્વીકાર મારાથી નથી થઈ શકવાનો... તારા પ્રત્યે મને કદી પણ બૂરો ભાવ નથી પેદા થયો.’ (પૃ. ૪૨). આ વાક્યોમાં ‘નથી’ પદ યોગ્ય સ્થાને નથી મુકાયું, પરિણામે વાક્યરચના શિથિલ લાગે છે. આ પૌરાણિક પરિવેશવાળી કૃતિમાં ‘બૂરો’ શબ્દ પણ સમુચિત લાગતો નથી. પૃ. ૮ પર ‘ધરાતા’ને બદલે ‘ધધતા’ અને પૃ. ૩૪ પર ‘યોગ્યતા’ને બદલે ‘યોજના’નો અનુચિત પ્રયોગ રસક્ષતિ કરનારો નીવડે છે. ‘અહીં’ શબ્દ સમગ્ર કૃતિમાં ‘અહિ’ તરીકે છપાયો છે ! ‘મમતા’ શબ્દ પણ સર્વત્ર સુભગ રીતે પ્રયોજાયો નથી. પૃ. ૨૫૧ પર દેવયાનીની ઉક્તિમાં ‘મારું અંતર આનંદથી અલ્પિવિત બની ગયું છે’માં ‘અલ્પિવિત’ પ્રયોગ દૂષિત લાગે છે.

પૂર્ણરીડરના અનવધાનને કારણે અનેક શબ્દોની જોડણી ખોટી છપાઈ છે. આવી કેટલીક મર્યાદાઓને બાદ કરતાં ક્ય-દેવયાનીની કથાને માંગલ્યદર્શી અભિગમથી દેવ-દાનવો વચ્ચે સંવાદિતા સાધવાની શુભભાવનાથી નિરૂપવાનો યોગેશ્વરજીનો પ્રયાસ નોંધપાત્ર તો છે. આ પ્રસિદ્ધ કથાનાં અનેક પરિમાણો છે. કાન્ત, મુનશી, ટાગોર વગેરેએ એમાંથી એકાદ પરિમાણને જ પોતપોતાની સર્જકતાથી આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સમર્થ પૂર્વસૂરિઓથી ઉફરા ચાલી યોગેશ્વરજીએ પોતાની આગવી કેડી કંડારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મંગલ ભાવનાનું મધુર મનોહર ગાન કરવાનો તેમનો આ ઉપક્રમ ઉલ્લેખનીય તો છે જ.

સ્વાતંત્ર્યના સાત દાયકાના કચ્છને સાયવી લેવાનો
એક સંશોધિત દસ્તાવેજી પ્રયાસ

પરીક્ષિત જોશી

[કચ્છ : ૭ દાયકાનાં ૭૦ સીમાચિહ્ન (સને ૧૯૪૭થી ૨૦૧૭), સંજય પી. ઠાકર, પ્રકાશક : પરાશર સંજયભાઈ ઠાકર : બી-૧, પ્લોટ નં. ૧૭૨, આઈયાનગર, મુન્દ્રા રોડ, ભુજ-કચ્છ ૩૭૦૦૦૧, પહેલી આવૃત્તિ ૨૦૧૮, પૃષ્ઠ : ૨૨૪, કિંમત : રૂ. ૩૦૦]

૧ ૯૪૭થી ૨૦૧૭. કાળખંડના સાત દાયકા. આઝાદીના સૂર્યોદય પછીના સિત્તેર વર્ષોમાં કચ્છે એની એક નવી, અલગ ઓળખ ઊભી કરી છે. સાંસ્કૃતિક સ્તરે જ માત્ર જેની હાજરી દેખાતી એ કચ્છ હવે આર્થિક વિકાસના મામલે પણ હરણફાળ ભરી રહ્યું છે. આમ તો કચ્છના ઇતિહાસ વિશે અનેકવિધ પુસ્તકો છે અને થઈ રહ્યાં છે. ભૂતકાળનું કચ્છ આજેય સંશોધન માટે સંશોધકોનો એક મહત્વનો વિષય રહ્યો છે. આઝાદીકાળ પછીના સાત દાયકા વિશેની ઘટનાઓને સાયવી લેતું આ સંશોધિત પુસ્તક કચ્છના દસ્તાવેજીકરણનો એક ઉત્તમ પ્રયાસ છે. મૂળમાં આ લેખમાળા કચ્છના લોકપ્રિય દૈનિક ‘કચ્છમિત્ર’ના ૭૦મા જન્મદિવસ નિમિત્તે સતત ૭૦ અઠવાડિયા સુધી પ્રગટ કરવાનું આયોજન હતું. જોકે પછી એમાં ઉમેરો થતાં ૮૨ અઠવાડિયા સુધી આ લેખશ્રેણી નિમિત્તે કચ્છકથા ચાલી. પછી એનું ગ્રંથાકારે દસ્તાવેજીકરણ થયું એ આ પુસ્તક.

કચ્છ-વરતમાન વિશે સંશોધન અને લેખનની પડકારરૂપ જવાબદારી ઉપાડનારા યુવા સંશોધક લેખકશ્રી સંજય ઠાકરના નામે કચ્છના ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ, કલાસાહિત્ય-શિક્ષણ, જીવનચરિત્ર જેવા અનેકવિધ વિષયે લગભગ ૨૦૦૦ ઉપરાંત પ્રકાશિત લેખો બોલે છે. સાગમટે સાપ્તિક કતારલેખન સાથે એમના ત્રણ પુસ્તક પ્રગટ થયાં છે : બે દાયકાની દાસ્તાન (કચ્છનું ઘટનાચક્ર : ૧૯૮૦થી ૨૦૦૮), કચ્છની શતાબ્દી પ્રતિભાઓ (૨૦૧૦) અને શબ્દોને સંગાથે : ગૌતમ જોશીના સાહિત્યનો અભ્યાસ (૨૦૧૮). કચ્છના છેલ્લાં સાત દાયકાની આ સફરને સાયવી લેવાનો મૂળ વિચાર પણ સંજયભાઈનો જ હતો અને એ શ્રમસાધ્ય કાર્ય એમણે સુપેરે પાર પણ પાડ્યું.

‘પુસ્તકમાં કચ્છનો વર્તમાન ઇતિહાસ પણ નોંધાયો છે અને તેની વિકાસ પ્રક્રિયા પણ જોવા મળે છે એટલે આ પુસ્તક આપોઆપ સ્વાતંત્ર્યોત્તર કચ્છના વિકાસદર્શનનું દસ્તાવેજીકરણ બની જાય છે’ એવી શ્રી હરેશ ધોળકિયા (પ્રસ્તાવના, પા. ૫)ની વાત પુસ્તકના પાનેપાનાથી પસાર થતાં સાચી ઠરે છે. ‘લેખક આ ઘટનાઓને સીમાચિહ્નો શા

માટે કહે છે' એવો પ્રશ્ન કરી, પછી એનો જવાબ આપવા સાથે હરેશભાઈએ સંજયભાઈએ કરેલા આ સંશોધનાત્મક કાર્યની એક નવી વ્યાખ્યા કરી આપી છે.

કચ્છમિત્રના જન્મદિન ૨૦મી જુલાઈ ૨૦૧૬થી ૧૬મી મે ૨૦૧૮ સુધી ૮૨ હપ્તામાં આલેખાયેલી આ કુલ ૭૫ સીમાચિહ્નરૂપ ઘટનાઓમાં અહીં વિકાસના વળાંકો, સિદ્ધિના સાર્વજનિક સોપાનો, કલ્યાણકારી કદમો અને પ્રજાકીય પ્રેરક પ્રસંગોની વાત માંડી છે. ૧૯૪૭થી ૨૦૧૭ સુધીના સમયગાળામાં સૌથી અગત્યનું સીમાચિહ્ન હોય તો એ કચ્છનું ભારતીય સંઘમાં ભળવું. (પા. ૬) એક રીતે કચ્છ માટે એ શુભ સોપાન હતું. કચ્છનું ક વર્ગનું રાજ્ય બનવું, ૧૯૫૬માં કચ્છનો દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યમાં સમાવેશ અને છેલ્લે ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના સાથે (૨૦૧૧ની વસતી ગણતરી અને સીમાંકન મુજબ) એના સૌથી મોટા જિલ્લા તરીકે કચ્છની કક્ષા અને ભૂમિકા બેય બદલાતાં રહ્યાં છે.

એવી જ રીતે અનેકવિધ કચ્છીઓએ પોતાનું હીર દેશ અને દુનિયામાં બતાવ્યું છે. માત્ર રાજનીતિની જ વાત કરીએ તો જે કચ્છીઓ સૌ પહેલીવાર સત્તાના કેન્દ્ર સુધી પહોંચ્યા છે કે પોંખાયા છે એમાં એમ.સી. યાગલા, દિનેશભાઈ ત્રિવેદી, સુરેશભાઈ મહેતા, કુંદનલાલ ધોળકિયા, ધીરુભાઈ શાહ, પ્રેમજીભાઈ ભવાનજી ઠક્કર, પુષ્પદાન ગઢવી, ચંદ્રિકાબહેન કેનિયા, ઉષાબહેન ઠક્કર, જાગૃતિબહેન શાહ, ત્રિલોચનાબહેન ધોળકિયા જેવા નામો મુખ્ય છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાના કાર્યને લીધે પદ્મ પુરસ્કારો મેળવાનારાઓમાં કચ્છીઓમાં પ્રા. જશવંતરાય જયંતીલાલ અંજારિયા, દાદા દુઃખાયલ, કલ્યાણજી-આણંદજી, ગોવિંદજી ચતુર્ભુજ શ્રોફ, કરમશીભાઈ જેઠાભાઈ સૌમેયા અને ડો. રવીન્દ્ર સિંઘ બિષ્ટ જેવા મહાનુભાવો સામેલ છે. ૧૯૬૫ના યુદ્ધમાં પોતાની વીરતા બતાવનાર તત્કાલીન કલેક્ટર એસ. જે. કોહેલ્કો અને એમના સાથીદાર એવા સાત કચ્છી સપૂતોને પદ્મશ્રી સન્માન પણ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

છેલ્લાં સાત દાયકામાં કચ્છની ધરતી જેની સાક્ષી છે એવી સારી-નરસી અનેક ઘટનાઓ બની ચૂકી છે. નર્મદા નીરનું કચ્છમાં અવતરણ, કચ્છ ડેરી, અભયારણ્યો, કચ્છ યુનિવર્સિટી, લાલન કોલેજ, તોલાણી શિક્ષણ સંકુલ, આકાશવાણી, સંગ્રહાલયો, સહજાનંદ ટ્રસ્ટ, મહાબંદર કંડલા, કંડલા ફ્રી ટ્રેડ ઝોન, ઈફકો, મુન્દ્રા અદાણી બંદર, સેઝ, સુરજબારી પુલ, ભુજ-અમદાવાદ રેલવે, પાનધ્રો વીજમથક, એશિયાનું સૌથી ધનાઢ્ય ગામ માધાપર અને હવે રણોત્સવ પણ આ સંદર્ભમાં કચ્છને એક નવું પરિમાણ અને પરિણામ બક્ષે છે. ૧૯૬૮નો કચ્છ સત્યાગ્રહ, વિશ્વ કચ્છી પરિષદ, કચ્છી નવનિર્માણ અભિયાન ઈત્યાદિ કચ્છી મિજાજના પરિચાયક છે. તો ૧૯૫૬નો ધરતીકંપ અને નવા અંજારનું નવસર્જન તથા ૨૦૦૧નો ધરતીકંપ અને પછીના નવનિર્માણ દ્વારા તો વિશ્વને પણ 'ફિનિક્સ' જેવી શૂન્યમાંથી સર્જન કરતી કચ્છી પ્રજાના ખમીરનો પરિચય થયો.

કુલ ૨૨૪ પાનાના ફલક પર કુલ ૭૫ પ્રકરણમાં ફેલાયેલા આ કચ્છકથાના પુસ્તકમાં જે તે સીમાચિહ્નને તેની મહત્તા કે અગત્યતાને ધ્યાને લઈને પ્રસ્તુત કરવાને બદલે લેખકે

સીમાચિહ્નરૂપ ઘટનાને તારીખ, માસ અને વર્ષના ચઢતા ક્રમમાં રજૂ કર્યું છે. એમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ઉલ્લેખો પણ છે. જેમકે, ગુજરાતના સર્વપ્રથમ હેરિટેજ વિલેજનો દરજ્જો અબડાસા તાલુકાના તેરા ગામને મળ્યો છે. કલા સંસ્કૃતિની ધરોહરને સાચવીને બેઠેલું તેરા ગામનું નામ ત્રણ તળાવો ‘ત્રે તરા’ : ચતાસર, છતાસર અને સુમરાસર પરથી ઉતરી આવ્યાનું પણ એક અનુમાન છે. (પા. ૧૮૮) કચ્છના કોઈ ગામમાં જૂના વખતનો ગુરુદ્વારા જોવા મળતો નથી પરંતુ લખપતમાં શીખ ધર્મના સ્થાપક ગુરુ નાનક સાહેબના મોટા પુત્ર શ્રીચંદજી મહારાજે પોતાના ઉદાસીન સંપ્રદાયનું પ્રવર્તન કર્યું હતું તેનો લગભગ સવા પાંચ સદી જૂનો ગુરુદ્વારા છે. (૧૮૩) ગુરુ નાનકદેવ પોતે જ બે વાર અહીં પધારી ચૂક્યાં હતાં. જનભાગીદારીથી પુનઃ સ્થાપન થયેલા આ ગુરુદ્વારને ૨૦૦૫માં યુનેસ્કો એશિયા પેસિફિક હેરિટેજ કન્ઝર્વેશન એવોર્ડ મળ્યો હતો. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા (૧૮૫૭-૧૯૩૦)ના જિનિવા ખાતે સચવાયેલા અસ્થિકુંભને તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી માંડવી ખાતે લઈ આવ્યા અને લંડનના ઈન્ડિયા હાઉસની પ્રતિકૃતિ જેવા મકાનમાં કાંતિતીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. (પા. ૨૦૩)

સિંધી ભાષાના રાષ્ટ્રકવિ, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની દાદા હુંદરાજ લીલારામ માણેક ઉર્ફે દાદ દુઃખાલય સિંધી ભાષાના રાષ્ટ્રીય શાયર તરીકે જાણીતા છે. જેમને ૧૯૮૩માં પદ્મશ્રી સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું. (પા. ૨૨૧) સાહિત્યિક સામયિકોમાં સુવર્ણ પૃષ્ઠ એવું કચ્છ કલામ માસિક માવજીભાઈ કેશવજી સાવલા (૧૯૩૦-૨૦૧૫)એ ૧૯૭૩માં માસિક પત્ર તરીકે શરૂ કર્યું પછી વચ્ચે ત્રૈમાસિક તરીકે ચાલ્યું અને ૧૯૮૪માં બંધ પડ્યું. જો કે તેના કુલ ૭૨ અંકોનું ડિજિટલ રૂપાંતરણ કરીને સાચવી લેવાયા છે. ‘કચ્છી ભાષા સાહિત્ય અને કચ્છ વિદ્યાનું ત્રૈમાસિક’ છેવટે ‘સાહિત્ય ચિંતન સંશોધનનું સામયિક’ બની રહ્યું. (પા. ૧૧૦) એક દાયકાના ટૂંકા સમયગાળામાં પણ એક સામયિક ભાષા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની કેવી અને કેટલી સેવા કરી શકે એ જોવું હોય તો કચ્છ કલામ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરૂ પાડે છે. કચ્છની વાત હોય અને દાબેલીનો સ્વાદ ન આવે તો વાત અધૂરી ગણાય. માંડવીના મોહન ભા બાવાએ બટાકા-પાઉં પ્રત્યેની પ્રીતિ અને મસાલેદાર સ્વાદના સહારે અનાયાસે જે ભેટ ધરી એ કચ્છી દાબેલી. (પા. ૬૬) આ અને આવી અનેક અવનવી વાતોને કચ્છીયત સાથે સાંકળીને મૂકી આપનારા સંજયભાઈની કલમે હજુ કચ્છ વિશે, કચ્છની કળાસંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય વિશે રસપ્રદ લખાણો થતાં રહે એવી શુભેચ્છાઓ. સંજયભાઈને મોકળું મેદાન અને અત્યંત આવશ્યક એવું પીઠબળ આપનારા કચ્છમિત્રના સંવાહકોને પણ વંદન અને અભિનંદન.

શૂદ્રોનું સત્ય : 'શૂદ્રપર્વ' | નટભાઈ પરમાર

['શૂદ્રપર્વ' (શૂદ્રત્વલક્ષી પુરાણકથાઓ); લેખક : પ્રવીણ ગઢવી; પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિસ્થાન : ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, 'પ્રકંપ' - ૭ દુર્ગાકૃપા સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાસે, ચાંદખેડા-અમદાવાદ-૩૮૨૪૨૪, પૃષ્ઠ - ૧૭૦, મૂલ્ય - રૂ. ૨૦૦.]

દાનવોની કોઈ ગાથા સંભળાવો,
રામ-સીતાની કથા મેં સાંભળી છે!

ભાવનગરના કવિ મુકેશ બોરીયાને જ નહિ આપણને પણ થાય છે કે, દેવ-દેવીઓ અને રાજાઓ-ઋષિઓની કથાઓ તો બહુ સાંભળી, હવે કોઈ શૂદ્રો-દાનવો-અસુરોની કથા પણ સંભળાવે!

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના ઈતિહાસમાં સૌ પ્રથમવાર, શૂદ્રોની કથા આપણને સંભળાવવાનો પડકાર ઉપાડી લીધો છે, 'સવાયા દલિત' એવા અગ્રીમ સર્જક, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ, માનવવાદને વરેલા રેશનાલિસ્ટ પ્રવીણ ગઢવીએ એમના અનોખા વાર્તાસંગ્રહ 'શૂદ્રપર્વ' થકી.

પુરાણો-વેદો, પુરાણકથાઓમાં નિરૂપાયેલા પ્રસંગોને તંતોતંત અનુસરીને, તેનાં પરિવેશ, પાત્રો ઘટનાઓને યથાતથ-અકબંધ જાળવીને, પુરાણકથાઓ કહેવાને પ્રયોજાયેલી તેવી જ સંસ્કૃતપ્રચુર ગુજરાતી ભાષાને પ્રયોજીને, આ કથાઓને શોષિત શૂદ્રોના દષ્ટિકોણથી તપાસવાનો આશય 'શૂદ્રપર્વ' દ્વારા પ્રવીણ ગઢવીએ સેવ્યો છે.

ભારોભાર સર્જકતા અને ઉવેખાયેલાઓ પ્રતિની પૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતા વિના આ ન સંભવે.

પુરાણકથામાંની કોઈ કથા જો કપોળકલ્પિત કે ગળે ન ઉતરે એવી જણાય તો, મૂળ કથાનકને જેમ છે તેમ સાચવીને, તેને પ્રતીતિજનક ને સાચી લાગે તે રીતે વિકસાવવાનો પ્રયાસ પણ અહીં વાર્તાકાર પ્રવીણ ગઢવી કરે છે.

પુરાણકથામાંની કોઈ કથાના પ્રસ્થાપિત કે રૂઢ થઈ ગયેલા અને શૂદ્રોને હાડોહાડ અન્યાયકારી એવા અર્થો સામે નવા અર્થો શોધવાનું સંશોધનકાર્ય પણ અહીં વાર્તાકાર કરે છે. ચાતુર્વર્ણપ્રથાને કારણે જ્યારે ઠેરઠેર શૂદ્રોના જ દોષ જોવામાં આવે છે ત્યારે વાર્તાકાર પુનઃનિરીક્ષણ અને પુનઃવિચાર પણ રજૂ કરે છે.

શૂદ્રોના પક્ષધર બનીને 'શૂદ્રપર્વ'ની વાર્તાઓ પ્રયોજી રહેલા પ્રવીણ ગઢવી આ પુરાણકથાઓમાં જ્યાં ચમત્કારની વાત આવે છે ત્યાં અસંમત થતા પણ અચકાતા નથી! કથાઓમાં ક્યાંક 'અંધકારમાં દીપક' સમું, 'આર્ય-અનાર્ય ભાઈ-ભાઈ' કે 'આર્ય-અનાર્ય એક સમાન' સમું 'અજવાળું' જો ભાળે છે તો તેનીય ઉમળકાભરી નોંધ લેવાનું તેઓ ચૂકતા નથી.

ઋષિ વશિષ્ઠની પત્ની અક્ષમાલા શૂદ્ર હતી, પરાશર મુનિએ બાર વર્ષની અનાર્ય

કન્યા મત્સ્યગંધા સાથે નિયોગ (સંભોગ) કરેલો, એ જ મત્સ્યગંધાનો સત્યવતી નામ આપી આર્ય રાજા શંતનુએ ઉપભોગ કરેલો, વિશ્વામિત્ર ઋષિએ હિમાલયની આદિમ તિર્યકનયન જાતિની કન્યાનું હરણ કરેલું, આર્ય ધર્મધ્વજ રાજાની પુત્રી તુલસી અનાર્ય શંખચૂડ (દંભાસુરના પુત્ર)ને પરણી હતી, વેદની કેટલીક ઋચાઓ કવશઐલુષ જેવા શૂદ્ર ઋષિએ રચી છે, બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ઋષિ જાબાલિએ શૂદ્ર શંબૂકને વેદ ભણાવ્યા હતા, ઉગ્રસેન રાજાની રાણી પવનરેખાએ એના અસુર (શૂદ્ર) સેવક દમલિકને ભોગવ્યો-તેનો પુત્ર તે કંસ, સ્વયં ઈન્દ્ર પણ અસુરની કન્યા પૌલોમી શયિ ઈન્દ્રાણીને વર્યા હતા, કૌશલનરેશ પ્રસેનજિતની પુત્રી કુરંગી ચાંડાળ યુવકને (દિલ દઈ દેતાં) પરણી હતી, આર્ય રાજકુમાર અવંતિવર્ધન ચાંડાળપુત્રી સુરતમંજરીને પરણ્યા હતા, અરે... ખુદ ભગવાન શિવ આર્ય નહોતા, અનાર્ય હતા!

વાર્તાકાર પુરાણકથાઓમાંના જ આ અને આવા અનેક બિન્દુઓને શોધીને, તેને શૂદ્રોના પક્ષે રહી તપાસવાનો, અભ્યાસ માંગી લેતો પ્રયાસ પૂરી તાર્કિકતા અને તાકાત સાથે કરે છે. ‘શૂદ્રપર્વ’ની એક એક વાર્તાને વાર્તાકારે પુરાણકથાના સંદર્ભોનો જ આધાર લઈને વિકસાવી છે, વિસ્તારી છે.

પુરાણકથાઓમાં સૌલિડ મેલોડ્રામા છે, તે જ્યારે પ્રવીણ ગઢવી જેવા સમર્થ અને પ્રતિભદ્ર સર્જકના હાથે ચડે છે ત્યારે તેઓ ક્યારેક મૂળકથાને અતિક્રમી જઈને, તેને એક નવી ઊંચાઈ-નવું પરિમાણ આપતા પણ જોવાય છે. કહેવાયેલી કથા ‘આમ નહિ પણ આમ હોવી જોઈએ’ એવી છૂટ પણ તેઓ અલબત્ત, લઈ જ લે છે! શૂદ્રોને ન્યાય નથી મળતો એમ માલૂમ પડે છે ત્યાં તેઓ સંશય પણ વ્યક્ત કરે છે! વાર્તાકાર મૂળ કથાને Twist કરતાં હોય એવું પણ લાગે! ધર્માધારિત વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે શૂદ્રોનું સત્ય, બળ યા છળપૂર્વક જો દબાવી યા છુપાવી દેવાયું છે, એવો સંશય જાગે તો વાર્તાકાર જે તે કથાના ઉત્ખનનકાર્યમાં પણ જોતરાય છે! ને તે પછી પોતે શૂદ્રોની વાચા બનીને પ્રગટે છે.

પુરાણોમાં જ્યાં શૂદ્રોની વ્યથાને ન્યાય મળ્યો છે, વાચા મળી છે ત્યાં તેની વાતો તો વાર્તાકાર કરે જ છે કિન્તુ કથાના કોઈ મુકામ-કોઈ બિન્દુ પર શૂદ્રોનો પક્ષ રજૂ નથી થયો, એમ લાગે ત્યારે વાર્તાકાર એવી કથાના નવસંસ્કરણ સુધી પણ જાય છે!

અહીં આપણે ‘Who Were The Shudras?’ (‘શૂદ્રો કોણ હતા?’) ‘The Riddle of Ram and Krishna’ (‘રામ અને કૃષ્ણના કોયડાઓ’), ‘The Untouchables : Who Were They And Why They Became Untouchables?’ (અસ્પૃશ્યો : તેઓ કોણ હતા અને શાથી અસ્પૃશ્યો કહેવાયા?’), ‘Riddles in Hinduism’ (‘હિન્દુત્વના કોયડાઓ’), ‘The Annihilation of Caste’ (‘ઉચ્છેદ’) જેવાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રચિત ગ્રંથો અને તેમાં તેમણે વ્યક્ત કરેલા વિચારોને પણ જોવા પડશે.

ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું : ‘ઋગ્વેદના પુરુષસુક્તમાં શૂદ્રોને બ્રહ્માના પગમાંથી પેદા થયેલા કથ્થા છે ને ‘મનુસ્મૃતિ’ તો શૂદ્રોનો રીતસરનો બહિષ્કાર જ કરે છે ને ત્યાં સુધી કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ શૂદ્ર રાજાના રાજ્યમાં ન રહેવું. મતલબ ત્યારે શૂદ્રો રાજાઓ પણ હતા! આની સામે ‘અથર્વવેદ’ (૧૮-૬૨-૧)માં બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રોને તેજ

(જ્ઞાન) મળે તેવી સ્તુતિ/પ્રાર્થના થઈ છે. આવો વિરોધાત્માસ કેમ?’

ડૉ. આંબેડકર આગળ લખે છે : ‘વેદો-પુરાણોને અપૌરુષેય (પુરુષોએ નહિ રચેલા તેવા) કહેવાયા છે, અન્ય મતે બ્રહ્મા અને સ્મૃતિના આધારે તે રચ્યા છે. ‘વિષ્ણુપુરાણ’ મુજબ બ્રહ્માના પૂર્વ મુખેથી ‘ઋગ્વેદ’, દક્ષિણ મુખેથી ‘યજુર્વેદ’, પશ્ચિમ મુખેથી ‘સામવેદ’ અને ઉત્તર મુખેથી ‘અથર્વવેદ’ નિપજ્યાં છે. હવે આમાં સાચું શું?’

ડૉ. આંબેડકર નિષ્કર્ષ પર આવતા લખે છે : ‘હિન્દુ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજ નહિ કિન્તુ એક વિશિષ્ટ વર્ગ કેન્દ્રમાં છે. ખરેખર તો માનવ-માનવ વચ્ચેના ભેદની વાત અભિમાનની નહિ પણ શરમની વાત ગણાય. શૂદ્રપણાને/અસ્પૃશ્યતાને ધર્મોનો આધાર છે, માટે મારે એ ગ્રંથોમાં ઊંડા ઉત્તરવું પડ્યું છે ને ડૂબકી મારીને સત્ય શોધવું પડ્યું છે. ધર્મના ઠેકેદારોનો રોષ વહોરીને પણ મારે આ કામ હાથ પર લેવું પડ્યું છે.’

પ્રજ્ઞાપુરુષ ડૉ. આંબેડકરના વિચારવારસામાં ભારોભાર શ્રદ્ધા ધરાવતા વાર્તાકાર પ્રવીણ ગઢવી ‘શૂદ્રપર્વ’ દ્વારા ડૉ. આંબેડકરના આ આદર્શ-અધૂરા કાર્યને જ જાણે કે આગળ ધપાવે છે.

શૂદ્રો આર્યો જેવા જ જ્ઞાની હતા, બળ-શક્તિમાં આર્યોથી લેશમાત્ર ઉતરતા નહોતા તોયે ઠોકી બેસાડેલી પરંપરાઓએ તેમના જીવન યાતનામય બનાવી દીધેલાં. આર્યોથી ઘેરાયેલા શૂદ્રો સીમિત સુખોના જ ભોગી હતા. શાપ કે સજાથી કોઈ રાજવી કે ઋષિને શૂદ્ર થવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેઓએ મોતને વહાલું કર્યું છે, આવી તો અમાનવીય અને અસહ્ય હતી શૂદ્ર હોવાની સજા.

પુરાણકથાઓમાંના આ અને આવા અનેકાનેક પ્રસંગોને ‘શૂદ્રપર્વ’ના વાર્તાકાર પૂર્ણ શૂદ્રનિષ્ઠા સાથે આલેખે છે. વાર્તાકારે મૂળકથામાં સંક્ષિપ્તમાં પતાવી દેવાયેલી લાગતી શૂદ્રોની શૌર્યકથાઓને તથા વિસારે પાડી દેવાયેલી તેમની વિકલકથાઓને, આ શોષિત વર્ગના હિમાયતી બનીને પૂર્ણ સર્જકતા, કલ્પનાશીલતા અને પ્રતિબદ્ધતા દાખવીને વિસ્તારી છે.

શૂદ્ર મનાયેલાઓને ચાહે તે જ્ઞાની, દાની, શૂરવીર ને પરોપકારી હોય તોયે તેઓને આર્યનો - સવર્ણનો દરજ્જો અપાયો નથી ને તેમના માટે મનસ્વી રીતે ધર્મની આજ્ઞાઓ-અર્થો બદલવામાં આવ્યા છે, તેનું પ્રમાણ આપતી ત્રણ વાર્તાઓ છે, ‘શૂદ્રરાજ પૈજવન’, ‘અસ્પૃશ્ય જલ’ અને ‘શૂદ્ર જામાતા’.

શૂદ્ર રાજવી પૈજવનને ઋષિ વિશ્વામિત્રે આર્યસંસ્કાર આપી બ્રાહ્મણ બનાવ્યો હોવા છતાં, વાંકુ પડતાં તેઓ જ પૈજવનના પુત્ર સુદાસને શૂદ્ર જાહેર કરે છે! તેની કથા ‘શૂદ્રરાજ પૈજવનમાં કહેવાઈ છે. ‘અસ્પૃશ્ય જલ’ વાર્તામાં ભૂંડી ભૂખથી પીડાતા ઉષસ્થ ઋષિ શૂદ્ર મહાવતના અડદ અભડાઈ જવાના ભય વિના સ્વીકારે છે પણ તેનું પાણી પીતા નથી. ખુલાસામાં કહે છે : ‘ક્ષુધિતજનોની જાતિ એક જ છે, શું બ્રાહ્મણ-શું શૂદ્ર? કિન્તુ જળ તો પાણિયારે ચઢતા જ જાતિ પ્રાપ્ત કરે છે!’ તો વાર્તા ‘શૂદ્ર જામાતા’માં જામાતા (જમાઈ) શિવજી (ભગવાન શિવ) અનાર્ય (શૂદ્ર) હોવાને કારણે, સસરા રાજા દક્ષ દીકરી -

જમાઈ (શિવજી અને તેમના પત્ની સતી)ને પોતાના યજ્ઞમાં નિમંત્રણ આપવા રાજી નથી!

દેવો, રાજવીઓ, ઋષિઓને ‘શૂદ્ર’ થવાનું આવે છે ત્યારે તેમના શા હાલ થાય છે, તે વર્ણવતી બે વાર્તાઓ છે.

‘શૂદ્રત્વનો શાપ’માં ક્ષત્રિય રાજા વૈવસ્તના પુત્ર પૃષ્ઠને વશિષ્ઠ ઋષિએ ‘શૂદ્ર’નો શાપ આપ્યો છે. હવે પૃષ્ઠને શૂદ્ર/અસુર રૂપે ચાંડાળકર્મ કરવાનું છે. શાપથી ધ્રુજી ઉઠેલો પૃષ્ઠ ‘શું હવે મારા વંશજો અનંતકાળ શૂદ્ર બની રહેશે? શું મારે હવે દ્વિજવર્ણની સેવા કરવાની? શું મારે - એક ક્ષત્રિયે એટું જમવાનું? આના કરતા તો મોત સારું’ એમ વિચારતો - વિહવળ થઈ ઉઠેલો પૃષ્ઠ વનમાં લાગેલા દાવાનળને કુદરતનો મહાયજ્ઞ માની પોતાની જાતની તેમાં આહૂતિ આપીને શૂદ્રત્વના કલંકમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. તો વાર્તા ‘શૂદ્રત્વની પીડા’માં પુત્રી લક્ષ્મણાના કૃષ્ણના પુત્ર સામ્બ સાથેના લગ્નના બલરામના પ્રસ્તાવનો દુર્યોધન વિરોધ એ કારણે કરે છે કે કૃષ્ણ-બલરામ નીચી જાતિના ભરવાડ છે. દુર્યોધન આ કુળને પોતાના પાદત્રાણ (પગનાં જૂતાં) સમું ગણાવે છે! બીજા પ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણની થઈ રહેલી અગ્રપૂજાનો વિરોધ કરીને શિશુપાલ ગાલીપ્રદાનમાં કૃષ્ણને શૂદ્ર ભરવાડ ગણાવે છે. ગોપાલકો (યાદવો) હોવા છતાં એમને ‘શૂદ્ર ભરવાડ’ કહ્યા એટલે બલરામે દુર્યોધન સામે યુદ્ધ છડ્યું, કૃષ્ણે શિશુપાલનો શિરચ્છેદ કર્યો.

વાર્તાકાર એવો યક્ષપ્રશ્ન છોડી જાય છે કે, ‘...તો પછી જેઓ શૂદ્ર હતા, શૂદ્રત્વને કારણે મરણ જેવા જીવનને જીવી રહ્યા હતા, તેમની યાતના કેવી દારૂણ રહી હશે?’

વર્ણાશ્રમને પ્રતાપે શૂદ્ર નારીઓએ વેઠેલી વિપદાઓની ગાથા ‘મત્સ્યગંધા’ અને ‘નકતુંડીનો દોષ’માં જોવા મળે છે. રજસ્વાલાય નહોતી થઈ ત્યાં મુનિ પરાશરની અને યુવાનીમાં આર્ય રાજા શાંતનુની કામવાસનાનો ભોગ બનેલી મત્સ્યગંધા-સત્યવતી જીવનના અસ્તાંચળે દોમદોમ સાહ્યબી છોડીને રાજમહેલથી પોતાની જર્ણા ઝૂંપડી તરફ પ્રયાણ કરે છે. જિંદગીના હિસાબમાં તેના ખાતે શોષણ સિવાય કોઈ સિલક નથી. એના જવાબદાર હતા રાજવીઓ, ઋષિઓ અને જાતિવાદથી ગ્રસ્ત સમાજ. જ્યારે વાર્તા ‘નકતુંડીનો દોષ’માં રૂપવતી અસુરપુત્રી નકતુંડી સાથે પ્રેમનું નાટક કરી તેને ભોગવી જતા ઈન્દ્રપુત્ર જયંતના કુકર્મો કેન્દ્રમાં છે. નકતુંડી સાથે લગ્નની વાતે એ (જયંત)એમ કહીને હાથ અધર કરી દે છે કે ‘તું દાસી - હું સ્વામી, તું શૂદ્ર - હું સર્વણ, લગ્ન અસંભવ છે.’

બહુચર્ચિત શૂદ્રનાયકો એકલવ્ય અને શંબૂકની કથા જો આ વાર્તાસંગ્રહમાં ન હોય તો જ આશ્ચર્ય! વાર્તા ‘એકલવ્ય’માં એક અલગ જ એકલવ્ય જોવા મળે છે. મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું, પોતાનો સંઘર્ષ તો ૧૮ વર્ષ ચાલ્યો, એમ વિચારતા એકલવ્ય ક્ષિપ્રા કાંઠેની પર્ણકુટીમાં પુત્રી યાકૂને, ચિત્રપટની જેમ એક પછી એક યાદ આવી રહેલા સંસ્મરણો સંભળાવી રહ્યા છે. યુદ્ધના અંતે કૃષ્ણ અને એકલવ્ય બે જ જીવિત છે. એકલવ્યના મૂછ-દાઢી શ્વેત થઈ ચૂક્યા છે. અચાનક અનુયાયી શૂરવીર જર અશ્વ પર સવાર થઈને

આવી પહોંચ્યો છે. જરે હાંફતા-હાંફતા આપેલા સમાચાર સાંભળી એકલવ્ય ક્ષણાર્ધ આંખો મીંચી દે છે. સમાચાર જરે કૃષ્ણને હણ્યાના છે. યાકૂનો હાથ જરના હાથમાં સોંપી દે છે એકલવ્ય.

‘શંબૂક વધ’ના શંબૂકે મૃત્યુ પહેલા રાજા રામે આપેલી બચાવની તકમાં, વર્ણાશ્રમનો - જાતિવાદનો ભોગ બનેલ જગતના તમામ પીડિતોના આર્તનાદને વાચા આપી છે. શંબૂકના અંતિમ શબ્દો છે : ‘શૂદ્ર તરીકે જન્મ્યો તે મારો અપરાધ નથી. આકસ્મિક રીતે શ્રી રામ દશરથ કૌશલ્યાના પેટે જન્મ્યા એમ હું શૂદ્ર માતાના પેટે જન્મ્યો છું. હું મનુષ્ય છું.’

શૂદ્રોને ન્યાય મળ્યો હોય, આર્યોએ અનાર્યો (શૂદ્રો)ને પોતાના જ બંધુ-ભગિની ગણ્યા હોય, શૂદ્રોને પીડા આપીને ઋષિઓ - રાજન્યોએ પોતાની જ ભૂલ સમજાતાં પશ્ચાતાપ કર્યો હોય ને વર્ણાશ્રમપ્રથાને નકારી હોય એવી એથી વધુ કથાઓ ‘શૂદ્રપર્વ’માં મળે છે.

‘ચાંડાલમાં ભોજન’માં ચાંડાલ (શૂદ્ર) ઉત્પલહસ્તની પુત્રી સુરતમંજરીને પરણવાની જીદ સાથે આર્ય રાજા પાલકના પુત્ર અવંતિવર્ધને અન્ન-જળનો ત્યાગ કર્યો છે. પુત્રની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને રાજા પાલક પોતે ઉત્પલહસ્તના ચાંડાલ નિવાસે પહોંચ્યા છે. ‘સહસ્ર બ્રાહ્મણો મારા ચાંડાલવાસમાં બેસીને ભોજન લે’ તેવી પૂર્વશરત સાથે ઉત્પલહસ્ત પુત્રીનો હાથસોંપવા રાજી થાય છે ને એની ઈચ્છા મુજબ થાય પણ છે. જ્યારે ‘ત્રિશંકુ’માં આર્ય રાજકુમાર રૂપે અસુરી પ્રવૃત્તિઓને કારણે દેશનિકાલ પામી ચાંડાલ બનેલા ને સુધરી જતા પાછા આર્ય રાજકુમાર બનેલા સત્યવ્રતે સદેહે સ્વર્ગ જવા મહાયજ્ઞ યોજ્યો છે. બ્રાહ્મણો તોયે તેને શૂદ્ર જ ગણીને યજ્ઞવિધિ કરવાની ના ભણે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન - સત્ય લાધતા સત્યવ્રતે યજ્ઞો, પશુઓનું બલિદાન, બ્રહ્મભોજ નાબૂદ કરીને તે રાશિ (નાણાં) હવેથી ગરીબો, વિધવાઓ, અનાથો, અપંગોને સાચા જરૂરિયાતમંદો પાછળ ખર્ચવાનો નિર્ધાર કર્યો છે.

‘શૂદ્રને જ્ઞાન : મહાપાતક’માં બાણસૈયા પર સૂતેલા ભીષ્મ પાસે રાજનીતિના પાઠ શીખવા યુધિષ્ઠિર પહોંચ્યા છે. યુધિષ્ઠિરના ‘શૂદ્રોને જ્ઞાન અપાય ?’ એવા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં સીધો જવાબ આપવાને બદલે ભીષ્મે એક કથા સંભળાવીને તેના સારને ઉત્તર તરીકે ગ્રહણ કરવા કહ્યું છે. ભિષ્મે જે સાર તારવ્યો છે તે શૂદ્રોને અન્યાયકર્તા છે, જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ગ્રહણ કર્યો છે તે સાર શૂદ્રોને ન્યાયકર્તા છે ! એક જ કથા, ગ્રહણ જુદા જુદા !

વાર્તા ‘ભષકમાંસ દાન’માં લાગલગાટ દુષ્કાળને કારણે અત્યંત ક્ષુધાપીડિત એવા ઋષિ વિશ્વામિત્ર ભોજનાર્થે ચાંડાલવાસે પહોંચ્યા છે. ‘ઋષિ તમારાથી અમારું ભોજન (તેય શ્વાનનું ભોજન) ન ખવાય’ એવી ચાંડાલની દલીલ છતાં ‘તું તારો ઉપદેશ બંધ કર, તું એનો અધિકારી નથી. ધર્મ નહિ પણ જીવ બચાવતું તારું આ ભષકમાંસ દાન શ્રેષ્ઠ છે’ કહી ચાંડાલનું ભોજન ખાય છે. ચાંડોલ પર વિશ્વામિત્ર ઉપકાર કરતા હોય એમ જતા-જતા ચાંડાલોને આશીર્વાદ આપતા જાય છે. ‘તમે ચાંડાલો ભવિષ્યમાં દ્વિજ થાઓ !’ જ્યારે વાર્તા ‘અમૃતજલ’માં ઉત્તંક ઋષિને તેઓ ઈચ્છે ત્યારે પાણી મળશે એવું વરદાન

કૃષ્ણ તરફથી મળેલું છે. ઉત્તકં તપતપતા રણમધ્યે પહોંચ્યા છે, શ્વાન-ગર્દભ સાથે મશકમાં પાણી સાથેનો એક શૂદ્ર તેમને માર્ગમાં મળે છે કિન્તુ અપવિત્ર થઈ જવાના ડરે ઉત્તકં તે પાણી પીતા નથી. ટાંકણે પ્રગટેલા કૃષ્ણના ‘મુનિવર, પરમજ્ઞાની થઈને તમેય આવા ભેદભાવમાં માનો છો ?!’ શબ્દો ઉત્તકં ઋષિને એમની માન્યતા બદલવા વિવશ કરે છે !

પ્રતિકૂળ સંજોગોમાંય હાર્યા વિના જેમણે જ્ઞાનમાર્ગે આગળ વધવાનું કૌતવ દાખવ્યું તેવા શૂદ્ર ઋષિની કથા ‘ઋષિકવશઐલુષ’ અત્યંત નોંધપાત્ર છે. શૂદ્ર દાસી ઈલૂષાના પુત્ર હોવાના કારણે, સરસ્વતીને કિનારે ઋષિ ભરદ્વાજે યોજેલા સોત્રામણી યજ્ઞમાં કવશઐલુષને પ્રવેશ નથી મળતો. અપમાનિત થયેલા કવશઐલુષ ‘સૂર્યપ્રકાશ’ ને જળ કોઈથી નથી અભડાતા તો તમે શાના અભડાવ છો ? કિન્તુ, તથાસ્તુ. હું મારો અલાયદો આશ્રમ સરસ્વતીને સામે કિનારે બાંધીશ ને ત્યાં ખુદ સરસ્વતીએ મને મળવા આવવું પડશે’ એવો પડકાર આપીને ચાલ્યા જાય છે. કવશઐલુષે આશ્રમ બનાવ્યો છે. જળના પ્રલય રૂપે સરસ્વતી કવશઐલુષના પગ પખાળવાને આવી પહોંચી છે. હવે ખુદ ઋષિ ભરદ્વાજ કવશઐલુષને ઋષિનો દરજ્જો આપી ‘ઋગ્વેદ’ના દશમાં મંડળમાં તેમને સ્થાન આપે છે.

‘વેરથી વેર શમતાં નથી’નું સનાતન સત્ય સમજતાં, આર્યો-અનાર્યો વચ્ચે પેઢી દર પેઢીથી ચાલતા આવતાં યુદ્ધોનો સુખદ અંત આવતો હોય તેવી બે વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે : ‘રાક્ષસ સંહાર’ અને ‘નાગદમન’.

‘સ્વમાની સુદામા’માં સુદામાની ઝૂંપડી કૃષ્ણે સોનાની કરી દીધી એવા પુરાણકથામાં વણવેલા ચમત્કાર સામે અસંમતિ જતાવતા હોય તેમ વાર્તાકાર તે સોનાની ઝૂંપડીને સુદામાના સ્વપ્રદેશમાં લઈ ગયા છે ! વાર્તાકારના મતે સુદામાને કૃષ્ણ તરફથી સોનાના શિંગડા મહેલી પાંચ ગાયો માત્ર મળી છે. અહીં સુદામાની આર્થિક સ્થિતિ શૂદ્રો જેવી જ છે !

*

‘શૂદ્રપર્વ’ની આ અઢાર શૂદ્રત્વલક્ષી પુરાણકથાઓ લોકમાનસને બદલવામાં ઉપકારક નિવડશે તેવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી, સમર્થ સર્જક - પ્રવીણ ગઢવીના ગદ્યગુરુ ડો. પિનાકિન દવેએ શૂદ્રોની વ્યથા-પીડાને અભિવ્યક્તિ આપવાના પ્રવીણ ગઢવીના પ્રયાસને આવકાર્યો છે.

‘શૂદ્રપર્વ’ની પ્રકાશક સંસ્થા ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી’ના મેન્ટર - જાણીતા દલિત સર્જક હરીશ મંગલમે, ‘શૂદ્રપર્વ’ને દલિત વાર્તાસાહિત્યનો એક નવો આયામ કહ્યો છે. જ્યારે દલિત સાહિત્યના હિતેચ્છુ ને હમદર્દ સર્જક કલ્પેશ પટેલનો મત છે : જ્યાં સુધી મનુષ્ય જાતિમાં ઊંચ-નીચ, ગોરા-કાળા, આર્ય-અનાર્યના ભેદ રહેશે ત્યાં સુધી ‘શૂદ્રપર્વ’ની વાર્તાઓ પ્રસ્તુત બની રહેશે.

સ્વકથનમાં વાર્તાકાર પ્રવીણ ગઢવીએ પોતાની વાર્તાઓને સર્જનાત્મક વાર્તાઓ ગણાવીને, ધાર્મિકતાના ઠેકેદારો - ઝંડાધારીઓની બોલબાલા વચ્ચે ‘શૂદ્રપર્વ’ આપીને પોતે સામા પ્રવાહે તરી રહ્યા હોવાની કેફિયત આપી છે.

અહીં કહેવું જોઈએ કે સોશિયલ મિડિયાના આ દોરમાં પુસ્તકવાંચનનું ઘટી ગયેલું

પ્રમાણ, તેટલે અંશે પ્રવીણ ગઢવી - વાર્તાકારના ફાયદામાં રહેશે !

‘શૂદ્રપર્વ’માં પ્રયોજાયેલા ઉપત્યકા (ખીણ), સમાર્જની (સાવરણી), અટ્ટારિકા (ગેલેરી), ભાતૃજયા (ભાત્તી), કૌશેય (રેશમી), પ્રણ્યાંગના (ગણિકા-વૈશ્યા), કૃષિવલ (ખેડૂત), ગોધૂમવાન (ઘઉંવણી) માતુલ (મામા), તક (છાસ), વ્રીહિ (ચોખા), કૃશર (ખીચડી) જેવા અગણિત શબ્દો તથા વૃક્ષો, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, ફળોના સંસ્કૃત નામો, ‘દુગ્ધપાન કરી સર્પ ઉછેયા’ (દૂધ પાઈને સાપ ઉછેયા), ‘ચક્ષુમાં અશ્રુ’ (આંખમાં આંસુ) જેવા શબ્દપ્રયોગો વાંચતા કોઈ કોઈ વાચકે સંસ્કૃત શબ્દકોષ પણ જોવો પડે !

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યને ‘શૂદ્રપર્વ’ રૂપી બેમિસાલ સોગાત માટે પ્રવીણ ગઢવીનો આભાર અને અભિનંદન.

‘ઉજાસ’ વાર્તામાં બોલીકર્મ : એક તપાસ | ડૉ. દિનેશ પટેલિયા

(‘વન્યરાગ’ : ટૂંકી વાર્તા, પ્રભુદાસ પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૪, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૯, કિં. ૧૩૦)

વાર્તાકાર પ્રભુદાસ પટેલ તેમના બહુ સન્માનિત પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘વન્યરાગ’ના અર્પણથી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાકારોની નવી આશાસ્પદ પેઢીમાં ચોક્કસ સ્થાન અને માનના અધિકારી બન્યા છે. તેમનું આ સ્થાન તેમની પાત્રોનાં સૂક્ષ્મ મનોસંવેદનોની અભિવ્યક્તિ કે વાર્તાગૂંથણીના પ્રયત્નસાધ્ય કસબના કારણે નહીં તેમ વાર્તામાં વાર્તા કે સ્મરણ-સ્વપ્નાદિ નિરૂપણ ટેકનિકના કારણે પણ નહીં; તેમની સર્જનકલાની અપૂર્વતા સિદ્ધ થાય છે તે તો તેમણે ટૂંકીવાર્તામાં કરેલા અરવલ્લી-સાબરકાંઠા પ્રદેશવાસી આદિવાસી લોકબોલીના વિનિયોગમાં. ને તેથી જ તેમના બોલીકર્મને તપાસવા મન લલચાય એય સ્વાભાવિક છે. તો હવે સર્જકની પ્રથમ વાર્તા ‘ઉજાસ’માં બોલીગત વિશેષો કેવા રહ્યા છે તેની તપાસ માંડીએ...

વાર્તાના પ્રારંભે મૂકાયેલ વાર્તાનાયક ધનિયાનો આત્મસંવાદ જુઓ :

(ઉક્તિ-૧ થી ૬, પૃષ્ઠ ૨૭)

- ઉ. ૧ : ‘હાળાં પારકાં ઓય તોય મન મનાવાય, પાં...ણ પોતાનાં સ દઝાડે તો ક્યાં જઈને જીવડો ટાઢો પાડવો ?’
- ઉ. ૨ : ‘પણ તારે ચોખ્ખે ચોખ્ખું કેઈ દેવું પડે લા ધનિયા. ને ઈમ નૈ હમજે તો પછે આરપાર !’
- ઉ. ૩ : ‘આરપાર એટલે આરપાર વળી ! લઈ લે ધારિયું ને પછે જોઈ લે મજા. હત્તાંય દુઃખનો એક જ ઉપા !’
- ઉ. ૪ : ‘તારે મોનવું હોય તો મોન નિં તો પછે ખાડામાં નાખ હતુય, પાંણ પારકાં મૂઢાં ઈમને ઈમ રાગડા નિં સ તોણે હો !’

ઉ. પ : ‘પાંણ લોક તો હારુ ભાળીને મારી સ ઠીકરીએ ડોમ (ડામ) દેવા માગતું હોય તો ?’

ઉ. દ : ‘એલા, પોણીમાં પાધ્યે પરપોટો કે સાંનો રે ખરો ? પોણીમાં પથરો પડે તો સાંટા તો ઉડવાના સ.’

ઉક્ત પ્રસ્તુત ઉક્તિઓ ધરેલું હિંસાનો ભોગ બનેલા વાર્તાનાયક ધનિયાની અકથ્ય ને અસહ્ય મૂંઝવણ, અકળામણ ને વ્યથાભરી મનઃસ્થિતિને પ્રગટ કરે છે. પોતાની પત્ની સતુ અને સગાભાઈ લખમણ વચ્ચેના અવૈધ સંબંધની જાણથી ધનિયો દિશાશૂન્ય ને અતિ વ્યથિત દશામાં છે. સ્નેહાળ પત્ની સતુને તેમ વહાલસોયા ભાઈ લખમણ બેયમાંથી કોઈને પણ પ્રગટપણે જણાવીને પોતાનું દુઃખ હળવું કરી શકતો નથી, જેની હૈયાવરાળ ઉક્તિ-૧ હાળાં પારકાં...માં સચોટ રીતે અભિવ્યક્તિ પામી છે. બોલચાલની લઢણવાળો પ્રયુક્ત ‘હાળાં’ શબ્દ કેટલો લાક્ષણિક ને અર્થગર્ભ છે. ધનિયાના મૂંઝારાની પ્રતિક્રિયાની સાથોસાથ સ્વજનો પ્રત્યેનો રોષ-અણગમો ને પોતાની નિઃસહાયતા ઈત્યાદિ આ એક જ શબ્દના વપરાશથી વ્યંજિત થાય છે. ધનિયાની અગ્નિસ્પર્શના જેવી વેદના ‘દઝાડે’ જેવા શબ્દથી અસરકારક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. તો સ્વજનો જ સ્વદુઃખનું નિમિત્ત છે ત્યારે કોની આગળ જઈ દુઃખ હળવું કરવું એ રચનાકેન્દ્રી ભીમપ્રશ્નની વેદનાશમનની અસરકારક રજૂઆત માટે વાર્તાકારે ‘જવડો ટાઢો પાડવો’ જેવી રૂઢોક્તિ પાસેથી કામ લીધું છે. તો ધનિયાના જીવની વ્હાલપતા ‘જીવ’ શબ્દને ‘ડો’ સ્વાર્થિક પ્રત્યય લગાડીને ‘જીવડો’ શબ્દથી વાર્તાકાર મૂર્ત કરી આપે છે. વાર્તાકાર શબ્દ પાસેથી જ નહીં વર્ણવણના ગુણલક્ષણનો જાણે અર્થસભર ઉપયોગ કરે છે. સતુ અને લખમણને મુખોમુખ કહી સ્પષ્ટતા કરી નાખવા મન પ્રતિબદ્ધ થાય પણ ફરી પાછું ‘પાંણ નક્કી કેમ કરવું કે સતુ ને લખમણનું...’ (પૃ. ૩૪) એવી અવઢવમાં ધનિયો અટવાય. વાક્યને અધ્યાહાર રાખી ઘણું બધું કહી દેવાની વાર્તાકારની ત્રેવડ અહીં તેમ અન્ય વાર્તાઓમાં પણ જોવા મળે છે.

ધનિયો મહેનતકશ મજૂરિયો માણસ છે. મજૂરી કરવાથી એ ક્યારેય ડગ્યો નથી પરંતુ હાલમાં આવી પડેલી પરિસ્થિતિથી તે ડગી જ નહીં હતપ્રભ પણ બની ગયો છે. પરિસ્થિતિની પ્રતિક્રિયારૂપ એના મનમાં બદલો લેવાનો બળકટ વિચાર સવાર થઈ જાય છે જે ઉક્તિ-૩ ‘આરપાર એટલે...’માં સચોટ રીતે આ વિષ્કાર પામ્યો છે. ગામની સ્ત્રી ગોરીના મુખેથી સતુ-લખમણના સંબંધની વાત સાંભળતાં જ એ ધૂંઆંપૂંઆં થઈ જાય; જાણે તેની રગેરગમાં ચેતના ઝંકૂત થઈ ઊઠે છે. હાથમાં ધારિયું લઈને આ પાર કે પેલે પારનો ખેલ ખેલી નાખવાની બદલાવૃત્તિ પણ થઈ આવે. તમામ દુઃખોનો ઉગારો એ હિંસામાં પ્રમાણે પણ એ કક્ષાએ વર્તી શકે એવું તેનું કઠોર વ્યક્તિત્વ નથી. સતુ-લખમણના સંબંધ સંદર્ભે ધનિયો હજુ ચોક્કસ નથી. ઘડીકમાં ન હોય તો ઘડીકમાં ‘...પારકાં મૂઢાં ઈમને ઈમ રાગડા નિં સ તોણે હો !’ એવી રૂઢોક્તિથી વાર્તાકાર ધનિયાની શંકાને વિશેષ પ્રબળ બનાવી મૂકે છે. સતુ-લખમણના સંબંધ વિશેના લોકચર્યાના અતિપ્રસારણને વ્યક્ત કરવા વાર્તાકારે ‘રાગડા તાણવા’ જેવા રૂઢિપ્રયોગથી અસરકારક ને બળકટપણે સૂચવી દીધું છે. તો ઉક્તિ-૫માં ‘પાંણ લોક...’માં વાર્તાકાર ધનિયાની શંકામાં ફરીથી એકવાર

ઓટ લાવે છે. ધનિયો વિચારે છે, લોક અદેખાઈ ને ઈર્ષ્યામાં પોતાનું બગાડવા માંગતા હોય માટે પણ આવાં જુદાણાં ફેલાવ્યે જતાં હોય એ બનવાજોગ ઘટનાને સર્જક ‘પોતાની ઠીકરીએ ડામ દેવો’ જેવી રૂઢોક્તિની મદદથી વાર્તાનાયકના મનમાં તાર્કિક અને માર્મિક રીતે ઠસાવે છે. તો વળી આગળ ઉપર ઉક્તિ-દ્વમાં ‘પાંણીમાં પાથ્રે પરપોટો સાંનો ન રહે’ જેવા રૂઢિપ્રયોગના સહારે જ શંકાને પ્રબળ બનાવતું ભાવારોહણ સાધે છે. આમ વાર્તાકાર નાયક ધનિયાને વિચારવાયુનાં ચડાવ-ઉતારનાં વમળની કળણમાં ખૂંપાવ્યે જઈ — બહાર કાઢી વાર્તાગતિ સાધે છે. રૂઢિપ્રયોગો એ લોકબોલીનું એક સબળ અંગ છે. ધનિયાની મનોદશાનાં સંવેદનોને તીવ્રપણે અશેષ નિરૂપી આપવા ઉક્ત છએક વાક્યોમાં સાત જેટલા રૂઢિપ્રયોગોના વિનિયોગથી વાર્તાકારે બોલીની તાકાતનો શક્ય તેટલો લાભ ઉઠાવ્યો છે. એટલું જ નહીં ધનિયાની વેદનાસભર ભારજલ્લી મનોદશાને રજૂ કરવા માટે ઉક્તિ-૧થી દ્વમાં નવેક જેટલા નિપાતો વાપર્યા છે. (સ, જ. વગેરે). તો આ જ વાક્યોમાં ‘હાળાં’, ‘લા’, ‘એલા’ જેવા બોલચાલના લઢણલહેકાવાળા લાક્ષણિક શબ્દવપરાશથી બોલીની સહજતા, સરળતા અને અર્થમત્કૃતિનો વાર્તાકારે અચ્છો પરિચય કરાવ્યો છે. સાથોસાથ આવા શબ્દ વપરાશથી પ્રત્યક્ષતા સાધી તળપદનું વાતાવરણ ખડું કરવામાં પણ વાર્તાકારની કલાકસબનાં દર્શન થાય છે.

ગોરી સાથેની વાતચીત દરમિયાનના ધનિયાના ઉચ્ચરિત સંવાદ જુઓ :

ઉ. ૭ : ‘બસ પાબી, અમારે વરી તમાર જેવું ક્યાંથી હોય ? તમારે તો સરકાર આલે ને ટેસ પડેલા ! અમારે તો હવારે લાકડાં, ‘દા’ડે ગોવાળુ ને દન આથમે તૈ ગપાટાં. ને કોઈ આવી જાય તો માતાજીના નોમે સાકરી (સેવા) અમારે વરી બીજું શું હોય ?’ (પૃષ્ઠ ૨૯)

ઉ. ૮ : ‘હું થ્યું પાબી ? ગોમમાં કઈ નવાજૂની થેઈ કે હું ?... તું કે વારની પાંણપાંણ હું કર્યા કરે હે ? જે કે’વું હોય ઈ ભહી મરને !... રાંડવાળી કૈવારની ગોળગોળ હું ઘુમાવે હે ?... ...રાંડ લુસ્સી ! હતાં કઈ તારા જેવાં છનાળવાં નહીં ! (પૃ. ૨૯-૩૦)

ખબરઅંતર પૂછતી ગોરીને ધનિયો એક જ વાક્યથી પોતાની સંપૂર્ણ દિનચર્યા વર્ણવી નાખે છે. વળી એમાં જ એનો ફક્કડ મજાકિયો ને સેવાભાવી સ્વભાવ અછતો રહેતો નથી. અંગ્રેજી તદ્ભવ શબ્દ ‘ટેસ’ના ઉપયોગથી વાર્તાકાર નોકરિયાત વર્ગની સાલ્બી ધનિયાના મુખે વ્યક્ત કરી નાખે ને તે પણ સ્હેજ ઈર્ષ્યાભાવ વિના; પોતાની મજૂરીભરી જિંદગીના પરમ સંતોષ સાથે.

ઉ. ૯ : (પૃ. ૩૨) ‘ભોળવાઈ ગ્યો ને પાછો ?... તે ઈમાં હું વળી ? બૈરુય મનેખ તો કે’વાય કે નીં ? ને મનેખને તો આદમીબૈરા વગરનીયે હગાઈ (સગાઈ) ઓય વળી !’

ઉ. ૧૦ : (પૃષ્ઠ ૩૨) વાહ રે વાહ !... તું તો જબરો હોં ! ગોરી હંગાત્યે તારે અસ્ત્રીમરદ વનાની હગાઈ અતી ?... તે ઈમ સ ઓય: વાયરો ને બૈરુ બેય હરખાં લા ભોળિયા !’

ઉ. ૧૧ : (પૃષ્ઠ ૩૨) રાંડ તો પોતે સ કાદેવ (કાદવ)ને ઈ વળી ગંગાજળની હું વાતે કરવાની અતી ?

ઉક્તિ - ૯-૧૦-૧૧ ધનિયાના મનોસંવાદની છે. ગોરી જલદીથી વાતની સ્પષ્ટતા કર્યા વિના વાતને ગોળગોળ રમાડ્યે જાય ત્યારે ઉ.-૮ પ્રમાણે ધનિયાનો ગુસ્સો આસમાને પહોંચતાં જેની સાથે કોમળ સંબંધો છે એવી ગોરીને પણ ‘રાંડ લુસ્સી’ જેવી ગાળો ભાંડતાં અચકાતો નથી એટલું જ નહીં ‘ભહી મરને’ જેવા લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગથી ગોરીને ‘કૂતરી’ની ઉપમા આપી દે છે. સતુના ચારિત્ર્યની વાતો કરતી ગોરીને ધનિયો ‘પોતે સ કાદેવ’ જેવા શબ્દવપરાશથી ગોરીના હિનચારિત્ર્યને સંકેતી જાય છે. ને ઘડીભર સતુના ચારિત્ર્યની શંકાને ફગાવી દે છે. ઉ.-૧૦માં વાર્તાકારે ‘વાયરો ને બૈરુ બેય હરખાં લા ભોળિયા’ જેવી કહેવતના સહારે નારીની ચંચળ અસ્થિર પ્રકૃતિને તથા ધનિયાના ભોળા સ્વભાવને અભિવ્યંજીત કરી જાય તો વળી ‘બૈરા અગાડી હતાય આદમી ઈમ સો પોણીપોણી થેઈ જાય. (પૃ. ૩૨) જેવી રૂઢોક્તિથી પુરુષની સ્ત્રીધેલુ પ્રકૃતિને સરળતાથી નિરૂપી દે છે. વાર્તાકારની બોલીપ્રયોગની આ જ તો મોટી વિશેષતા છે.

ધનિયો પોતાના પર જ છંછેડાઈ જઈને ‘હા, હા... તારે હું પંસાત હે ?’ જેવો સવાલ પોતાની જાતને જ પૂછી ટકોરે છે. ને છેલ્લે પરાણે હેતથી લખમણને પીરસીને જમાડતી ને વગર બોલાવ્યે ‘વાંહો’ (સ્નાન કરતી વખતે પીઠ પરનો મેલ ઘસીને ધોઈ આપવાની ક્રિયા) કરતી સતુના વ્યવહારથી વ્હેમ પાકો થતાં કોઈ અન્ય માર્ગ ન સૂઝતાં ધનિયો ઉ.-૧૨ : ‘તે ઈમાં પૂસવાનું હું ? જો પેલો પાણો દેખાણો ? ઈના નેચણ ઊડો દરો (ખીણ)... ચડી જા ઈના મોથે ને... ! વિચારે છે. વાર્તાકાર વાક્યના અધ્યાહારથી આપઘાતના વિચારને સૂચવી દે છે. ટૂંકીવાર્તા સ્વરૂપને અનુકૂળ સૂક્ષ્મ, અર્થસભર ને વ્યંજનાત્મક બોલીનો વાર્તાકારે શક્ય તેટલો લાભ અહીં ઉઠાવ્યો છે.

હવે, ધનિયા સમક્ષ ગોરીએ ઉચ્ચારેલ એકાદબે સંવાદ જોઈએ :

ઉ. ૧૩ : (પૃ. ૨૮) ‘વાહ, ધનજીવીરા, વાહ ! ગીત તો ખાસવાળું આવડે હોં.’ ગીત ગાવામાં મસ્ત એવા ધનિયાને ગોરી તેના ગીતના વખાણ કરતાં પ્રશંસાપુષ્પો વેરે એ ઉક્તિનો કાકુ આસ્વાદવા જેવો છે. આ પ્રશંસાવાણી પાછળ ગોરીનો સ્વાર્થ સંગોપિત છે. ધનિયાના સંસારજીવનમાં આગનો તણાખો મૂકતાં પહેલાં મીઠી વાણીથી તે એને વિશ્વાસમાં લે છે; સરળતાથી પોતાની વાત એ માની જાય એટલા માટે ! ધનિયો પણ એટલી જ સાહજિકતાથી ગીત વિનાના મનખાવતારને નિરર્થક ગણાવી ગીતપ્રશંસાનો રાજીપો વ્યક્ત કરે પછી ગોરી પોતાની નારદવાણી ઉચ્ચારે છે !

ઉ. ૧૪ : ‘વીરા, તમાં વગડાને વગડામાં સ હું યાં હો ? જરાક તો ગોમને બા’ર હું થેઈ યું હે ઈનિયું ધ્યાન રાખવું પડે કે નિ.’

‘વીરા’ શબ્દથી વાર્તાકાર ધનિયા અને ગોરી વચ્ચે શક્ય તેટલી આત્મીયતા નિકટતા સાધી શક્યા છે. વાતનો પ્રસ્તાવ પણ જાણે દુનિયાના હિત માટે જ કહેવાયો હોય એ રીતે ગોરીના મુખે મૂકાયો છે. ગોરીનું ચબરાકી વ્યક્તિત્વ પણ અહીં વ્યંજિત થાય છે તો

ગોરીનો ધનિયા પ્રત્યેના અંગત સંબંધનો સ્વાર્થ પણ ઉક્ત સંવાદના કાકુથી સમજાય છે. વાતને વિશેષ અસરકારક બનાવવા ધનિયાને ખુન્નસ ચરે ને બંડ પોકારે એ માટે વાર્તાકાર ગોરીના મુખે ‘વીરા, ઘરની હાંલલીમાં પારકુ આથ મારે એ કેવું કે’વાય’ જેવી રૂઢોક્તિથી કામ પાર પાડે છે. ગોરીના આ સંવાદમાંથી ધનિયાને પોતાની નામદર્નગીનો અવાજ મર્મસ્પર્શી રીતે સંભળાય છે. ગોરી પોતાનું ધાર્યું કામ કરવામાં જે વાણીનો ઉપયોગ કરે છે એમાં નારીનું એક રૂપ પણ મૂર્તિમંત થાય છે.

ગોરીનો ધનિયાને ઉદ્દેશીને બોલાયેલો છેલ્લો સંવાદ માણવા ને તપાસવા જેવો છે.

ઉ. ૧૫ : ‘ધનજીવીરા મરી ગઈ રે !’...’.મને વેંસુડો ડંખ્યો હે ને તમે ડોરા ફાડી ફાડીને તાકી હું ચા હો?’... ‘વીરા રે જબરો સ ડંખ્યો હે વેંસુડો’ ઈમ કેતાં કેતાં ને ધીમેધીમે ચીહ કરતાં... ‘વીરાન્યાં દુઃખે... વીરા ન્યાં... ન્યાં... કરતાં પોતે કઈયે સમજે તે પે’લાં તો ક્યાં ક્યાં આથ(હાથ) રમાડી દીયે હે !... ‘ઓ વીરા ! મરી ગીજી રે’...

ગોરીના વ્યક્તિત્વનું ખરું પોત વાર્તાકારે અહીં પ્રકાશ્યું છે. ધનિયાને આવેલા સ્વપ્નમાંનો ગોરીનો આ સંવાદ કેટલો નાટ્યાત્મક છે. સ્વપ્નની ઘટનાની જેમ વીંછી કરડવાની ઘટના પણ મિથ્યા છે. ગોરી વીંછી કરડ્યાનું નાટક કરીને વીંછીનું ઝેર ઉતારવાના બહાને રાત્રિ દરમ્યાન ધનિયાને એક બાજુ લઈ જઈ હવસ સંતોષે છે. વીંછીનો ડંખ અહીં જાતીયસુખ માણવાની ઉત્કંઠાના અર્થે પ્રયોજાયો છે. વીંછીના ડંખની બળતરા ને રતિની વિરહવેદનાની બળતરા સમાન હોય છે. ઘટનાનું ઔચિત્ય એ રીતે જળવાયું છે તો વળી ગોરીના મોહક-સોંદર્યનું સૂચન પણ ‘તમે ડોરા ફાડીફાડીને તાકી હું ચા હો’ જેવી એની જ ઉક્તિમાંથી સંકેતાય છે. વાર્તાકારે લોકબોલીની શક્ય તેટલી તાકાતના વિનિયોગથી અનેક અર્થસંદર્ભો નિરૂપી આપ્યા છે. આ કૃતિના આસ્વાદ અંશોમાં લોકબોલીની ચોક્કસ ભાત, લય, લઢણ, કાકુ, અભિવ્યંજનાત્મક અર્થચમત્કૃતિ તથા એની તાજગી અને મીઠાશના કારણે બેશક ગણાવી શકાય.

વનસંપદા પર નભનારાં આદિવાસી લોકની બોલી રચનામાં પ્રયુક્ત છે. ખાસ કરીને ગુજરાત-રાજસ્થાન સીમાવર્તી પ્રદેશમાં બોલાતી હોવાથી ગુજરાતીની સરહદી બોલી તરીકે પણ ઓળખાવી શકીએ. ઉત્તર ગુજરાતની પટ્ટણી બોલીની ઉચ્ચારણગત વિશેષતા સાથે તેનું વિશેષ સામ્ય જોઈ શકાય છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારણની કઠિનતા નિવારતાં ‘અ’ના આગમથી સરલીકરણ થયેલા શબ્દો જેવા કે મરદ (મર્દ), આગરો (આગ્રહ), ભરમાજી (બ્રહ્માજી), ભરમાંડ (બ્રહ્માંડ), લખમણ (લક્ષ્મણ) (જો કે અહીં ક્ષનો ખ અવતર્યો છે.), નવરાતિયા, ભરમાંણી (બ્રહ્માંણી), અસ્ત્રી (સ્ત્રી) વગેરે તથા ‘સ’ની જગ્યાએ ‘હ’ ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો જેવા કે હમજાઈ (સમજાઈ), હોળ (સોળ), હાપ (સાપ) માણહ (માણસ), હાસ્ત્રી (સાચ્ચી), હવ હવનો (સૌ સૌનો) હાળી (સાળી) વગેરે તથા ગડાડી ગડાડી, દન, વાયરો, હાંલ્લુ, ડાકલું (વળગાડ કાઢવાની ભૂવા દ્વારા થતી એક વિધિ), વાંહો (સ્નાન કરનાર વ્યક્તિની પીઠ ધોઈ આપવામાં મદદ કરવાની ક્રિયા) જેવી પ્રદેશ વિશેષની

શબ્દરાશિ અને હુત્તુય, હત્તાં (બધાં જ) ખાસવાળું જેવા વિશેષણોના વપરાશથી લોકબોલીનું તાજગીસભર રૂપ બંધાયું છે.

‘આ’ સ્વરની જગ્યાએ વિવૃત ‘ઓ’ સ્વરવાળાં ઉચ્ચારણો જેવાં કે ગોમ, નોમ, પોમેળ, મોન, ડોમ, નોખી, મોથે, કોમનો, મોકાણ, પોણી વગેરે ઉક્ત વિશેષતાઓની જેમ તળપદા પરિવેશ નિર્માણમાં મહત્ત્વની કડી રૂપ સાબિત થયાં છે. અન્ય જગ્યાએ વિવૃત ઉચ્ચાર કરતા વાર્તાનાયક ધનિયાની ‘ડોમ દેવા માગતું હોય તો ?’ (પૃ. ૨૭) ઉક્તિમાં ‘માગતું’ની જગ્યાએ ‘મોગતું’ ઉચ્ચાર થવો જોઈતો હતો. કદાચ એ છાપકામની ચૂક રહી જવા પામી હશે !

પ્રયુક્ત બોલીમાં આદ્ય ‘હ’ના લોપવાળાં રૂપો વપરાયાં છે જે આ બોલીની એક લાક્ષણિકતા જ છે. જેમકે ઈસાબ (હિસાબ), ઓત (હોત), અતી (હતી), ઓય (હોય) વગેરે. વાર્તાનાયક ધનિયો બોલીગત ભાત પ્રમાણે સંભાવનાર્થ સહાયકારક ક્રિયારૂપ ‘હોય’નું ‘ઓય’ રૂપ ઉચ્ચારે છે જેમ કે,

- ‘પારકાં ઓય તોય.’ (પૃ. ૨૭)
- ‘આદમી બૈરા વગરનીયે હગાઈ ઓય વળી (પૃ. ૩૨)
- ‘ઈ તે ઈમસ ઓય’ (પૃ. ૩૨) વગેરે.

એ જ ધનિયો ક્યાંક ક્યાંક જેમ કે,

- ‘તારે મોનવું હોય તો... (પૃ. ૨૭)
- ‘ડોમ દેવા માગતું હોય તો !’ (પૃ. ૨૭)
- ‘તમાર જેવું ક્યાંથી હોય’. (પૃ. ૨૮)
- ‘અમારે વરી બીજું શું હોય’ (પૃ. ૨૮)

સ. કિ. ‘હ’વાળાં ‘હોય’ રૂપો પણ ઉચ્ચારે છે તો એજ પ્રમાણે... વાર્તાનાયક ધનિયો

- ‘આરપાર વળી’ (પૃ. ૨૭)
- ‘ને ઈમાં હું વળી’ (પૃ. ૩૨)
- ‘હગાઈ (સગાઈ) ઓય વળી’ (પૃ. ૩૨)

પ્રયુક્ત ઉક્તિઓમાં ‘વળી’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે છે તો વળી,

- ‘અમારે વરી તમાર જેવું ક્યાંથી હોય ?’ (પૃ. ૨૮)
- ‘અમારે વરી’ બીજું શું હોય ?’ (પૃ. ૨૮)

જેવી ઉક્તિઓમાં ‘ળ’નો ‘ર’, વાળુ ‘વરી’ ઉચ્ચારણ કરે તે પાછળ કોઈ સંદર્ભ કે સ્થાનનિયત કારણ કળાતું નથી !

‘સાંનો’ (છાંનો), ‘સાંટા’ (છાંટા), વેંસુડો (વિંદુડો), લુસ્સી (લુચ્ચી), સાલે (ચાલે) સાકરી (ચાકરી), પંસાત (પંચાત), સીકણી (ચીકણી), પસી (પચી) જેવાં કૃતિમાં વપરાયેલાં રૂપોમાં ‘ચ’ – ‘છ’નું ‘સ’ ઉચ્ચારણ થવાનું વલણ જોવા મળે છે. વાર્તાનાયક ધનિયો મોટેભાગે આ વલણને જ અનુસરે છે પરંતુ કેટલાક શબ્દપ્રયોગમાં જેમ કે,

- ચોખ્ખે ચોખ્ખુ (પૃ. ૨૭)
- ઈના નેચણ ઊંડો દરો (પૃ. ૩૪)
- ચડી જા ઈના મોથે (પૃ. ૩૪)
- છનાળવાં (પૃ. ૩૦)
- નૈ હમજે તો પછે આરપાર (પૃ. ૨૭)
- મોનવું હોય તો મોન નિં તો પછે (પૃ. ૨૭)

‘ચ’ – ‘છ’ ઉચ્ચારાયા છે જે શબ્દોની જગ્યાએ અનુક્રમે સુક્કું સુક્કું, નેસણ, સડી, શેનાળવાં, પસે જેવી બોલીભાતવાળાં રૂપો વપરાયાં હોત તો સવિશેષ ઔચિત્ય જળવાત.

ધનિયાને વગડેથી ઘરે આવેલ જોઈ હરખઘેલો દીકરો બચું ‘બાપ્પો આજજા’, ‘બાપ્પો આજજા’ એમ સાદ પાડી ધનિયાને વળગી પડે, તો ધુણતા મનજી ભગત ‘અહલે આજી કાળકા’, ...અહલે આજી મેલડી...; ‘...અહલે આજી જોગણી’ જેવા દેકારા કરતા જાય તે આખેઆખાં ચિત્રો બોલીના માધ્યમે જ વાર્તાકારે સજીવ ને મૂર્ત બનાવ્યા છે. વિંધી કરડ્યાનું ગોરીનું નાટકી ચિત્ર પણ બોલી સંવાદના માધ્યમે જ વાર્તાકારે જીવંત અને વાસ્તવિક ચિતર્યું છે. ઉક્ત પ્રયોગમાં ‘આવ્યા’ ક્રિયાપદ માટે ‘આજજા’ પ્રયોજાયું છે. જ્યાં માન્ય ગુજરાતીના ‘ય’નો ‘જ’ થયો છે. તો વળી આગળ ઉપર વગડે મોડું થઈ જતાં પોતાની કોઈ ખબર લેવા ન આવ્યું એવા સંજોગોમાં ધનિયો પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછતાં ‘તારી કોઈ ખબર લેવા ‘આ’યુ ખરું?’ (પૃ. ૩૪). અહીં ‘આવ્યા’નું ઉચ્ચરિત સંક્ષિપ્તરૂપ ‘આ’યુ વપરાયું છે. તેની જગ્યાએ દીકરા બચુની જેમ ‘આજુ’ કે ‘આજજુ’ રૂપ ઉચ્ચારાયું હોત તો બોલીભાતની એકવિધતા જળવાત !

- વીંછીડંબના નાટક વખતે ગોરી પણ
- ‘ધનજીવીરા મરી ગઈ રે !’ (પૃ. ૩૩)
- ‘મરી ગીજી રે.’ (પૃ. ૩૩)

એમ ‘મરી ગઈ’ અને ‘મરી ગીજી’ એમ એક જ વેદનાને વ્યક્ત કરતાં દ્વિસ્તરીય ઉચ્ચારણો કરે છે. વાર્તાકારની જ્યાંજ્યાં આવી ચૂક થાય છે તેમાં વાર્તાકાર પોતાના સમાજનાં ઉચ્ચરિત વલણોને છોડી શક્યા નથી. માટે આદિવાસી લોકબોલીના નિરૂપણ વખતે વાર્તાકારની સ્વબોલી અભાનપણે અનાયાસે ડોકિયાં કરી જાય છે. પ્રયોગ થતો હોય ત્યારે આવી નાની-નાની ચૂકો ગૌણ બની રહે છે. પ્રથમ સર્જનની સાથોસાથ પ્રયોગ પણ થતો હોય તેવા સંજોગોમાં એવી ચૂક સ્વાભાવિક ને સહ્ય જ હોય !!

આદિવાસી લોકબોલીની તાજગી, તાકાત, મધુરતા ને વ્યંજનાનો વાર્તાસર્જનના માધ્યમ દ્વારા નવા જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પરિચય કરાવડાવ્યો એ જ તેમની ઉપલબ્ધિ અને મોટી ઓળખ છે. લોકબોલીની તાકાત અને સુગંધનો સવિશેષ પરિચય વાર્તાકાર કરાવતા રહે એવી શુભેચ્છા ને અભિનંદન !!

મારી વાત, મારી રીતે

નવનીત જાની

તને હું ઓળખું છું એટલું બીજું કોણ ઓળખે ? આમ છતાં વાર્તાકાર નવનીત જાની વિશે હું સાશંક છું. જે ગુજરાતી વાર્તા લખે છે. ટૂંકી વાર્તા વિશે કાચી-પાકી સમજ ધરાવે છે એને વાર્તા વિશે - પોતાનીવાર્તા વિશે શું કહેવું હશે ? તારો જન્મ ક્યાં અને તારું વતન કયું અને તું ક્યાં રમેલો - ભણેલો - રખડેલો એ બધાનું પુરાણ નથી કરવું. મરે તો જાણવું છે માત્ર ને માત્ર વાર્તાકાર વિશે... તું ભણવામાં ભમરડાનો 'ભ' હતો અને તને સાહિત્યના 'સ'નો ય ટપ્પો નહોતો અને આજે ચચ્ચાર વાર્તાસંગ્રહો ('તિરાડનો અજવાસ', 'સામા કાંઠાની વસ્તી', 'રીઆલિટી શો', 'કાલની ઘડી ને આજનો દિ') કરીને બેઠો છે ! આ તો સારું છે કે તારા બાપા હયાત નથી, નહીંતર એ 'અંગ્રેજ કે જમાને કે અફસરે' તારા સાહિત્ય સામે સંગીન તાણી ડાયલોગ ફટકાર્યો હોત... હમારી ઈજાજત કે બીના યહાં પરીદા ભી પર નહીં માર સક્તા ઔર તું વાર્તા-કવિતા ઊડા રહા હૈ, નામાકકુલ !

મને ખબર છે કે તેં એમનાથી છુપાવીને સાહિત્યની ખુફિયા પ્રવૃત્તિ આદરેલી. તેં વિચારેલું ખરું કે લખીને તું શી મોથ મારવાનો છું ? કાગળ-કલમ કરતાં તો શાળાનો ઘંટ વગાડવાની પ્રવૃત્તિ વધુ રમ્ય અને આહ્લાદ હોય છે. એવી કઈ ચળ ઊપડી કે તું વાર્તાના ચાળે ચડ્યો ? શબ્દ સાથે અટકચાળા કરતાં આવડી ગયું એટલે ? શકોરું બનાવતા આવડે એટલે માની લેવાનું કે આપણે ચાકડાના ચમરબંધી થઈ ગયા ?

.....

- પૂરું થયું તારું ?

- ના, જ્યાં જરૂર પડશે ત્યાં બોલીશ.

- ઓ.કે. અત્યારે તો બોલું ને ? તો, સાંભળ...

હા, અમારા ઘરમાં સાહિત્યનું એવું ઘનઘોર વાતાવરણ નહોતું. ક્યારેક-ક્યારેક મેઘાણી-મુનશીનાં માવઠાં થતાં. બાજુના ગામ ચંદરવાના પુષ્કર ચંદરવાકર મોટાભાઈના મિત્ર હોવાને નાતે આવી ચડતા. વાદી કરંડિયામાંથી સાપ કાઢે એમ એમને બગલ થેલામાંથી પુસ્તકો કાઢતા જોઈ રહેતા. મારા બાપુજીનો ખ્યાલ કંઈક એવો કે પુસ્તકો વાંચીએ ત્યાં સુધી બધું બરાબર; લખવાના ધંધે ન ચડાય. મારો ખ્યાલ એવો કે ઢાળ ચડીએ, પહોંચાય એટલે પહોંચીએ; તાજી હવા-બવા ખાઈ અને લપસણી ખાવા ચડ્યા'તા એવા ભાવ સાથે પાછા તળેટીમાં આવી જઈએ. આવા ખ્યાલ વચ્ચે એક ગઝલ 'જનસત્તા'ની કોઈ પૂર્તિમાં છપાઈ...

‘દૂર થોડાં ઝાંઝવાં જોયાં પછી,
ઝાંઝવાથી હાથને ધોયા પછી.’

ગઝલબ થઈ ગ્યો ! હાસ્યનો હા-હા-કાર થઈ ગ્યો ! હાલ્ય, હાલ્ય, નવનીત જાનીવાળી ! આપણા ટીનુકાકા (નવનીત જાનીનું ગામ-નામ) આવું પગલું નો ભરે હો ! હરિભાભા જોયા છે ! આ તો કોઈ અમદાવાદ, વડોદરા કે મુંબઈનો કવિ હશે.

પછી તો જે દાઝપૂર્વક ગીત-ગઝલનો ઘાણ ઊતાર્યો છે ! તું નહીં માને યાર, પ્યાર થઈ ગ્યો હોય એવી અંદરથી ગીલી ગીલી ફિલિંગ આવે અને બહારથી કોઈ પાત્ર શોધ્યું જડે નહીં. જ્યાં જોઈએ ત્યાં વેરાન ધરતી. બાવળ-બોરડી-કેર-કંથેરનું સામ્રાજ્ય. પાણીનો કકળાટ. એ સંઘર્ષના કેફમાં બસો-અઢીસો કવિતા ઘસી નાખી. કાલાંતરે એમાંથી પચાસ-સાઠ લઈ 'ખેવના', 'પછાડ'થી લઈ 'પરબ' અને 'શબ્દસૃષ્ટિ'થી લઈ 'નવનીત-સમર્પણ' સુધી મોઢું દેખાડી આવી.

આજેય મારા કેટલાક જૂના મિત્રો મને કવિ તરીકે ઓળખે છે. માનતા જ નથી કે હું વાર્તા લખું છું ! હાલ્ય, હાલ્ય, વાર્તાવાળી...

પણ સાચું કહું દોસ્ત ? સાહિત્યિક-મેળાવડામાં જતા થયાને પછી જ એવું લાગ્યું કે બંદા ઉંમરલાયક થયા. ચિનુ મોદી ચચ્યારવાર આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરામાં લઈ ગયા. ગુરુજી સતીશભાઈએ વાર્તાશિબિરમાં લઈ જઈ વાર્તા લખાવી. લા.ઠા; ભોળાભાઈ, રઘુવીરભાઈ, રમેશભાઈનો અપાર પ્રેમ. એ પહેલાં અને પછી, છેક હમણાં સુધી... કનોરિયા આર્ટ સેન્ટર હોય કે ધીરુભાઈની 'બુધસભા', પરિષદની 'પાક્ષિકી' હોય કે ઘરનું 'પછાડ', સદાપ્રતમાં હરિહર (ભોજન)નો સાદ પડે ને બાવા દોડે એમ અમે લગભગ બધા જ સાહિત્યિક વરામાં જઈ ચડતા, અમે નાલાયકોએ 'સપ્તક' કે 'દર્પણ'ને ય નહોતા છોડ્યા !

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની વાર્તાશિબિર (એપ્રિલ-૧૯૯૯)થી મારી વાર્તાપ્રવૃત્તિ કંઈક ગંભીર બની. ત્યાં લખાયેલી અને જેને હું મારી પહેલી વાર્તા માનું છું એ 'અ-ભાવ' વાર્તા. સુપરહીટ ! હર્ષદ ત્રિવેદીએ 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં છાપી. રમેશ ર. દવે '૧૯૯૯ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં સ્થાન આપ્યું. એ પહેલાંમેં કેટલીય કાચી-પાકી વાર્તાઓ ઘસડી નાખેલી. રોજની એક વાર્તા લખવાનો ક્રમ દોઢસોએક દિ' ચાલ્યો. રોજની એક વાર્તા વાંચવાનો ક્રમ વીસ વર્ષથી ચાલે છે. એમાં ખ્યાલ એવો કે મેદાનમાં ઊતરતા પહેલા સઘન નેટ-પ્રેક્ટીસ જરૂરી છે. યુદ્ધની આગલી રાત્રે વ્યૂહરચનાય ઘડાતી હોય અને બરછી-ભાલાને ધારેય કઢાતી હોય એવું કંઈક સાંભળેલું. એ દિવસોમાં હું કિકેટ અને ચેસ બહુ રમતો.

- ઓ વાર્તાકાર મહાશય, તું વાર્તા જ શા માટે લખે છે ?

- કેમ કે મારે જે કહેવું છે, ફીલ કરાવવું છે એ માટે મને આ સ્વરૂપ વધુ અનુકૂળ લાગ્યું છે.

- શું કહેવું છે ?

- એક સાધારણ વસ્તુ વાર્તામાં કેટલી અસાધારણતા ધારણ કરે છે. કેટલી ગંભીર હોય છે. એક અપરિચિત વસ્તુ કેટલી પરિચિત બની શકે છે.

- એથી શું ફીલ થશે ?

- સંવેદન જાગશે. અનાયાસે નિપજી આવતી સંકુલતા સોંદર્યાનુભૂતિ કરાવશે.

- અચ્છા !

હા, બધાંની મજા પડે છે. છપાય છે. વંચાય છે. ઈનામ-બીનામ મળી જાય છે. સમાજને તેમ વ્યક્તિને પમાય છે. ભાષાલીલા રચાય છે... ઉપર કચ્છો એક પણ જવાબ હું કેમ વાર્તા લખું છું એનું પ્રામાણિક કારણ આપતો હોય તો ભયો ભયો ! દોસ્ત, મને કાંઈ ખબર નથી કે વાર્તા શું છે ? શું કલ્પના-યથાર્થ છે કે શું સાધારણ-અસાધારણ કે પરિચિત-અપરિચિત છે. જે કહેવું છે એની માટે અન્ય ભાષા કે સ્વરૂપ નથી એટલે આમ હાંક્યે રાખીએ છીએ.

કહેવું છે જરૂર. વાર્તા એ કહેવાનું ઈંગિત. માત્ર પરંપરા જ નહીં, માનવીય ભોગ લેતું પરિવર્તન કેટલું ઈષ્ટ છે ? માનવને લાચાર બનાવતા બદલાવ અને ટકાવી રાખતાં મૂળની વાત થવી જોઈએ. વિનમ્રપણે કહું તો હું આ સમયે એક માત્ર એવો વાર્તાકાર છું જેણે વાર્તા દ્વારા આસમાની-સુલતાની સામે સૌથી વધુ સવાલો ઉઠાવ્યા છે. હા એવાત અલગ છે કે વાર્તા દ્વારાય હું હજી જે કહેવું છે એ બધું નથી કહી શક્યો. કેમ કે મારે જે કહેવું છે એનો પૂરેપૂરો ઘાટ ઘડાય એ પહેલા વાર્તા નીકળી ચૂકી હોય છે. મારી કેટલીક વાર્તામાં બોલીસઘનતા, વાક્યની ક્લિષ્ટતા અને પદાન્વયની અરૂઢતા નિવારી શક્યો નથી. દરેક સર્જકને પોતાની રીતે પોતાનું નબળું છૂપાવવાની કલા સિદ્ધ હોય છે હું બેવકૂફ છું.

હું વાચકને બેવકૂફ, નિરક્ષર કે ગમાર માનતો નથી. વાચક પ્રત્યે કરૂણા તો બિલકુલ નથી.

મને ઘણીફેર એય પ્રશ્ન થાય છે કે શું આપણે ખરેખર વાર્તા લખીએ છીએ ? વાંચીએ છીએ ? શું આપણે ગુજરાતી વાર્તા લખીએ કે વાંચીએ છીએ ? આપણે વાર્તા કોને કહીશું ? શું વાર્તા કોઈ તૈયાર બીબું છે કે એમાં બંધબેસતો પદાર્થ નાખી દીધો અને વાર્તા થઈ ગઈ ! પૂર્વસૂરિઓ લખી ગયા એને વાર્તા કહીશું ? સમકાલીનો લખે છે એને વાર્તા ગણવી ? કે હવે પછી ગુજરાતી વાર્તા કેવી હોય એમાં રાચવું ?

કોઈને થશે કે બડા અજીબ આદમી હૈં યે ! આને ખબર નથી કે વાર્તા કેવી હોય તો ય વાર્તા લખે છે ? અરે ભૈ, સૌની સૌ સૌના જેવી વાર્તા હોય તોય ઘણું થયું...

.....

એક મિનિટ, એક મિનિટ. કંઈ કહેવું છે તારે ? અરે તને પૂછું છું, વાર્તાકાર નવનીત જાનીને ભલી ભાંતિ જાણનાર !

- ના, ના, હું એકધ્યાન થઈ સાંભળી રહ્યો છું. સાથેસાથે વિચારી રહ્યો છું કે તું કહે છે એ માઘલું તું સમજતો હોય કે ન હોય, તું સમજે છે એ માઘલું તું કહેતો હોય કે ન હોય પણ બોલે છે મસ્ત ! ખેર. મને એ જાણવાની ચટપટી છે કે તને કથા-વસ્તુ ક્યાંથી મળે છે ? બોલી-પ્રયોગ કે પાત્રાલેખનને કેવી રીતે જુએ છે ?

મને કથાવસ્તુ મનમાંથી કાં તો જનમાંથી સાંપડે છે. કોઈ ઘટના-ચરિત્ર-કે પરિવેશ સંવેદાત્મક રીતે સ્પર્શ અને વાર્તાનું બીજ રોપાય. ક્યારેક તો આખે-આખી વાર્તા મગજમાં લખાઈ જાય ! ક્યારેક કોઈ શબ્દ એટલો બધો સ્પર્શી જાય કે એને વાર્તાનું શીર્ષક બનાવી

એની આજુબાજુ જાળું રચી નાખું. ‘અરણ્યકાંડ’, ‘દીદી’, ‘ભલે પધાર્યા’, ‘તાકુ:બાપદાદા વારીનું’, ‘રીઆલીટી શો’, ‘સાવકી’ આ પ્રકારની વાર્તા છે. માત્રકાલ્પનિક. અન્ય વાર્તાઓમાં કોઈને કોઈ અંગત-બિનંગત અનુભવ કામ લાગ્યો છે. અનેક મિત્રને વાર્તા-ચરિત્રોનો ભેટો કરાવ્યો છે. પરિવેશ પણ બતાવ્યો છે. મિત્રો નિરાશાયુક્ત અચરજ પામ્યા છે. અર્થાત્, વાર્તા ઘણી મરામત કરી શકે છે.

આપણે એ જોઈએ છીએ કે વાર્તામાં શું શું હોય. વાર્તા પોતે શું શું ઈચ્છે, સમાવે છે અને પ્રતિબિંબિત કરે છે એની પર ખાસ ધ્યાન નથી અપાતું. ઘણાને વાર્તાના ભાતીગળ રૂપ કે સંવેદનાત્મક વ્યાપકતા સુધી જવું નથી પોસાતું. કોઈ કથાવસ્તુ ચગળીને ખુશ થાય છે, કોઈ કથનકેન્દ્રને પકડીને ઝૂલે છે. કોઈ બોલીના નશામાં ડોલે છે, કોઈ પ્રાદેશિક રૂઢિવિશેષને તોલે છે.... એક વાર્તા પોતાનામાં પોતાના અનેક ઘટકોને સમાવીને બેઠી હોય છે. એનો સમગ્ર સ્વાદ લેવાને બદલે હાથી કેવો છે એ કહેવાનો ચાલ છે. કેટલાંક સૈદ્ધાંતિક ત્રાજવાં હજી અપડેટ નથી થયા.

મને વાર્તા લખવી ગમે છે કેમકે મને જીવનમાં શ્રદ્ધા છે. સામાજિક પ્રાણીના કુરૂપને કરૂણાપૂર્વક જોઈ શકું છું. મારી વાર્તામાં જ્યાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાનો ઘાંટો સંભળાય છે એ વાસ્તવમાં માનવીય ગરવાઈ કે નબળાઈનું સામૈયું છે. સ્થૂળ ઘાંટોય મેં માનવીય નિસબતના ખાતામાં ખતવ્યો છે.

મેં બોલીપ્રયોગ કર્યો છે. સઘન રીતે કર્યો છે. પછી ખબર પડી કે એવી ધાણીકૂટ ગજવેલ બોલી બોલનારા અને સમજનારા તો વર્ષો પહેલા પરવારી ગયા છે. ‘કથા’, ‘ટાંકી’, ‘ભલે પધાર્યા’, ‘વછોઈ’, ‘સ્થાપન’, ‘કાલની ઘડી ને આજનો દિ.’માં જે બોલી પ્રયોજી છે એમાં પહેલાં તો એ ધ્યાન રાખ્યું છે કે એ બોલી વાર્તાના પાત્રોની મૂળભૂત બોલી હોવી જોઈએ અને પાત્રોને પરસ્પર સમજાવી જોઈએ. આની ખબર કેવી રીતે પડે? સિમ્પલ, બોલીનાં મૂળિયાં હજી જેનામાં જીવતાં છે એવા વાચકોએ ઉપર નોંધી વાર્તાની ભરપૂર સરાહના કરી છે. કેટકેટલાં રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, કાકુઓ, જબાનના વળ-વળોટો ! ક્યાંક એવુંય બન્યું હશે કે વહેર નીચે લાકડું ઢંકાઈ ગયું હોય ! કોઈ પણ કલાકારની ફરજ સાથે કેટલીક અપેક્ષાનો હક પણ રહેલો હોય છે.

બોલી જો માત્ર બોલી જ રહે, કહેણી ન બને તો દસ્તાવેજી મૂલ્યથી વિશેષ એની સત્તા ન હોય. બોલીમાં રહેલી કથનાત્મકતા અપેક્ષિત વ્યંજના, સંવેદના, ચોટ પ્રગટાવવામાં વાર્તાની વહારે ધાય છે. બોલીનું મૂલ હું એ રીતે જોઉં છું કે એ ‘તળ’, ‘પદ’ છે. રૂઢ છતાં પાણીદાર છે. માનવમાં એની પોતાની ભોંયનું સઘન રીતે રસાયું હોય છે કે જ્યારે એ વાર્તામાં આવે છે ત્યારે પાત્રગત સમાજનો મૂળભૂત પરિચય સંપડાવે છે.

કેટલાંક મિત્રો વાર્તાને એટલા બધાં વફાદાર છે કે વાર્તામાં વાર્તા સિવાય પણ કેટલું હોય છે એ સ્વીકારવા કે જોવા તૈયાર નથી. એમનું માનવું છે કે પત્નીને પત્નીરૂપે જ જોવાય. કોઈની બહેન, દીકરી, માતા, દેરાણી-જેઠાણી, નણંદ... વગેરે રૂપે જોવાથી એના રૂપને (પત્નીત્વને) હાનિ પહોંચે છે !

હું દંઢપણે માનું છું કે ગુજરાતી વાર્તાકારે વિદેશી વાર્તા પહેલાં ભારતીય વાર્તાઓ

વાંચવી જોઈએ. અથવા વિદેશી વાર્તા પછી ભારતીય વાર્તાઓ પણ વાંચવી જોઈએ. તુલનામાંય પડી શકાય.

મને એક પ્રશ્ન હંમેશાં રહ્યો છે કે વાર્તાકાર જે બોલાવે તે માત્ર બોલે એને યોગ્ય સમજવું? કથનવિશેષ હોય એમ પાત્રવિશેષ જેવી કોઈ ચીજ ખરી કે નહીં? આપણી કેટલીક મૌલિક વાર્તાઓય જાણે વિદેશી વાર્તાનો તરજૂમો હોય અને એના લખનારના ચીલે ચાલતી હોય એવી સપાટ, લુખ્ખી, ફિસ્સી, નપાણી, કૃત્રિમ, આયાસી કે ચાવળાઈવાળી કેમ લાગે છે?

હું એવું વિચારું છું કે લાઘવ ચોક્કસ વાર્તાગુણ છે, પણ એ કોઈ અસ્પૃશ્યતાને પ્રોત્સાહન નથી આપતોને? લાઘવ કોઈ બંધનથી પ્રેરિત નથીને? વાર્તા ચોક્કસ અનુભૂતિ-ક્ષણ છે પણ એ ક્ષણ કેટલી વ્યાપક, ગાઢ અને ભારે હોય છે એ વિચાર્યું છે? ઓસરીમાં ઘોડો ખેલવવાનો છે, તો દળી, તંગ, ચોકડું અને પેગડું - આખેઆખી ઓસરી પણ જોઈશે જ ને? અથવા આમાંથી શેની બાદબાકી કરીશું? સંવેદનની ધાર કાઢી કોઈ બનાવનું સીધું આલેખન કરી દેવાનું મને નથી ફાવતું. પાત્રોનાં ઝીણાં-ઝીણાં ક્રિયાકલાપો, વસ્તુલક્ષી રૂપો, પરિવેશ પણ મારે મન અભિવ્યક્તિ છે. વાર્તાનાં પોષકદ્રવ્યો છે. ‘અ-ભાવ’, ‘ભલે પધાર્યા’, ‘દીદી’, ‘ટાંકી’, ‘કથા’, ‘મોટો’ અને ‘ટશર ફૂટતી રહી’ જેવી વાર્તામાં પાત્રોના વાણી, વર્તન, વ્યવહાર અને એને સહાય કરતો પરિવેશ જોશો તો સમજાશે કે સંવેદન કયા બેઝ પર ઊભું થાય છે.

મેં વાર્તામાં પાત્રાલેખન અને પરિવેશ (‘કથા’, ‘ટાંકી’, ‘દીદી’, ‘ભલે પધાર્યા’, ‘મોટો’, ‘કેનાલ’, ‘જમીન’, ‘વી.વી. (બ્રાન્ડ)...’) સંદર્ભે યથામતિ ખ્યાલ રાખ્યો છે.

કથનશૈલીના પ્રયોગો (‘કથા’, ‘વી.વી. (બ્રાન્ડ)...’, ‘વાંધો-વચકો’, ‘અર્થાત્ (આતંકવાદી’, ‘તાકું : બાપદાદા વારીનું) કર્યા છે.

મારી વાર્તાઓ વાચકો અને વિવેચકોને ગમી છે. પ્રકાશિત ચાળીસેક વાર્તાઓમાંથી વીસેક વાર્તાઓ વિવિધ સંપાદનોમાં સ્થાન પામી છે. પુરસ્કાર, ઈનામ-અકરામ તો મળ્યા કરે પણ અદકરો આનંદ એ છે કે મારા નાના-મોટા વિદ્યાર્થીઓને પણ મારી વાર્તામાં રસ પડ્યો છે.

હું હંમેશા કહેતો આવ્યો છું કે કવિતા એકવાર વાંચવાની વસ નથી. વાર્તાય એકાધિક વાચના માગે છે. મારી વાર્તાઓ તો ખાસ. હમણાં મેં અમારા ‘વાર્તાની વાતું’ના મંચ પર કહ્યું : આપણે મોટેભાગે વાર્તા વાંચી કાઢીએ છીએ., વાર્તાને નથી વાંચતા. જેમ કોઈ મૂર્ત આકાર એના સમગ્રને સંગોપી બેઠો હોય છે તેને કોઈ કૃતિ એના મૂર્ત હોવાપણાની બહાર અનેક રૂપે-રંગે-સ્તરે વિસ્તરેલી હોય છે. કૃતિના કેન્દ્રથી શરૂ કરી આપણી યાત્રાઅભાષિત બની રહે એ જરૂરી છે. (અથવા અભાષિતપણું અંકે કરી કૃતિના કેન્દ્ર સુધી જવાય તોય વાંધો નહીં.) અજ્ઞેયજનું એક વાક્ય યાદ આવે: દેખના બૂરા નહીં હૈ, અધૂરા દેખના બૂરા હૈ.

આપણો દેશ-પ્રદેશ કેટકેટલી અને કેવીકેવી વિવિધતા ધરાવે છે! એના માનવીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, ભૌગોલિક રૂપો પાત્ર-પરિવેશ-કથન બની વાર્તામાં આવે જ. એથી

કંઈ સંવેદનતત્ત્વને હાનિ નથી પહોંચતી. દળી, તંગ, ચોકડું કે પેગડું ઘોડાપણા માટે અસ્વાભાવિક કે બોજરૂપ નથી બનતાં. ઉભયપક્ષે વિશ્વસનીયતા ઊભી થાય છે. પ્રતીતિ કરતા જન્મે છે.

આવો-તેવો છોછ અલબત્ત બેઈમાની ન ગણીએ તોય અધૂરપ તો ગણવી રહી.

મેં વાર્તાલેખનનો પ્રારંભ કર્યો એ વખતે લગભગ દોઢસો જેટલા ગુજરાતી વાર્તાકારો પ્રવૃત્ત હતા. સામયિકો ધમધમતાં હતાં. વાર્તામાં સસ્તાઈ નહીં સખાઈ હતી. માથે માથું ભાંગે એવી વાર્તાઓ વાંચવા મળી. બહુ બધુ શીખવા મળ્યું. કેવાં કેવાં વાર્તાકારો હતા ! અત્યારે દુઝણાં બહુ ઓછાં છે... મિલનસ્થાનો ઘટ્યાં નથી પણ વાત કરવાની, ચર્ચા કરવાની વૃત્તિ નથી રહી. એ પાર વગરની ચર્ચાઓ, લમણાંઝીક, પ્રતિભાવો. પત્રો. કોઈને કહીએ તો નવાઈ લાગે કે વાર્તા-પુસ્કારો તો મળતા મળે પણ વાર્તા વાંચીને કવર-મની?ઓરમાં પૈસા મોકલતા વહાલા ! ભૂદેવ, આટલું માનધન સ્વીકારજો. મારી વાર્તાઓ લા.ઠા. અને જનક ત્રિવેદીને એકસરખી ગમતી ! અનુભવજન્ય પ્રૌઢી કે પ્રતીતિજન્ય બાની સમભાવીને અછાની નથી રહેતી એવો મારો અનુભવ છે.

આપણા વાર્તાકારમાં અનુભવવિશ્વની કમી છે એવું કહેવાય છે. હું માનું છું કે અરૂઢ અનુભવ કે સંવેદનને વાર્તામાં મૂકવાના સાહસની કમી છે. સાહસ છે એમની પાસે કળ નથી. સ્વરૂપ બાબતે પણ ફેન્ટસી, મિથ, લોકવાર્તા, ઓઠાં, ભવાઈ વગેરેનો બહુ ઉપયોગ થયો નથી. કોઈએ પોતાની એક વાર્તા બે-ત્રણ કથનપદ્ધતિએ લખી બનાવી હોય એવું જાણમાં નથી. તત્કાલીન કે સમકાલીન રાજકીય, આર્થિક, ભૌગોલિક, ધાર્મિક, સામાજિક રૂપ-કુરૂપ આપણા વાર્તાકારને બહુ સ્પર્શતા નથી. અડતા ડર લાગે છે. સત્તાના સત્ય અને સત્યની સત્તાના ઉચ્ચાવચતા ક્રમ બાબતે આપણો સર્જક હજીય સાશંક છે, પુરોગામીઓના એવા અનવધાન ખાલીપાથી અનુગામીના અવેડા છલકાય એ સ્વાભાવિક છે.

મને એ બાબતે સંતોષ છે કે મારી વાર્તા અનુગામી સુધી પહોંચી છે. ‘ટાંકી’, ‘દાણાપાણી’, ‘દાદાયરિતમાનસ’, ‘તાકુ: બાપદાદાવારીનું’, ‘.કેનાલ’, ‘વી.વી.(બ્રાન્ડ)...’, ‘વાંધો-વચકો’, ‘તળ’, ‘જમીન’, ‘બાપુજી વિ. બાપુજી’, ‘અર્થાત્ (આતંકવાદી)’ જેવી વાર્તાઓ અનુગામીઓનો સંકોચ અને ડર દૂર કરવા સક્ષમ છે. કિરીટ દૂધાત કહે છે તેમ એમાં એવું કંઈક છે કે થાય, હાઉ ટુ રાઈટ અ શોર્ટ સ્ટોરી ?

મને તો હજીય વાર્તા લખવા બેસુ અને એ પ્રશ્ને કંપારી છૂટે છે કે, ‘હાઉ ટુ રાઈટ અ શોર્ટ સ્ટોરી ?’

...અને છેલ્લે

સર્જકની સ્વાયત્તાનો જય હો !

ભરત મહેતા

મેં ‘પરબ’નું સંપાદકીય સંભાળ્યું ને સાહિર લુધિયાનવીની જન્મશતાબ્દી હોઈ એના પર સંપાદકીય લખ્યું એક ભાઈનો ફોન આવ્યો કે સીધા ફિલ્મમાં જ ચાલ્યા ગયા ! એતાન ગામશ્રી રાજકોટથી વાયકમિત્ર મનીષ વાઘેલાનો પત્ર આવ્યો આપણાં સામયિકોમાં હાસ્યલેખ અને લઘુકથા ઉપેક્ષિત કેમ છે ? તમે સ્થાન આપજો. ત્રીજી ઘટના એ ઘટેલી કે પરિષદની ચૂંટણી વખતે પ્રકાશભાઈ સાહિત્યકાર ખરાં ? એ પ્રશ્ન ઊઠેલો. (જેનો જવાબ ચપટીમાં જ આપવો હોય લાજવાબ પ્રમુખીય એમનું અભિભાષણ જ હું ધરી દઉં - રણજિત રામના સિપાહી હોવું એટલે...) ચોથી ઘટના એ ઘટી કે સોશિયલ મીડિયા પર પારુલ ખખ્ખરે એક કવિતા ‘શબવાહિની ગંગા’ લખી, મીડિયાની ભાષામાં વાઈરલ થઈ, એકાધિક ભાષામાં અનુવાદ થયાં. એના પર સંપાદકીય પણ હવે જોવા મળ્યાં ! હજુ આમાં ઉમેરવા જેવી ઘટના તરીકે જાહેરમાં કવિતા ગાતા લોકગાયક બોબ ડિલેનને નોબેલપ્રાઈઝ મળવું. પણ યાદ આવે.

આવી ઘટનાઓ મને દેરિદાના એક સ્કોટક લેખની યાદ આપે છે. ‘સાહિત્યનો અંત’ આ લેખથી મોટો ઊહાપોહ ઊભો થયેલો. હકીકતમાં ત્યાં સાહિત્યનાં અંતની વાત ન હતી, પરંતુ સાહિત્યની પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી વિભાવનાના અંતની વાત હતી. જગતમાં બધું જ પરિવર્તનશીલ છે તો સાહિત્યની વિભાવનામાં પણ એની અસર ન થાય ? આપણે કવિતા, નાટક, નવલકથાને જ સાહિત્ય ગણીશું ? એ જ લેખકે લખેલું અન્ય લખાણ એની સર્જકચેતનાનો ભાગ નથી ? ગો.મા.ત્રિ. એટલે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની સાથોસાથ ‘સાક્ષરજીવન’ના પણ લેખક. સુરેશભાઈ એટલે ‘છિન્નપત્ર’, ‘મરણોત્તર’ અને ‘માનવીના મન’ કોલમના પણ લેખક. રઘુવીરભાઈ એટલે ‘અમૃતા’ની સાથોસાથ ‘વૈશાખનંદનની ડાયરી’ના પણ લેખક. અમે એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં ‘નારીવાદ’ પ્રશ્નપત્રમાં ગુજરાતી કવિતા, વાર્તાની સાથોસાથ ‘કવીન’ જેવી ફિલ્મ પણ અભ્યાસક્રમમાં મૂકીએ છીએ. દેરિદા સાહિત્યના સ્થાને ‘લેખન’ શબ્દ જ વાપરવા માંડ્યા. ફિલ્મની સ્ક્રિપ્ટ પણ લેખન જ છે. ‘સાહિત્ય’ની વિભાવનાનું વૃત્ત આ કારણે વ્યાપક થાય છે.

દેરિદા સૂચના પ્રાદ્યોગિકી સમાજના વિવેચક છે. તેથી ‘સાહિત્ય’ની સીમિત કોટિ કે કોટડીમાં બંધાઈ ન રહે. વિશ્વના બીજા એક મોટા વિવેચક રેમન્ડ વિલિયમ્સ પણ આ સંદર્ભે યાદ આવે. લોકશાહીમાં સાહિત્યના રખોપાં સાહિત્યમાં લોકશાહી આવે તો જ શક્ય બને. આ સમજનો વિકાસ ન થાય તો સહિષ્ણુતા નહીં વિકસે.

આપણે ત્યાં લોકસાહિત્યનો ‘સાહિત્ય’માં સ્વીકાર કેટલો મોડો થયો ? એની પાછળ પણ આવી જ ઉગ્રતબ્દ દૃષ્ટિ જ જવાબદાર હતી. આજે હજુ લોકસાહિત્ય માટે સૂગ છે.

રઘુવીરભાઈએ ‘ગુજરાતી નવલકથા’ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો ત્યારે એમાં લોકપ્રિય નવલકથા નહોતી પરન્તુ એની પુનઃ આવૃત્તિ થતાં એક પ્રકરણ એને પણ ફાળવવામાં આવ્યું. બીજું બંધું છોડો અગ્નિની ભઠ્ઠા વિશે પણ આપણી પાસે દસથી વધુ લેખો નહીં હોય. સાહિત્યમાં ખુલ્લાશ, મોકળાશ હોય. એ સર્વસમાવેશી થાય એ જરૂરી છે. હવે લોકપ્રિય વિમર્શ બહિષ્કૃત નથી. દેરિદા પૂર્વે રિચાર્ડ હોગાર્ટ અને આર્નોલ્ડ હાઉઝરે આની મથામણ કરી છે.

‘૪૭ પછી લોકશાહી આવી. કટોકટીમાં લોકશાહી કટોકટીમાં મૂકાઈ હતી. લેખનમાં મુક્તિ હોવી જોઈએ. સામ્યવાદી શાસનમાં સર્જકને દેશનિકાલ કરાયા, બાંગ્લાદેશ કે બંગાળ તસલીમાં નસરીનને ન સાચવી શક્યું, પાકિસ્તાનમાં ફહેમિના રિયાઝ, અમેરિકામાં ચાર્લી ચેપ્લીનના અંતિમ દિવસો આ સર્જકને કુંઠિત - કરવાનો પ્રયાસ છે. ઈરાનના સરમુખત્યાર આયાતુલ્લા ખોમૈનીએ જ્યારે સલમાન રશદીને મૃત્યુદંડનો ફતવો જાહેર કર્યો ત્યારે ભારત સરકારે પણ એ કૃતિ પર પ્રતિબંધ લગાવ્યો હતો. ત્યારે એટલી સ્વાયત્તા બચી હતી કે ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીએ ઠરાવ કરેલો કે અકાદમી ભારત સરકારના આ નિર્ણય સાથે સહમત નથી !

એક બાજુ સર્જકને ‘નિયતિકૃત નિયમરહિતા’થી નવાજીએ છીએ અને બીજી તરફ એવી અપેક્ષા રાખીએ કે કોઈ હરહંમેશ કરિયાવરની કવિતા લખે ! કોઈવાર સંવેદનશીલતાવશ પારુલ ખખ્ખર સરૂપ ધ્રુવ જેવી કવિતા પણ લખે. રા. વિ. પાઠકે ‘પ્રસ્થાન’માં એક શ્રેણી કરેલી - ‘ખાદી કેમ ન પહેરવી જોઈએ ?’ યુવાનો જે ખાદીવિરોધી હતા એ લખે, સંપાદક જવાબ આપે ! આજીવન ખાદીધારી રા. વિ. પાઠકની આ પ્રવૃત્તિ સંનિષ્ઠ ગાંધીવાદીઓને નહોતી ગમી. ‘પ્રસ્થાન’માં ૩૩ ટકા સાહિત્ય સામગ્રી છે. બાકી અનેક વિષયો સ્થાન પામતાં. ‘સંસ્કૃતિ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘ઉદ્દેશ’, અત્યારે ‘સમીપે’, ‘એતદ્’માં પણ અનેક વિષયો પર લેખો લખાય છે. જેમાં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, શિક્ષણ વગેરે મુદ્દાઓનો સ્પર્શ થતો. જેથી સાહિત્યનો ભાવક સીમિત ન રહે. આધુનિકતાના ગાળામાં આ બધાથી દૂર રહેવામાં ગૌરવ ગણાવા માંડ્યું. દેરિદાની વિચારસરણી એ તોડે છે.

સાહિત્યમાં આ જ આવે અને આ ન આવે એવાં શુદ્ધ ખ્યાલોનો હવે વિરોધ થવા માંડ્યો છે. કાશ્મીરના પંડિતો વિશે પણ લખાય અને કાશ્મીરની લઘુમતી વિશે પણ લખાય. કિસાન આંદોલન પર ભારતમાં કેટકેટલી કવિતા લખાઈ છે ! ત્યારે મને થાય કે ચક્રધર અને હળધરના આ સંઘર્ષ વિશે ગુજરાતી કવિએ કોઈના પણ પક્ષે રહીને કંઈ જ નથી કહેવું ? રાજસત્તા અને સાહિત્યના મેં વિદેશી ઉદાહરણો આપ્યાં પણ પિંડે તે બ્રહ્માંડે જેવું પણ છે.

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત લેખક હાંસદા સોવેન્દ્ર શેખરને ‘આદિવાસી નાયશે નહિ’ વાર્તાસંગ્રહ માટે પુરસ્કાર મળેલો જ્યારે આ જ લેખકે ‘હિન્દુ’માં કેન્દ્રની જમીન અધિગ્રહણનીતિ વિશે લેખ કર્યો તો ધરપકડ કરી ! પછી તો વાર્તા સંગ્રહ સામેય આંદોલન થયું. કુલબર્ગી, દાબોલકર, પાનસરે - આ ત્રણેયને હું વાંચું છું. વિરલ

પ્રતિભાઓ છે. ધોળે દહાડે હત્યા થઈ ! પેરુમલ મુરુગનને એક નવલકથા માટે એવાં હેરાન કર્યા કે એમણે પોતે લેખક તરીકે મૃત્યુ જાહેર કર્યું ! ગિરીશ કર્નાડ, અનંતમૂર્તિ રાજ્યની કોઈ નીતિ માટે બોલ્યાં તો ધમકી અપાઈ હતી. અશ્વિની ભટ્ટને ‘જળકપટ’ નવલકથા વખતે આવો અનુભવ થયો હતો. વિરોધની આ રીત ફાસીવાદી છે.

લેખનમાં મુક્તિ, લોકશાહી દેરિદા ઝંખે છે. જો આ નહીં હોય તો લોકપ્રિય પણ આવો ભોગ બને. મુરારિબાપુ પર હિચકારો હુમલો થયો હતો. જે મુરારિબાપુ વડોદરામાં આવવાના હતા ત્યારે આકરો લેખ લખનાર સુરેશ જોષી હતા. એમનો એક દષ્ટિકોણ હતો. એમની સામે ચર્ચાપત્રો લખાયેલાં. આજે એમની જન્મશતાબ્દી છે જેની અભિનંદનીય ઉજવણી ઓનલાઈન સુમન શાહે કરી. એ સુરેશ જોષીના શિષ્ય છે પણ બાપુ વિશે એમણે આખો ગ્રંથ કર્યો છે. કામુ, કાફકા, દોસ્તોય વસ્કી વાંચનારને, ‘અમૂતા’ના લેખકને આ મુક્તિ હોવી જોઈએ. આથી દેરિદા કહે છે કે આ બધું લેખન ગણી ફલકને વિસ્તારો. સમલિંગી સંબંધો, કિન્નર સમાજ, ગુનેગારનું જગત બધું અહીં આવશે. જો સાહિત્ય, શુદ્ધતાના ભ્રામક ખ્યાલમાં આનાથી દૂર રહી સુરક્ષિત જગાએ ગોઠવાઈ જશે તો સાહિત્ય પોતે પણ સલામત નથી. એક વાર હરીશ મીનાશ્રુ ધ્યાનમાં બેઠેલાં ત્યારે દેરિદા એમના કાનમાં ફૂંક મારી ગયા હશે એટલે શિરીષ પંચાલનું પંચોતેરમું વર્ષ ઉજવાતું હતું ત્યારે સહુ કોઈ શિરીષભાઈના સાહિત્ય, વિવેચન વિશે બોલેલા પણ હરીશભાઈએ શિરીષ પંચાલના વિશિષ્ટ ઈ-મેલ એડ્રેસનો આસ્વાદ કરાવેલો. જે ગ્રંથમાં આવશે. આસ્વાદ મેં કાનોકાન સાંભળેલો, ધન્ય થઈ ગયો હતો. આ સાહિત્ય જ છે. ફેસ બૂક પેજ પર આવેલી કવિતા સાહિત્ય જ છે. તેથી એનાં વિમર્શથી દૂર ન રહેવાય. સાહિત્યમાં મોકળાશ હોવી જોઈએ. આપણી ભૂમિકા પારદર્શી હોય તો આપણને પ્રબળ સમર્થન કે વિરોધનો હક્ક છે. હત્યા, ગાળાગાળી સર્જકને ભેટ ન ધરાય. વોલ્ટેર કહેતા હતા - ‘જો કોઈ મારો વિરોધ કરતો હશે અને તેને કોઈ અટકાવશે તો હું મારા વિરોધ કરનારના સમર્થનમાં જોડાઈશ અને એનાં વિરોધ કરવાના હક્ક માટે લડીશ.’ એવી જ રીતે બાબા નાગાર્જુને ઈંદિરા ગાંધી વિરુદ્ધ કવિતા લખેલી તો કોઈ એમની પર તૂટી નહોતું પડ્યું. નિરાલાજીએ નહેરુ વિશે એવી જ આકરી કવિતા લખેલી પરન્તુ રાજ્યસભાના સભ્ય નિરાલાજી જો રાજ્યસભામાં ન હોય તો નહેરુને ગમતું નહીં. ટીકા કરવી એ લોકશાહીમાં અધિકાર છે. એ જ્યારે કવિતા દ્વારા થાય ત્યારે એમાં વકોક્તિ, કટાક્ષ, અતિશયોક્તિ ન હોય તો જ નવાઈ !

ઈ. ૧૮૮૨માં ૩૨ વર્ષના તારાબાઈ શિંદેએ ‘સ્ત્રી-પુરુષતુલના’ નામનો મરાઠીમાં ગ્રંથ લખેલો. એ ચોપડી ઠેરઠેર બાળવામાં આવી. જ્યોતિબા ફૂલે ખડેપગે તારાબાઈ શિંદે સાથે હતા. છતાં વ્યાપક વિરોધથી કંટાળી પછી જિંદગીમાં ક્યારેય તારાબાઈ શિંદે બીજું કંઈ ન લખી શક્યા. એ પુસ્તક ગુજરાતીમાં છે. હૃદયસ્પર્શી નિબંધ છે. ૧૮૮૨માં થયેલી તારાબાઈ સાથેની ઘટના હજુ પણ એકવીસમી સદીમાં ચાલુ જ રહેવાની હોય તો આપણે એક વસમી સદીમાં જીવી રહ્યાં છીએ એવું લાગે ! □

નમસ્તે મિત્રો,

પ્રતિમાસ પરિષદના ઉપક્રમે વિકાસમંત્રી દ્વારા યોજાતા ‘વાર્તા રે વાર્તા’ કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૧૩ જૂન ૨૦૨૧ના રોજ યોજાએલા કાર્યક્રમમાં પ્રો. વિજય શાસ્ત્રી અને શ્રીમતી લતા હીરાણીની વાર્તાઓનું પઠન શ્રીમતી યામિની વ્યાસ અને શ્રી નરેશ કાપડિયાએ કર્યું. વાર્તાઓના મનનીય પઠન પછી બન્ને વાર્તાકારોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. વાર્તાકારોએ તેમની વાર્તાઓના ઉત્પત્તિસ્થાન અને એનું વાર્તામાં થયેલું ગઠન નિદર્શન સાથે સમજાવ્યું.

ઘણા વાર્તાસિકમિત્રોએ કેફિયત પછી યોજાતી ચર્ચામાં ભાગ લઈ કાર્યક્રમને જીવંત બનાવ્યો. કાર્યક્રમમાં નરેશ કાપડિયાનું સંચાલન કાર્યક્રમને રસપ્રદ બનાવે છે એનો આનંદ છે.

પ્રસારમંત્રીએ વિવિધ વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કરવાનું કામ આરંભ્યું છે. તે અંતર્ગત તા. ૨૬-૬-૨૧ના રોજ સાંજે ૬ કલાકે ‘ચંદ્રકાંત શેઠ બાળ સાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા’ના ઉપક્રમે કિરીટ ગોસ્વામીએ ‘બાળસાહિત્યની સાત વાતો’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું.

મિત્રો, પરિષદની આજીવનસભ્ય સુધારણાયાદી અંતર્ગત હજુ માત્ર ૬૭૦ ફોર્મ મળ્યા છે. સૌ સભ્યોના સહકારની અપેક્ષા છે. ભરેલું ફોર્મ વોટ્સએપ પર મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ પરિષદે કરી છે. આપ સૌ એનો લાભ લઈ આપના ફોર્મ સત્વરે મોકલી આપશો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવું ઈ-મેઇલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

વોટ્સએપ નંબર : 97732 22425, 95376 71073

સાહિત્યવૃત્ત

કેતન મુનશી વાર્તાસ્પર્ધા-૧૪ : ૨૦૨૧

સુરત : ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાઓનું મૌલિક સર્જન થતું રહે એ હેતુથી વાર્તાકાર સ્વ. કેતન મુનશી વાર્તાસ્પર્ધામાં પ્રથમ ઈનામ રૂ. ૨૫,૦૦૦/- દ્વિતીય ઈનામ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- તથા તૃતીય ઈનામ રૂ. ૫૦૦૦/-નું રહેશે. નવલિકા મોકલવાની અંતિમ તા. ૩૧-૧૦-૨૦૨૧ છે. વાર્તા મોકલવાનું સરનામું : નર્મદ સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડીની સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧.

નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

નામ	ગામ
દિવ્યાંગ જે. રાવળ	સુરત
ધનંજય એન. દેસાઈ	સુરત
અનિલ પી. દેસાઈ	સુરત
ડીકન્સ એ. ભટ્ટ	સુરત
સાયરસ જે. દોટીવાળા	સુરત
લાવણ્યમયી મહેતા	સુરત
માનસી એ. દેસાઈ	સુરત
નિખિલ કે. મદ્રાસી	સુરત
મેહુલ એન. દેસાઈ	સુરત
ઋત્વી એન. શ્રોફ	સુરત
રમેશ સી. પ્રજાપતિ	વડોદરા
કાર્તિક વી. શુક્લ	સુરત
દેવાંગ એચ. ત્રિવેદી	વડોદરા
મનન બી. પંડ્યા	સુરત
જયેશ જી. રાણા	સુરત
સુધીરચંદ્ર દેસાઈ	સુરત
દેવાંગ જયેશ શાહ	સુરત
દીપક ડી. નાયક	સુરત
શીલા ભટ્ટ	સુરત

આ અંકના લેખકો

કીર્તિદા શાહ	: ૧, એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
કેસર મકવાણા	: એ/૪૦૨, હિમાલયા સ્કાઈઝ, હિમાલયા મોલ પાછળ, ઈસ્કોન મેગાસીટી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨.
ગુણવંત વ્યાસ	: આણંદ આર્ટ્સ કોલેજ, ઈલેક્ટ્રીક ગ્રીડ સામે, આણંદ-૩૮૮૦૦૧.
ચંદ્રેશ મકવાણા	: ૨૦૨, મહાદેવ કોમ્પ્લેક્સ, શાક માર્કેટ પાસે, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
જનક રાવલ	: મુ. ખાંભડા, તા. બરવાળા, જિ. બોટાદ-૩૮૨૪૫૦.
દીના પંડ્યા	: ૨૮, કે. કે. નગર, સેક્ટર-૧, રન્ના પાર્ક પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
દિનેશ પટેલિયા	: આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ મોતીપુરા, હિમ્મતનગર-૩૮૩૦૦૧
નટુભાઈ પરમાર	: 'છાંચડો', પ્લોટ નં. ૧૬૮/૨, સૂર્યનારાયણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૪
નવનીત જાની	: જાલીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. બોટાદ-૩૮૨૨૫૫
નિર્ઝરી મહેતા	: ૨૦૧/૨૦૨, બી. ટાવર, શિખર-૧, નક્ષત્ર હાઈસ્કૂલ પાછળ, અરુણાયલ ચાર રસ્તા પાસે, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩.
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક માર્ગ, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.
પ્રકાશ ન. શાહ	: 'પ્રકાશ' નવરંગપુરા પો.બો. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	: ૧૦, શુકનવીલા, બકેરીસિટી, વેજલપુર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૧
ભરત મહેતા	: મન્દાર, બી/૯૭, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૮૧૭૪૦.
ભરત વિઝુડા	: રામકૃપા ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી.
યજ્ઞેશ દવે	: ૯૪૧, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ, ટી.એન.રાવ કોલેજ સામે, યુનિ. કેમ્પસ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
રાકેસ દેસાઈ	: પ્રોફેસર, અંગ્રેજી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના મગદલ્લા રોડ, સુરત-૭.
રાજેશ પંડ્યા	: એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪.
શૈલેષ પારેખ	: 'પારિતોષ', કૃષ્ણ સોસાયટી, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

બાળકોને મોજ પડે એવી બાળવાર્તાઓ

રમણલાલ સોની

ગલબા શિયાળની 32 વાતો (1થી 4)	240
મુલ્લા નસરુદ્દીન	100
ઈસપ બાલ કથાવલિ (પુ. 5)	250
શિશુમંગલ ગ્રંથાવલિ (પુ. 5)	350

કુમારપાળ દેસાઈ

બાળસાહસકથા શ્રેણી (ભા. 1થી 4)	120
કેડે કટારી, ખભે ઢાલ	100
ડાહ્યોડમરો	100

યશવંત મહેતા

પંડિત સસ્સારામનાં પરાક્રમો 1-5	300
મોટા ઝાડનાં મીઠાં ફળ 1-5	300
બાલરંજન વાર્તામાળા : પુ. 5	200
જાપાનની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ	120
ચીનની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ	150
પંચતંત્રની વાતો	100

ગિરા ધિનાકોળ ભટ્ટ

મજાની સાંબેલડી	60
ડ્રાઉ...ડ્રાઉ... દાબેલી-પાઉ	80
હાકું છી... ધાકું છી ને મજા	90
ભાગ માગતી ચાંદપરી	125

અરુણ ત્રિવેદી

પહેલું ઈનામ	50
છમ્મક છલ્લો	50

દોસ્તારીની વાતો	હરિકૃષ્ણ પાઠક	60
પશુપંખીકથાઓ	મહેન્દ્ર ત્રિવેદી	160
દાદાજીની વાતો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	120
ચંદરવો પુ. 5	રતિલાલ સા. નાયક	350
મહાભારતના પ્રસંગો (બહુરંગી)	રતિલાલ બોરીસાગર	250
શહેનશાહ ગાંધી અને બીજી વાતો	જયંતી ડી. શાહ	80
દેશ-દેશના બીરબલ	રવીન્દ્ર અંધારિયા	225

બહાદુર બાળકોની સાહસકથાઓ (પુરસ્કૃત)	નટવર હેડાઉ	150
સોનપરી આવી ખરી ! (પુરસ્કૃત)	નટવર હેડાઉ	180
બિટ્ટુ વાર્તા કહે છે	લતા હિરાણી	75
પર્તગિયાની ઉડાન (પુરસ્કૃત)	ગિરિમા ઘારેખાન	70
દે તાલી !	નયના મહેતા	80
સોટી અને પોઢી (પુ. 5)	ધનંજય શાહ	250

બાળકાવ્યો

બાળજોડકણાં ગ્રંથાવલિ પુ.5	રમણલાલ સોની	325
હસ હસ હસકણાં (બાળકાવ્યો)	ડૉ. નલિની ગણાત્રા	120
ચણચણ ચકલી ચણાની દાળ	હરિકૃષ્ણ પાઠક	100
મોજમજાનાં ગીતો	યશવંત મહેતા	125
ચોકલેટ ગીતો	યશવંત મહેતા	125
ઝગમગ ઝગમગ 1-2	મહેન્દ્ર ત્રિવેદી	80
ધ્રુવગીત	ધ્રુવ ભટ્ટ	160

જ્ઞાન-ગમ્ભત પ્રવૃત્તિઓ

ચતુરનો ચોતરો	ડૉ. શિલીન શુક્લ	140
આંકડાઓની અજાયબી	ભરત લા. શાહ	80
ગમતું ગણિત	કાન્તિલાલ જે. પટેલ	120
ગણિતવિહાર	બંસીધર શુક્લ	120
મહેદાર ગણિત - ભાગ 1થી 5	ડૉ. વી. એમ. શાહ	520
ગણિતના જાદુપ્રયોગો	ઈન્દ્રજિત ડોક્ટર	100
દીવાસળીની રમતો	વસંતભાઈ દોશી	60
કોસવર્ડ પઝલ	ગાર્ગી મશરૂવાળા મહેતા	60
અલબેલી કોસવર્ડ પઝલ	ગાર્ગી મશરૂવાળા મહેતા	60
અનોખી કોસવર્ડ પઝલ	ગાર્ગી મશરૂવાળા મહેતા	60

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-3800

ફોન : 079-22144663, 09227044777

email : goorjar@yahoo.com website : www.gurjar.biz

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	100
ઉપરવાસ કથાત્રયીનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	700
ઈચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	150
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		350
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	180
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	250
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુઠ્ઠી આસમાન (The Great Expectationનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ધડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
મનનું માણસ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા		100

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક તથા કૉલેજો માટે ઉપયોગી વિવેચન

પ્રવીણ દરજી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અનુશબ્દ	૧૫૫.૦૦
શબ્દાવબોધ	૧૭૫.૦૦
અનુઘટન	૧૮૦.૦૦
કૃતિબોધ	૧૩૫.૦૦
ભારતીય શબ્દ અને સંવેદના	૧૧૫.૦૦
રાજેન્દ્ર પટેલ	

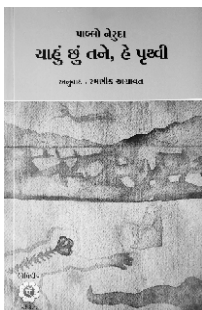
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૃજનની અંતરયાત્રા	૧૨૫.૦૦
અવગત	૧૫૦.૦૦
અવગાહન	૭૦.૦૦
રાધેશ્યામ શર્મા	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાહિત્ય સમ્પર્ક	૨૪૫.૦૦
અક્ષર (એજન્સી)	૪૫.૦૦
ઉલ્લેખ (એજન્સી)	૭૦.૦૦
વિવેચનનો વિધિ (એજન્સી)	૫૨.૦૦
શબ્દ સમક્ષ (એજન્સી)	૪૦.૦૦
આલોકના (એજન્સી)	૩૫.૦૦
રમણ સોની	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મથવું ન મિથ્યા (એજન્સી)	૧૫૦.૦૦
પરોક્ષે પ્રત્યક્ષે (એજન્સી)	૧૧૦.૦૦

<u>મોહન પરમાર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રવર્તન	૧૦૦.૦૦
અનુમાન	૨૪૫.૦૦
વાર્તારોહણ (એજન્સી)	૧૪૦.૦૦
સુરેશ જોષી પછીની વાર્તાના વિશેષ પરિમાણો (એજન્સી)	૧૬૦.૦૦
<u>ડૉ.પન્ના ત્રિવેદી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
યથાર્થ	૧૬૦.૦૦
ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્રની ગતિવિધિ	૩૮૫.૦૦
<u>બાબુ દાવલપુરા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગ્રંથગોષ્ઠિ (એજન્સી)	૧૨૫.૦૦
કથાગોષ્ઠિ (એજન્સી)	૧૧૦.૦૦
<u>ડૉ.લવકુમાર દેસાઈ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સમીક્ષા કેનવાસે (એજન્સી)	૧૨૦.૦૦
કેનવાસે રંગચિત્રો (એજન્સી)	૮૫.૦૦
<u>ડૉ.રાજેન્દ્ર મહેતા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂત્રબદ્ધ (એજન્સી)	૨૧૦.૦૦
અપવાર્ય (એજન્સી)	૧૮૦.૦૦
<u>દિનેશ દેસાઈ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કૃતિ પ્રસાદ (એજન્સી)	૮૫.૦૦
અવલોકનીય (એજન્સી)	૧૩૫.૦૦

રમણીક અગ્રાવતનાં કેટલાંક પુસ્તકો

**ચાહું છું તને,
હે પૃથ્વી**
(અનુવાદિત કાવ્યો)

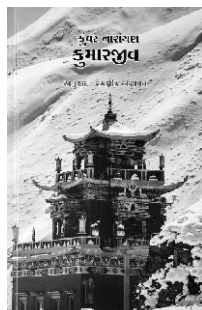
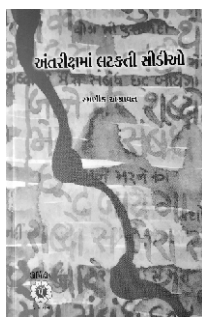
કવિ : પાવલો નેરુદા

અનુવાદક :
રમણીક અગ્રાવત
₹ 150

**અંતરીક્ષમાં લટકતી
સીડીઓ**
(કાવ્યો)

કવિ : રમણીક અગ્રાવત

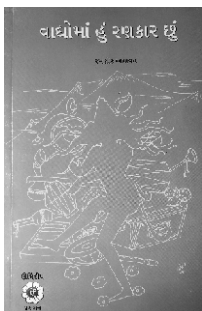
₹ 200

કુમારજીવ
(અનુવાદિત
પ્રબંધકાવ્ય)

કવિ : કુંવર નારાયણ

અનુવાદક :
રમણીક અગ્રાવત
₹ 200

વાઘોમાં હું રણકાર છું

લેખક : રમણીક અગ્રાવત

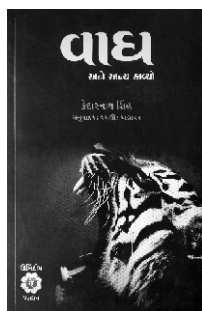
₹ 120

વાઘ અને અન્ય કાવ્યો

કવિ : કેદારનાથ સિંહ

અનુવાદક : રમણીક અગ્રાવત

₹ 80

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949

ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુલિયર ચાર્જ અલગથી

વેદોનો અર્થ થાય છે જ્ઞાન. વિદ્ એટલે જાણવું. જે જ્ઞાન સમૂહને વેદાંત કહેવામાં આવે છે તેની શોધ કરનારા મહાપુરુષોને ઋષિ કહેવાય છે. અને ઋષિ એટલે મંત્રદ્રષ્ટા, એટલે કે વિચારના જોનારા; એ વિચાર એમનો પોતાનો હતો એવું નહીં. એ માત્ર એનાં દ્રષ્ટા એટલે કે જોનારા હતા. વિચાર તો વિશ્વમાં સનાતનકાળથી અસ્તિત્વમાં હતો, આ ઋષિ તેના શોધનારા હતા. વેદો મુખ્યત્વે કરીને બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે. એક કર્મકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ. અનુષ્ઠાન અંગેનો વિભાગ અને આધ્યાત્મ વિભાગ, જ્ઞાનકાંડ એટલે કે વેદાંત. વેદોનો અંત. વેદોનો સાર યાને વેદોનું ધ્યેય. વેદોના જ્ઞાનનો સારભાગ એટલે વેદાંત. જેમાં ઉપનિષદો સમાયેલા છે. વેદાંત પછી આવે છે સ્મૃતિઓ.

— સ્વામી વિવેકાનંદ

અરબી ભાષામાં ‘વહી’ એટલે ‘ખુદાઈ પૈગામ’ એવો અર્થ થાય છે. ‘વહી’નો સંગ્રહ તે ‘કુરાન’ છે. ‘કુરાન’માં ૧૧૪ સૂરાઓ છે. સૂરાઓ એટલે અધ્યાય. આ ૧૧૪ અધ્યાયોમાં કુલ ૬૨૩૬ શ્લોક છે. શ્લોકને અરબીમાં ‘આયાત’ કહેવામાં આવે છે. ‘કુરાન’નો મુખ્ય સાર ‘અલઈસ્લામ’ એટલે ‘ખુદા એક જ છે’, અને અલ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ અલ્લાહ નથી તેમ જ મહંમદ તો તેમના રસૂલ છે. આવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

— નરોત્તમ પલાણ

હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પૂર્ણ થઈ ત્યારે સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ રોકીને ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ની પ્રતિલિપિ તૈયાર કરાવવા માંડી અને આ ગ્રંથનું દેશવિજયની જેમ ભવ્ય સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરી. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં કંકોતરીઓ મોકલવામાં આવી. આ વિદ્યાના ઉત્સવમાં કાશી, બંગાળ અને મિથિલાથી વિદ્વાનોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યા. આઠ દિવસનો ઉત્સવ રચવામાં આવ્યો. છેલ્લે દિવસે ગ્રંથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો.

— ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

‘રામાયણ’ અમર છે કારણ કે રામાયણના બધા જ પાત્રો જીવંત છે. મર્યાદા તોડે તે રાવણ અને મર્યાદા જાળવીને સત્યપાલન કરે તે રામ. રામાયણની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે એનું પઠન કરનારને બધા પાત્રો પોતીકા લાગે છે. મહાકાવ્યની એ જ તો ખૂબી ગણાય.

— ગુણવંત શાહ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧